ELBOGEN 1990

MALMÖ FORNMINNESFÖRENINGS ÅRSSKRIFT

ELBOGEN
MALMÖ FORNMINNESFÖRENINGS ÅRSSKRIFT
1990

ELBOGEN

MALMÖ FORNMINNESFÖRENINGS ÅRSSKRIFT

Årgång 58 – Malmö 1990

Redaktionskommitté:
1:e Antikvarie Ingmar Billberg
Docent Lars Edgren
Lektor Hans Ersgård
Redaktör Stefan Ersgård
Arkivarie Lars Jörvall
Fil. kand. Hans Wallengren

Redaktör: Stefan Ersgård
Omslag: Staffan Green
Ansvarig utgivare: Fil. kand. Elsebeth Bager
© Artikelförfattarna och Elbogen Malmö Fornminnesförening

Adress: Lilla Torg 9, 211 34 MALMÖ. Tel. 040-97 97 64

Bidrag till tryckning av Elbogen Malmö Fornminnesförenings årsskrift
har lämnats av Malmö Förskönings- och Planteringsförening

OMSLAG, FRAMSIDAN: Petriprosten A. P. Gullander samt ett hornföremål
påträffat vid Ängdala gård i Södra Sallerup
OMSLAG, BAKSIDAN: Stortorget från S:t Petri kyrkotorn på 1860-talet.

Berlings, Arlöv 1991
ISSN 0345-2786
ISBN 91-85156-34-5

Innehåll

Återgång till årsskrift. *Av fil kand Elsebeth Bager* 5
Malmöhistoriens berättare ur tiden. *Av professor Kjell Å Modéer* 6
"Den danske skole" i Malmö. *Av lektor Hans Ersgård* 10
Glädjeämnen och bekymmer. Haquin Bager om sina plantagejordar i Malmö. *Av fil kand Elsebeth Bager* 23
Hantverkaröden i Malmö runt 1820. *Av docent Lars Edgren* 38
Introduktion till arkeologi i Södra Sallerup. En översikt över utgrävningarna kring Ängdala gård. *Av antikvarie Billy Nielsen och antikvarie Elisabeth Rudbeck.* 64
En studie av några trattbägarkärl. *Av fil stud v Attila Rostovanyi* 98
Analys av benmaterial från två tidiga tidigneolitiska gropar. *Av antikvarie Lena M I Nilsson.* 104
Presentation och tolkning av tre hornredskap. *Av fil kand Stefan Larsson.* 108
Fosfatanalys av en husyta. *Av fil stud Catherine Svensson* 113
Ett tidigmedeltida kulturlager. *Av fil kand Per Sarnäs* 121
Haquin Bagers Skalderum. *Av fil kand Elsebeth Bager* 129
Petriprosten Anders Peter Gullander. *Av prosten Herman Schlyter* ... 139
Rödsot och tuberkulos. Om dödlighet och dödsorsaker i olika yrkesgrupper och bostadskvarter i Malmö 1860–1920. *Av fil kand Lars Berggren och fil kand Mats Greiff* 154
Toarp – vad är det? En fråga om geografisk identitet. *Av fil kand Annika Möller* 173
Nytt om antikvariskt. *Av 1:e antikvarie Ingmar Billberg* 181
Nytt om arkivaliskt. *Av arkivarie Lars Jörvall* 186
Elbogen Malmö Fornminnesförenings verksamhet 1989 197
Utdrag ur Elbogen Malmö Fornminnesförenings matrikel 203
Malmö-litteratur. *Av bibliotekarie Barbro Stuge* 204

Återgång till årsskrift

Sitt 10-årsjubileum firade Malmö Fornminnesförening genom att år 1919 ge ut en festskrift. Sedan blev det ett uppehåll i publikationsverksamheten ända till 1933, då man följde upp ett styrelsebeslut från 1932 att helt djärvt satsa på en skriftserie. Denna skulle utkomma i form av en årsskrift innehållande artiklar "avsedda att belysa i första hand Malmö Stads och därnäst även vår provins historia". Från 1934 var stadsarkivarie Leif Ljungberg redaktör och hela styrelsen fungerade som redaktionskommitté. Denna tingens ordning varade till 1966, då Kjell Å. Modéer övertog redaktörskapet. Redaktionskommittén bantades till att omfatta ordförande och sekreterare samt föreningens hedersledamot, Einar Bager.

År 1977 kom den 45te årgången av årsskriften ut och blev den sista av sitt slag. För att få en tätare kontakt med den växande medlemsskaran hade man 1971 börjat utge ett litet informationsblad fyra gånger om året. Det innehöll, utöver meddelande om utflykter och årsmöte, bl a korta artiklar i skilda ämnen, recensioner, efterlysningar från muséet, små notiser och mycket annat. Det var ett rikt varierat medlemsblad, som sändes ut. I början var formatet blygsamt, men med varje år växte de små häftena, artiklarna blev längre och formatet större. Styrelsen beslöt då på redaktionskommitténs förslag att slopa årsskriften och satsa på en "tidskrift" med fyra nummer per år. Medlemmar, som ville ha tidskriften inbunden vid årets slut, skulle kunna få detta mot en tilläggsavgift. Tidskriften började utkomma 1978.

I år är det dags att lägga ned tidskriften, som kommit att bli både arbetskrävande och dyrbar. Många medlemmar har också önskat en återgång till årsskrift. Så blir det. Från och med detta året återgår vi till ett informationsblad, tänkt att utkomma fyra gånger per år, och till en inbunden årsskrift.

Till vår avgående redaktör och f d ordförande professor Kjell Å. Modéer riktas att mycket, mycket stort tack för alla de år han med kunnighet, engagemang, entusiasm och idérikedom har lett arbetet med vår förenings olika publikationer. Vår tacksamhet går också till arkitekt SAR Bengt Berggren, som trätt tillbaka från sekreterareposten och därmed lämnat redaktionskommittén. Han har haft mer arbete än någon kan ana med redigering, layout och utskick, det senare både tungt och tidskrävande. Kjell och Bengt har varit ett fint arbetsteam och gjort beundransvärda insatser. De har på ett föredömligt sätt byggt vidare på den grund, som lagts av tidigare redaktörer. Vår tacksamhet till dem båda är stor!

Elsebeth Bager
ordförande

Malmöhistoriens berättare ur tiden

Av Kjell Å Modéer

Ett par dagar före julen 1989 träffade jag Einar Bager i hans arbetsrum. Han kände omedelbart igen mig på rösten, när jag stod i tamburen. Han hälsade mig med båda händerna och framhöll, att han alltmer mindes sitt sekellånga förflutna genom röster och repliker. I december 1989 satt Einar och mindes sin farmor Amalias röst. Hon var född 1827 och dog 1904. Einar mindes hur hon vid söndagsmiddagarna anmärkte på parvlarna Bager, som satt och stödde huvudena med händerna och med armbågarna mot bordskanten:
– Inga stöttor under unga hus, brukade hon säga.

Det var alltid fascinerande att höra Einar berätta. Hans fina stillsamma humor övergav honom aldrig. Fortfarande 102 år gammal hade han berättarglädjen i behåll. Han hittade orden, han formulerade kristallklart sina tankar, även om han var lite trött i rösten. Han berättade om människor med röster, som tystnat för nära ett sekel sedan. Arbetsrummet vittnade om hans livsverk. Fortfarande stod stafflien framme och berättade om Einar Bager, konstnären, som hade studerat vid konstakademierna i Köpenhamn och Stockholm. I det skånska landskapet hittade han tillsammans med konstnärsvännen Svante Bergh motiven för sin konst. I det skånska slättlandskapets mjuka linjer och i Kullabygdens mer dramatiska natur hämtade han gärna och länge inspiration för sitt måleri.

I hans arbetsrum stod också de otaliga excerptpärmarna, resultatet av mångåriga forskningar i Malmö stadsarkiv. Vi som en gång upplevde Malmö stadsarkiv under Leif Ljungbergs tid som stadsarkivarie, vi kan fortfarande i minnet ta oss ner i Rådhusets källare, känna arkivets lukter från dammiga luntor och städerskans såpa. I Allhemsboken "*Malmö, ett bildverk*" 1954 finns en bild från stadsarkivets forskarsal. Den visar några av den tidens malmöforskare lutade och försjunkna i gulnade luntor. Det var Lennart Tomner, Otto

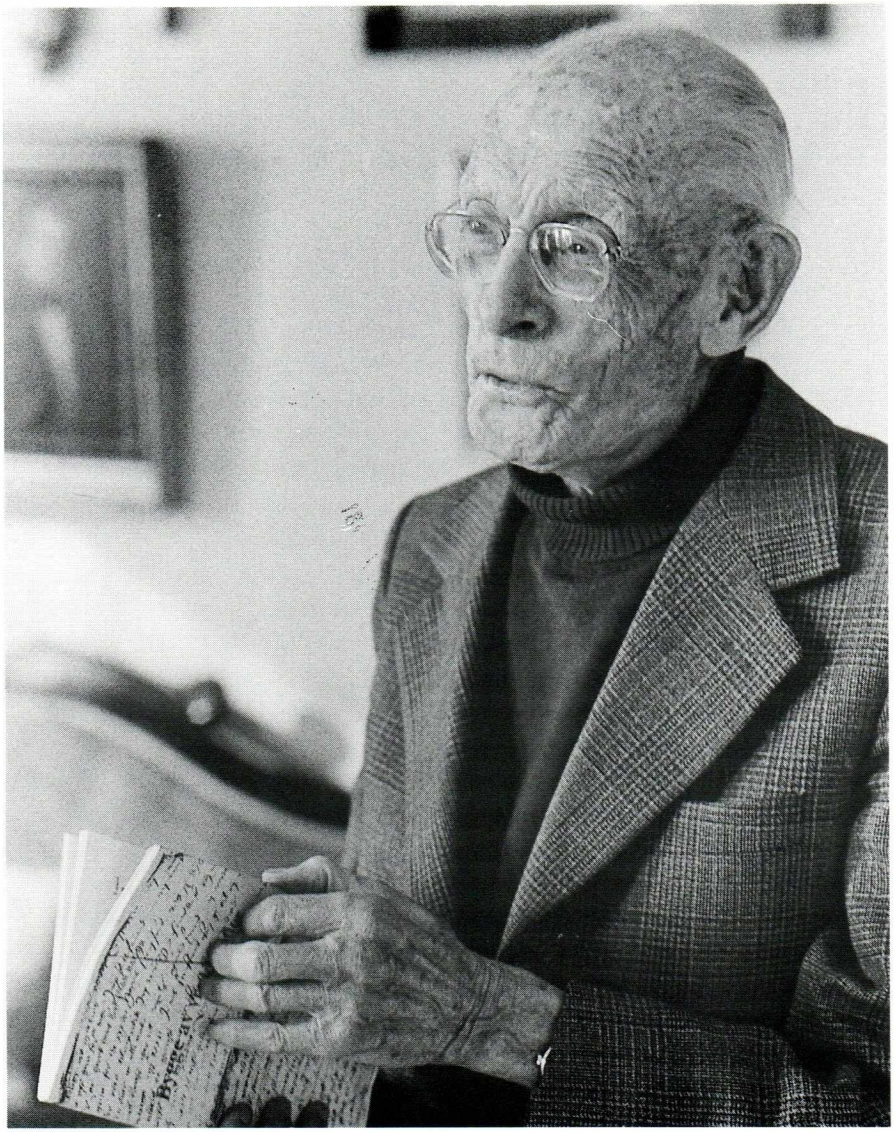

Einar Bager 1887–1990. Foto: Erland Andersson

Gröné och vid "stambordet" i rummets fond satt Einar Bager. Han satt där varje dag och excerperade ur de gamla domböckerna. När bilden togs tillhörde han redan sedan decennier de etablerade malmöforskarna. "Hans kunskap om Malmö äldre topografi och byggnadshistoria närmar sig det allvetande," upplyser bildtexten.

Det var på 1930-talets början Einar Bager engagerade sig för malmöhistorien. Han och Leif Ljungberg blev ett radarpar i Malmö fornminnesförening och i föreningens årsskrift, som de initierade och utvecklade, förekom Einar genom åren flitigt som artikelförfattare och han ritade årligen de fina sepiabruna bilderna på pärmomslagen. Einars kulturhistoriska författarskap gjorde honom känd och omtyckt i vida kretsar. Han målade sina kulturhistoriska skisser med både penna och ritstift. När han berättade kändes det nästan som om han själv varit med om berättelsen. När han ritade den välkända, fantasieggande bilden av Stortorget på 1600-talet tog många den för en sanningsbild, ej för en rekonstruktion.

Så sent som 1989 publicerade han en skärva i Elbogen, Malmö fornminnesförenings tidskrift, och Sydsvenskans läsare har i mer än ett halvsekel i hans kulturhistoriska artiklar kunnat uppleva hans sällsynt säkra blick för detaljen i bilden, för det säregna i händelsen. Han utgick gärna från tidigare generationer i familjen Bager, från anfadern Børge Jœnsen Bager, via den upplyste borgaren Haqvin Bager till farfadern Johan Peter Bager. Och ur familjearkivets rika krönika med dess färgstarka aktörer gav han perspektiven på Malmöhistorien. Han blev en levande legend, en krönikör, en berättare, som förkroppsligade både släkttraditionerna och malmöhistorien. Ofta hade hans kulturhistoriska skisser anknytning till stadens intressanta byggnadshistoria. Det finns nog inte någon av de otaliga utgrävningarna i Gamla stan från 1930-talets början fram till 1980-talets slut utan att Einar likt en kulturhistoriens detektiv med de guldbågade glasögonen på näsan och pipan i munnen var först på plats. Han kombinerade i sitt engagerade arbete den mödosamma genomgången av domböcker och bouppteckningar med den nyfikna upptäckten av den konkreta historiska verkligheten, antingen brutalt framdukad av sanerande grävskopor eller fint framknackad av en restaurerande konservator. Rosenvingeska huset, Kockska gården, Thottska huset, Dringenbergska gården är exempel på restaurerade byggnader, där Einar ständigt fann nya fynd, som ofta presenterades i Sydsvenskan och därefter i Fornminnesföreningens årsskrifter. Mycket av dessa forskningsmödor redovisades i *"Malmö stads byggnadshistoria fram till 1820"*, som publicerades i första bandet av Malmö stads historia 1971. I S:t Petri kyrka var Einar kyrkovärd. Särskilt troget har han bevakat restaureringsarbetet där och berättat om kyrkans historia. S:t Petri' många kulturhistoriskt intressanta gravstenar skildrade han i ord och bild i arbetet *"Malmö-historia i sten"* (I-II, 1958 o 1964).

Den kanske mest bestående insatsen utgör Einar Bagers fackmannamässiga källutgåvor av Malmö tingbøger från 1570- till 1590-talet och Malmö bouppteckningar 1546–1559. Dessa editioner är resultatet av ett långvarigt och

noggrant arbete, där hans för 1500-talets drivna handstilar sällsynt vältränade öga tytt för lekmannen oläsliga konceptanteckningar.

På senare tid återkom han gärna till sitt eget förflutna, till det som låg långt borta, skoltiden och lärarna. Annars talade han ytterst ogärna om sig själv. Hans ödmjukhet inför livsuppgiften och generositet mot sina medmänniskor är allmänt omvittnad. Åtskilliga är de yngre forskare som haft förmånen att få ta del av hans forskarmödor i hans excerptsamling.

Själv betraktade sig Einar som en anspråkslös amatör, och han förvånades ständigt över den uppskattning han genom åren fick röna. Hedersledamotskap i Malmö Fornminnesförening och Malmö Förskönings- och Planteringsförening, hedersdoktorat i Lund, Sydsvenskans kulturpris, Malmö stads kulturpris, och senast för ett par år sedan – till 100 årsdagen – ledamotskap i Det kongelige Danske Selskab For Fædrelandets Historie, en utmärkelse han blev mycket stolt över. Tre festskrifter har överlämnats till honom, den första *"Med penna och ritstift"* fick han till 60-årsdagen, den andra *"Strövtåg i tid och rum"* till 90-årsdagen, och den tredje, sekularskriften, *"Motsättning och samverkan. Nya bidrag till Malmö historia"* överlämnades till Einar så sent som i december 1989 som Fornminnesföreningens och Planteringsföreningens hyllning till honom. En fond, "Einar Bagers 100-årsfond", inrättades samtidigt med ändamål att gynna utgivandet av skrifter om Malmö historia.

I mitt samtal med Einar före hans sista jul jämförde han det förflutna, som nästan alltid kunde utredas, med framtiden, som aldrig kunde förutsägas. Framtiden är opåverkbar, upprepade han. Han gav exempel på händelser ur sitt liv, som styrkte hans påståenden. Händelser, som utvecklats stick i stäv mot vad han själv förutsett. Men i vårt samtal anade jag, att han själv förutsåg framtiden. Den framtid han nu har mött. Vännen Einar Bager fick förmånen att leva i harmoni med det förflutna. Han går till den moderna malmöhistorien som den kunnige krönikören, den engagerade opinionsbildaren och den noggranne lokalhistorikern.

Einar Bager har lagt ner sin penna och sitt ritstift, men hans verk lever och kommer att vara många malmöbor och malmöiter till stor glädje långt in i nästa sekel.

''Den danske skole'' i Malmö

Av Hans Ersgård

Medeltidens skola, den latinska skolan, var – har det träffande sagts – ett kyrkans barn. De latinskolor som grundades i de danska köpstäderna under 1300- och 1400-talen, hade som sin främsta uppgift att förbereda disciplarna för studier vid universitet och därefter tjänstgöring i olika kyrkliga befattningar. Reformationen ändrade inte på latinskolans beroende av kyrkan. ''Som man før Tiden havde haft en katolsk Kirkeskole, fik man nu en luthersk Kirkeskole'', skriver en dansk kyrkohistoriker. Latinskolan levde alltså vidare, dock med en organisation och arbetsformer, som reglerades i den nya danska kyrkoordningen, kirkeordinansen av år 1542.

I kirkeordinansen slogs det fast, att det i varje köpstad skulle finnas endast en skola och att det i denna skola ''ikke skal læres andet end latin''. Denna kategoriska markering av det latinska språkets överhöghet motiverades med påståendet, att latinskolorna fördärvades av ''de danske och tyske Skoler''. Trots denna nedvärdering av andra skoltyper accepterades likväl skolor som gav en mera elementär undervisning och som dessutom stod öppna för både pojkar och flickor. I kirkeordinansen heter det nämligen i fortsättningen: ''Skrifvereskoler, som man dennom kalder, for drenge och piger, och andre de der icke duer til at lære latin, maa øfvrigheden forsørge''. Otvivelaktigt har det vid tiden för reformationen i en del danska städer funnits skolor av ett annat slag än latinskolan. Sitt namn har dessa skolor fått därav att undervisningsspråket var detsamma som skolbarnens modersmål, vilket vanligtvis var danska men även kunde vara tyska i städer med stor tysk befolkning. Man talade alltså om *den danske skole* eller *den tyske skole*. I Malmö är sådana skolor kända från mitten av 1500-talet fram till 1600-talets senare decennier.[1]

De danska skolorna var privata. Skolföreståndaren, *skoleholderen*, omtalas

vanligen som *den danske skolemester* för att han inte skulle förväxlas med latinskolans rektor, som på 1500-talet också kunde tituleras skolemester. Stadens överhet, borgmästare och råd, utövade samma kontroll av skolmästarna som varje annan yrkesutövare fick underkasta sig. En skolmästare som önskade inrätta en skola i staden måste söka tillstånd hos stadens styrelse och visa upp intyg om sin tidigare verksamhet. Någon kontantlön ur stadens kassa kunde han inte räkna med. Hans främsta inkomstkälla var den avgift, "skoleløn", som elevernas föräldrar fick betala. Det var inte ovanligt att skolmästare reste runt i landet, stannade några år i en stad och sökte sedan sin lycka på annat håll. Dessa kringresande skolmästare var helt naturligt angelägna att inför uppbrottet från en stad av stadens styrelse begära "skudsmål", dvs ett intyg som visade att de skött sitt arbete på ett tillfredsställande sätt och att de fört en hedrande vandel.

Malmö hade under reformationens dramatiska brytningstid utgjort ett betydelsefullt kulturellt kraftcentrum. Flera av den danska reformationsrörelsens ledande personligheter hade varit verksamma vid stadens latinskola, som man planerade att bygga ut till ett lutherskt prästgymnasium. Kyrkans intresse för undervisning var stort och gällde inte bara latinskolan utan också folkundervisningen. Den nya kyrkoordningen påbjöd allmän katekesundervisning under prästens ledning. Men den enskilde skulle också på egen hand kunna tillägna sig det evangeliska budskapet och förutsättningen härför var läskunnighet. För kyrkan fanns det alltså starka motiv för att stödja och utveckla en undervisning som ökade gemene mans läskunnighet. I städerna svarade latinskolor och danska skolor för läsundervisningen, som samtidigt tjänade kyrkans sak genom att Luthers katekes användes som lärobok. I vissa städer fanns det danska skolor där det enbart undervisades i katekes och läsning, s k læseskolor. En del av dessa sköttes av en kvinnlig lärare, en læremoder. I viss mån fungerade latinskolans första klass också som "*almueskole*" (folkskola). I kyrkoordningen hette det att latinskolans "første lektie (klass) skal være for dem som læse ABC og lære stave". Pojkarna i första klassen kallades därför också helt följdriktigt ABCD-arier. Andra klassen benämndes "skrivelektien". Vid Latinskolan i Malmö visar det sig att lärjungeantalet i de lägre klasserna tidvis varit ganska stort men sedan minskat i de högre där latinet dominerade.[2]

Læremodern på Själbodgatan

Intresse för en undervisning som tillfredsställde det enkla folkets behov möter vi bl a hos den kände Malmöborgmästaren Jörgen Kock. På 1540-talet lät Jörgen Kock uppföra ett hus på kyrkans mark vid Själbodgatan söder om S:t

Petri kyrka och överlämnade det som gåva till kyrkan. Avsikten var att huset skulle disponeras av en "læremoder", dvs en lärarinna, som där skulle undervisa yngre pojkar och flickor. Om innehållet i denna undervisning har malmökällorna ingenting att berätta. Från andra danska städer där en læremoder är omnämnd, är det känt att hennes undervisning gick ut på att bibringa barnen "den kristelige Børnelærdom" dvs kunskap om kristendomens huvudtankar som de framställdes i Luthers katekes. Dessutom undervisade læremodern barnen i läsning, en verksamhet som förmodligen gav ett växlande resultat. Skolor av denna typ brukade benämnas "pogeskoler" om de leddes av en læremoder. Källornas uppgifter om læremodern i Malmö är emellertid synnerligen sparsamma. Några notiser i rådstuprotokoll och kyrkoräkenskaper vittnar dock om att en læremoder varit verksam i staden under några decennier efter reformationens införande. Endast två av dessa 1500-talets "småskolelärarinnor" känner vi till namnet. I 1546 års stadsbok omnämnes *Margrete Nielsdotter Læremoder*, och 1559 har *Marine Anne læremor* registrerats i en skattelängd. En notis i kyrkoräkenskaperna från 1570-talet berättar om att vissa reparationsarbeten utförts i læremoderns hus för att barnen inte skulle komma till skada, vilket ju vittnar om att pedagogisk aktivitetet förekommit i huset.[3]

Skolmästare i 1500-talets Malmö

Under 1500-talets senare hälft förefaller det ha funnits relativt goda möjligheter för borgerskapets barn att lära sig läsa, skriva och räkna hos någon av stadens danska skolmästare. Den första kände "skoleholderen" i 1500-talets Malmö hette *Leonard Hansen* och han slog sig ned i staden på 1560-talet, då han fick tillstånd att inrätta en "regneskole" för barn och ungdom. Leonard Hansen strävade på med sin danska skola fram till 1580, då han hos stadens styrelse begärde att få ett intyg om sin verksamhet som skolmästare i staden. Eftersom denna fråga betraktades som en offentlig angelägenhet behandlades Leonard Hansens begäran på bytinget i närvaro av "mange dannemend som samme dag retterting søgt hafde". Bytingets öppna brev till menigheten ger några intressanta upplysningar om Leonard Hansens regneskole. Verksamheten vid skolan hade pågått sedan "forgangen feyde", dvs det sjuåriga krigets tid på 1560-talet. Under denna tid hade Leonard Hansen "hollit regneskole och undervist unge personer och børn udi regnekunst". Borgmästare och råd hade beviljat honom tillstånd att undervisa "ungdomen till beste, som hos de latinske skoler icke blive ville". När nu Leonard Hansen med sin familj ville söka sin lycka på annat håll, ville man fråga menigheten hur skolmästaren hade uppfört sig under denna tid och om det fanns några klagomål att anföra

Nogle Kunstig Aritmetiske
SPØRSMAAL
Udaff Regula De-Trj oc anden Reguler,
Sammenskreffvit
aff
Christen Olluffson
Wiborg / Skriffve oc Regne Skole-
holder i Malmoe /
Och forærit hans Disciple til en liden Nytt Aars-
Gaffve den 1. Januari Anno 1677.

Tryckt i Malmoe hos Vitus Habergger / paa Autors egen Bekostning.

"Nogle Kunstig Aritmetiska SPØRSMAAL Udaff Regula De-Tri oc anden Reguler ..." läser man på titelbladet till ett litet häfte med räkneexempel, som trycktes på Vitus Habereggers tryckeri i Malmö i december 1677. Som utgivare står Malmöskolmästaren Christen Olluffsøn Wiborg. Han överlämnade häftet till sina disciplar som en uppmuntrande nyårsgåva.

Originalet i Det Kgl Bibliotek, Köpenhamn.

mot honom. Några sådana framfördes emellertid inte utan Leonard skolmästare kunde dra vidare med tillfredsställande vitsord i bagaget.[4]

Leonard Hansens skola synes ha fungerat som ett alternativ för de pojkar som tröttnat på latinplugget och därför hoppade av latinskolan för att i stället förbereda sig för något praktiskt yrke inom handel eller hantverk. De pojkar som var för unga att gå direkt in i yrket, hade då möjlighet att förkovra sig i skrivning och räkning hos en dansk skolmästare. Något skoltvång existerade visserligen inte, men det var en allmänt vedertagen uppfattning att föräldrar eller förmyndare var skyldiga att ge barnen en god uppfostran och till en sådan räknades "skolegang". Vid arvskiften inskärptes denna skyldighet. I ett rådstuprotokoll från 1618 läser vi om en förmyndare, som erinras om sin skyldighet "att holde hver dreng till Øl och Mad, sko och klæder, *skolegang*, tugt och lærdom, som han vil försvare indtil de blifver 12 aar och puggerne indtil de kommer under mandsvold". Exemplet skulle kunna mångfaldigas. Det är dock inte möjligt att fastställa i vilken utsträckning påbudet om skolegang efterlevdes. Som nämnts fanns det inte något skoltvång.[5]

På 1580-talet hade malmöborgarna möjlighet att skicka sina barn till två danska skolor. Den ena skolan leddes av *Söfren Skolemester*. Denne var en

besutten man. Bouppteckningen efter honom visar att han ägde tre gårdar i staden, representerande ett värde av 500 daler. Själv bodde Söfren med sin familj i en gård som låg i Rundelssträdet och sannolikt har hans skola varit inrymd där. I en tid då skrivkunnigheten var långt ifrån allmän var det inte ovanligt, att privatpersoner och organisationer, t ex hantverkslagen, anlitade skolmästaren för skrivgöromål. Sina inkomster av undervisningen kunde sålunda Söfren förstärka genom att åtaga sig ett sådant uppdrag. Han engagerades av bagarelaget i Malmö 1584 som protokollskrivare. För detta uppdrag åtnjöt han ett årligt arvode om 3 mark. I hans åligganden ingick då också att ge skrivhjälp åt var och en av lagets bröder.[6]

Kollega och konkurrent till Söfren skolmästare var *Hans Rasmussen skolemester*. Även Hans skolmästare var en besutten man. Han ägde en gård som låg mycket centralt i Kompanisträdet på hörnet mot Kalendegatan, och där hade han också sin skola. Som son till köpmannen och rådmannen Rasmus Michelsen tillhörde Hans skolmästare borgerskapets högre skikt. Han hade säkert också god kontakt med prästerskapet genom sin bror, herr Christofer Rasmussen, som var kyrkoherde i Bara och Mölleberga. Man har anledning att förmoda att rådmanssonen Hans gått i Malmö latinskola och där förvärvat de kunskaper han behövde för att kunna etablera sig som "skoleholdere" i hemstaden. Hans danska skola har förmodligen åtnjutit ett högt socialt anseende.[7]

Som ovan nämnts lämpade sig sysslan som skrivare väl att förena med skolmästarens verksamhet. Ännu ett exempel på en sådan "tjänsteförening" ger en kollega till de redan nämnda skolmästarna. Om detta upplyser oss bagarelagets protokoll från den 3 maj 1596. Det heter där, att samma dag blev "*Anders skriver skolemester* annammit och samtøckt att være voris skriver udi bagerelaug her udi Malmø".

1600-talets skolmästare

Under perioden 1600–1658 är minst nio skolmästare kända som föreståndare för danska skolor i Malmö. Fortfarande är upplysningar om den pedagogiska verksamheten ytterligt sparsamma. Ett tydligt bevis för att även flickor togs emot som elever i de danska skolorna, framgår av en episod som återges i domboken från 1628 i samband med behandlingen av ett tvistemål. Hustrun till en hantverkare, Hans Felbereders hustru, hade vid rådsturätten förnekat, att hon undertecknat ett skuldebrev, och förklarat att hon inte kunde skriva, "for det hun hafver lært at skrive i hendis Ungdom, hafver hun nu forglemt". Rätten tillkallade då *Jens Lauridsen skolemester* för att låta honom uttala sig

om hantverkarehustruns skrivkunnighet. Jens Lauridsen omvittnade då, att när "Hans Felbereders hustru gik i hans skole for en 14 eller 15 aar siden, da lærde hun at skrive". Han förklarade dessutom, att hon kunde skriva "saa wel da hun gik i skole hos hannem, som dend haand er, der findis underskrifvit, och end bedre".[8]

I flera danska städer inrättades tyska skolor under 1500–1600-talen. Ibland synes en och samme skolmästare ha undervisat på både tyska och danska. De tyska skolorna var underkastade samma kontroll som de danska. Borgmästare och råds tillstånd måste inhämtas innan skolan kunde börja fungera och man prutade inte av på kraven på skolmästarens flit och vandel. Man tolererade inte någon skolmästare som tittade för djupt eller för ofta i ölkannan. År 1630 fick en tysk skolmästare vid namn *Nikolaj* rättighet att undervisa malmöbarn i "tysk skriven och regnekunst". Ingen annan skulle få lov att hålla en liknande tysk skola i staden, "saa lange vi hans flitighed fornemmer". Men om man skulle finna honom försumlig eller "wed drick och Nachlassenhed", förbehöll sig borgmästare och råd rätt att se sig om efter en annan lämplig person till ungdomens bästa. Nikolaj skolmästare hade inte heller någon lön som belastade stadens kassa. Däremot fick han disponera ett hus på kyrkogården vid S:t Petri kyrka, vilket han kanske betraktade som en förmån trots husets bristfällighet.[9]

En tysk-dansk skola fanns i Malmö på 1640-talet och förestods av "welachte mand *Giert Jørgensen skolemester*". Denne hade bott i staden i sex års tid och hållit en tysk och dansk skola, där han undervisat ungdomar i läsning, skrivning och räkning. På våren 1644 rådde krigstillstånd och en svensk armé ryckte mot Malmö. Kanske var detta anledningen till att Giert skolmästare övergav Malmö och flyttade över till Köpenhamn för att starta en ny skola där. Som vanligt utfärdade borgmästare och råd ett tjänstgöringsbetyg för den avgångne skolmästaren och intygade att han alltid uppträtt som en god man och skolmästare väl ägnar.[10]

De skolmästare som fått privilegiet att hålla en dansk skola, vakade noga över sin rättighet. Liksom hantverkarna anställde klappjakt på personer som fuskade i olika hantverksyrken, så såg skolmästarna till att otillåtna skolor tvingades att upphöra. Ibland kunde det dröja innan en sådan skola upptäcktes och blev föremål för myndigheternas ingripande. På våren 1654 kom man på att en man vid namn Peder Jörgensen från Ringkjøbing hade hållit dansk skola i Humleträdet under någon tid. Saken anmäldes av de "tillforordnede" skolmästarna, som anklagade Peder Jörgensen för att han tog "deris næring" ifrån dem. Resultatet blev att Peder Jörgensen av borgmästare och råd fick beskedet att han ännu några veckor fick fortsätta att undervisa sina elever. Men därefter måste han upphöra med att hålla skola.[11]

"Den danske skole" i det svenska Malmö

Skåningarna hade vid fredsslutet i Roskilde blivit garanterade att få leva vidare med bevarad kulturell integritet. Ganska tidigt började visserligen de svenska myndigheterna att diskutera en försvenskning av de skånska latinskolornas lärarkår, men tills vidare förblev allt i stort sett vid det gamla. Denna avvaktande politik gällde också "den danske skole". Att Malmö blev svenskt innebar alltså inte att de danska skolorna i staden upphörde att fungera. Men deras nådatid blev inte lång – endast drygt två decennier.[12]

I den första mantalslängden som de svenska myndigheterna lät upprätta över borgerskapet i Malmö (1659) nämnes tre skolmästare – *Christen Olsen*

Rosenvingeska huset. Gatufasaden mot Västergatan efter restaureringen 1951. Efter foto i Einar Bager, Rosenvingeska huset, Malmö 1969. Utg av G & L Beijer AB.

(Olufssøn) Wiborg, Christen Pedersen och *Casparus Boete* – som registrerats tillsammans med andra borgare som var befriade från skyldigheten att betala mantalspenning. Att de antecknats under rubriken Kyrko- och skolebetjente vittnar om att de i laga ordning fått tillstånd att hålla skola i staden. Christen

Olsen förefaller ha haft en ledande ställning bland de danska skolmästarna. Han hade lång erfarenhet av undervisning. Efter att i tjugo års tid ha hållit dansk skola i Ystad flyttade han till Malmö 1656. Där inköpte han efter någon tid ett av de äldre stenhusen vid Västergatan, det sk Rosenvingeska huset (gammalt nummer 408, nu Västergatan 5). Denna gård hade tidigare ägts av kyrkoherden Hans Allesen i Bunkeflo. Sedan denne gått i landsflykt, efter det att han som delaktig i malmösammansvärjningen 1659 dömts till döden men benådats, såldes gården. Ny ägare blev skolmästaren Christen Olsen Wiborg.[13]

Det pampiga stenhuset som i dag utgör ett av Malmö stads förnämligaste byggnadsmonument från 1500-talet, hade uppförts på 1530-talet. När Christen Olsen övertog gården, hade den alltså under mera än ett sekel genomgått växlande öden. Det liv som hade levts där, hade präglats av ägarnas höga sociala ställning. Under några år på 1560-talet, nordiska sjuårskrigets tid, hade huset fått tjänstgöra som kvarter för den danska arméns överbefälhavare och andra anförare för legosoldater. 1571 hade Malmö stads förste kände privilegierade apotekare Erasmus van dem Bruecke dragit in i gården med sina mortlar och medicinalier och där öppnat stadens första apotek. Sedan följde en period då gården åter blev hemvist för storborgare och deras affärsverksamhet. Det bör tilläggas att det ursprungliga stenhuset redan på 1570-talet delats och räknades som två gårdar. Det var den västra av dessa gårdar som Christen Olsen förvärvade och som alltså kom att inrymma hans danska skola fram till hans död i början av 1680-talet.[14]

De danska skolorna i Malmö fortsatte alltså att fungera som tidigare trots den nya politiska regimen. De borgarebarn som växte upp i Malmö under 1660- och 1670-talen och av föräldrarna hölls till "skolegang", undervisades av danska skolmästare, som lärde dem läsa och skriva danska med hjälp av danska ABC-böcker, danska biblar, katekeser och psalmböcker. En skolmästare vid namn *Joakim Juliussen Gütterbuch* uppger 1670 att han på grund av sjuklighet under tio års tid inte kunnat försörja sig på annat sätt än genom att undervisa barn "udi læsning och skrifven, tysk och dansk". Samma år beviljade borgmästare och råd enligt gammal praxis en malmöborgare vid namn *Johan Bredendich* tillstånd "med danske skoles inrettende att fare fort, ungdomen her i staden, saasom med læsen, skrifven och regnen" att undervisa. Han skulle också vara fri från inkvartering liksom "andre her i staden danske skoleholdere".[15]

Trots myndigheternas kontroll av skolmästarna förekom det fortfarande att läs- och skrivkunniga personer utan tillstånd inrättade små skolor och livnärde sig på att undervisa till de auktoriserade skolmästarnas förtret. Till slut fann den ovannämnde Christen Olsen måttet rågat och lämnade in en skrift till

borgmästare och råd, där han klagade över de många olagliga skolmästarna och deras inkompetens. Om en av konkurrenterna skriver Christen Olsen, att han var inte mera insatt "udi Regnekunsten, end som han nogle dage forhen haver bespurt sig hos mig om de Exempler, som han siden igen haver lært sina discipler".[16]

Klagoskriften ledde till att Christen Olsen fick i uppdrag att anteckna alla som höll "publice skole" i staden. Förteckningen visar, att det fanns tre s a s legitimerade skolmästare, vilkas lämplighet hade prövats vid examen i kyrkan. Två studenter som tillfälligt uppehöll sig i Malmö i väntan på att lärare- eller prästtjänster skulle bli lediga, försörjde sig under tiden med privatundervisning. Dessutom fanns det ytterligare tre personer som höll skola men inte blivit examinerade av prästerskapet. Förteckningen avslutas med en kortfattad notis – "foruden Quinder som ock lader sig dertill bruge". Kvinnornas namn och antal har Christen Olsen inte gjort sig mödan att anteckna. Några år senare möter vi i en mantalslängd två av dessa kvinnor som "holder skole", *Anne syequinde och Edle syepige*. Båda är av myndigheterna accepterade som "skoleholdere" och därför liksom sina manliga kolleger befriade från att erlägga mantalspenning. Om de båda kvinnornas pedagogiska verksamhet finns inga upplysningar, men man kan antaga att de undervisat flickor i konsten att sy och eventuellt jämsides haft en s k læseskole och lärt flickorna läsa. De kan betraktas som efterföljare till 1500-talets læremoder. Allt som allt kan det på 1660-talet ha funnits ett tiotal personer i Malmö som försörjde sig genom att undervisa borgerskapets barn och ungdomar i samma former som utvecklats under den danska tiden.[17]

Krig och försvenskning

De danska skolmästarna i Malmö kunde obehindrat fortsätta sin verksamhet fram till mitten av 1670-talet. Då började kampen om Skåne på nytt och förvandlade tidvis staden och dess närmaste omgivningar till slagfält. Under fyra års tid våndades malmöborna under den svenska militärledningens krav på prestationer av olika slag. En av de tyngsta militära pålagorna redan under fredstid var inkvarteringsskyldigheten. Som vi sett var de danska skolmästarna i regel befriade från denna börda. Krigsförhållandena medförde emellertid att detta privilegium försvann och skolmästaren fick nu finna sig i att hysa soldater i sitt hus, där han ju också hade sin skola eller i anslutning till bostaden. Det kan knappast ha varit befrämjande för undervisningen att ha soldater med vapen och annan utrustning klampande omkring bland skolbarnen. Christen Olsen, som hade sin skola i det Rosenvingeska huset, klagade på hösten 1677 över den betungande inkvartering som han fått dras med

De svenska myndigheternas hållning gentemot de forna danska provinserna hade helt förändrats under det skånska kriget (1675–1679). Före kriget hade man respekterat de garantier som skåningarna hade fått i Roskildefreden, nämligen att få behålla sina gamla kyrkliga och världsliga lagar. Dessa garantier gällde fortfarande, men Karl XI och hans rådgivare var nu fast beslutna att bortse från garantierna och genomföra sin försvenskningspolitik. Deras mål var "att utrota det gamla väsendet i Skåne". Hädanefter skulle råda likhet, uniformitet, i både kyrkligt och världsligt avseende mellan Sverige och Skåne. En av de primära uppgifterna för försvenskningsarbetet blev att införa undervisning i svenska språket. Ty svenska språket var – som den främste uniformitetsivraren biskopen Canutus Hahn i Lund uttryckte det – "fundamentet till uniformiteten". Det var därför helt naturligt att försvenskningen i första hand kom att gälla de två institutioner som sysslade med undervisning, kyrkan och lärdomsskolan (latinskolan). Endast med dessa institutioners hjälp kunde den omfattande indoktrineringsprocessen föras fram till det önskade målet. Även "den danske skolen" drogs in i denna process, eftersom den bedrev en undervisning som berörde en visserligen begränsad men likväl betydelsefull del av befolkningen, nämligen borgerskapet.[20]

En skolstrid i Malmö på 1680-talet

Något av de första åren på 1680-talet fick skolmästaren *Jöns Trulssen* tillstånd att vara "skolehållare" i Malmö. Jöns Trulssen var född i Fredericia i Jylland men trots detta kunde han öppna sin skola med biskopen Canutus Hahns och borgmästare och råds eller – som det nu vanligen hette – magistratens samtycke. Den nye skolmästarens danska börd har alltså inte legat honom i fatet, troligen beroende på att han hjälpligt kunde tala och skriva svenska. Vid skolan som inrättades i Jöns Trulssens eget hus på Kalendegatan (glt nr 268) undervisades i de traditionella ämnena katekeskunskap, läsning, skivning och räkning. Jöns Trulssen blev snart en mycket uppskattad lärare, och många borgare skickade sina barn till hans skola. Efter några år hotades emellertid skolan att bli ett offer för uniformitetspolitiken. På våren 1687 blev det känt att en tysk privatlärare vid namn Christopher Schliffel hade ansökt hos magistraten om att få ensamrätt till undervisningen i staden. Detta ledde till att ett 25-tal borgare samlade sig till ett kraftfullt försvar för Jöns Trulssen och hans skola. I en skrivelse till magistraten prisade de skolmästarens skicklighet och framhöll att det skulle vara olyckligt, om deras barn skulle få en ny lärare som tillämpade andra metoder. De var också noga med att framhålla att Jöns Trulssen tjänade uniformitetens sak genom att flitigt lära barnen svenska psalmer och svensk katekes.[21]

under två år. Till följd härav hade hans skola blivit "ruineret" och han hade mist sina skolbarn. Myndigheterna lät sig bevekas och befriade Christen skolmästare från inkvarteringsskyldigheten, eftersom de ansåg att han alltid hade skött skolmästareämbetet klanderfritt.[18]

Efter krigets slut återfinner vi inte många av det tidiga 1670-talets danska skolmästare. Vid Christen Olsens skola på Västergatan fortsätter undervisningen fram till skolmästarens död 1684. I Herr Niels gade (nuv Mäster Nilsgatan) verkar ännu några år skolmästaren Christen Pedersen, som sedan 1640 disponerat ett av kyrkans hus strax intill S:t Petri kyrka. Vid Lilla torg bor Tyge Jakobssen, som "informerer smaa børn". Ytterligare ett antal mindre danska skolor har sannolikt fungerat en tid framöver. Men nu stod en viktig förändring för dörren. "Den danske skole" förvandlades till en svensk skola. Själva skolformen – folkundervisning i privat regi – kom dock att leva kvar ännu en tid men undervisningen skulle i fortsättningen ledas av en svensk skolmästare och endast svenska läroböcker skulle användas. Denna förvandling var en följd av nya politiska överväganden inom den svenska regeringen.[19]

Undervisningen i skrivning bestod bl a i att eleverna fick öva upp sin färdighet genom att skriva av olika typer av brev och dokument. Skolmästaren försökte också lära ut skönskrift och kunde då kanske själv visa prov på föredömlig skrivkunnighet. Ett exempel på en sådan kalligrafisk talang hos malmöskolmästaren Christen Olsen visar ett utsnitt av ovanstående skrivelse, där han rapporterar om antalet "skoleholdere" i staden. Handling till domboken 1665 29/6. Malmö Stadsarkiv.

Magistraten tog emellertid inte någon hänsyn till föräldraopinionen. Schliffel fick sitt tillstånd att hålla "publice skole för ungdomen och dem såväl uti bokhålleriet, räkning och skrivande att informera som ock i tyska och svenska språket, vilket senare han dock särdeles sig har att vinnlägga om". Samtidigt förklarade magistraten att alla "små skrivare- och räkneskolor varda alldeles kasserade". Men Jöns Trulssen gav sig inte. Han trotsade inte bara stadens magistrat utan också den högsta överheten, generalguvernören Rutger von Ascheberg, som myndigt förklarade, att sådana skolor som Jöns Trulssens "icke finge tålas, eftersom de strävade emot Kongl Maj:ts vilja om uniformiteten". Medveten om att han hade stöd hos borgerskapet, fortsatte Jöns skolmästare att kämpa för sin sak. Han bemötte beskyllningar för att ha försummat "det högberömlige svenske tungomålet" och hänvisade därvid till ett par av stiftets främsta uniformitetsivrare, den svenskfödde kyrkoherden i S:t Petri församling, Nils Hambræus och komministern Wilhelm Laurenberg, som båda hade examinerat honom i kyrkan och kunde ge honom goda vitsord.

Skolbarnens föräldrar var en pålitlig stödtrupp och framträdde en andra gång till skolmästarens försvar med en inlaga till generalguvernören, där de bl a påpekade det orimliga i att den tyske skolmästaren som inte behärskade det svenska tungomålet skulle ensam ha hand om undervisningen i läsning och skrivning i en sådan folkrik stad som Malmö. Att det inte var riskfritt att framföra kritik mot överheten i ett så känsligt ämne, fick inlagans undertecknare erfara när de kallades upp till magistraten för att ta emot en varning för att de understått sig att försvara en skolmästare som var född i Jylland. Ett sådant handlingssätt stred emot Kungl Maj:ts förordning, "som med all flit söker att det svenska språket må här i orten vinna sin framgång".

Aktionen till förmån för Jöns Trulssen och hans skola ledde emellertid till framgång. Skolan vid Kalendegatan accepterades av myndigheterna. Ännu i nära två decennier kunde borgarefamiljer skicka sina söner och döttrar till Jöns Trulssen för att lära sig läsa, skriva och räkna med hjälp av svenska läroböcker. Hans skola var av samma typ som de skolor som fanns i Malmö och andra danska städer vid tiden för Skånes övergång till Sverige 1658. De byggde på en lång undervisningstradition som innebar möjligheter för en växande krets barn och ungdomar att förvärva elementära kunskaper i läsning, skrivning och räkning. Fr o m 1680-talet pressades "den danske skole" så småningom in under en allt hårdare statlig kontroll. Framför allt krävdes det att den skulle bli svenskspråkig för att i likhet med kyrkan och lärdomsskolan kunna fungera som ett effektivt instrument i försvenskningens tjänst.[22]

NOTER

[1] Schartau, S, Malmö högre allmänna läroverk under den danska tiden. Malmö 1929, s 20 f.

[2] Schartau, a a, s 18 ff, 46; – Pedersen, L, Almue-undervisning i en dansk Købstad, København 1909, s 14 ff; – Thunander, G, Fattigskola – medborgarskola. Studier i den svenska folkskolans historia med särskild hänsyn till Malmö, s 267 ff.

[3] S:t Petri kyrkas räkenskaper 1542, 1575, 1579; – Bager, E, Bygge av vrakbräder, Malmö 1981, s 37; – Larsen, J, Bidrag til den danske Folkeundervisnings Historie 1536–1784. København 1916, s 111 f.

[4] Malmø Tingbøger 1577–83, udgivet ved Leif Ljungberg og Einar Bager, København 1968, s 103.

[5] Rådsturättens dombok (Rdb) 1618 7/9, 1615 1/12, 1617 17/12.

[6] Bouppteckning (Bpt) 1593 12/7; – Bagarelagets i Malmö protokoll 1584 21/3.

[7] Lunds stifts herdaminne II:7, s 419; – Bpt 1591 1/2.

[8] Rdb 1628 1/9.

[9] Inkomna skrivelser 1630 18/6; – S:t Petri kyrkas räkenskaper 1630 28/7.

[10] Rdb 1644 15/4.

[11] Rdb 1654 2/3; – Pedersen, a a, s 53.

[12] Ersgård, H., Kyrkan och skolan i Malmö under den första försvenskningstiden i Festskrift till Einar Bager, Lund 1989, s 53–76; – Ersgård, H, Malmö stads historia II, 1977, s 223 ff.

[13] Kopia av 1658 års mantalslängd i Malmö stadsarkiv; – Handlingar till domboken 1665 /5; – Bager, E, Rosenvingeska huset, Malmö 1969, s 10.

[14] Bager, a a, s 4 ff.

[15] Handl till domboken 1670 18/1; – Rdb 1670 27/10.

[16] Handl till domboken 1665 /5.

[17] Handl till domboken 1665 29/6.

[18] Enligt inkvarteringslängden 1677 var fyra soldater inkvarterade hos Christen Olsen; – Rdb 1677 4/10.

[19] Längder över yrkesmän och tjänstehjon 1683 i Kopskatte- m fl längder 1671–1694.

[20] Ersgård, Malmö stads historia II, s 228 ff; – Festskrift till Einar Bager, s 53 ff.

[21] Enligt S:t Petri församlings död- och begravningsbok 1715 2/3 var Jöns Trulssen född i Fredericia i Jylland 1636. – Handl till domboken 1687 6/6.

[22] Magistratens brevbok 1687 6/6: fullmakt för Schliffel. – Skrivelser från generalguvernörsämbetet 1687 17/12. – Rdb 1687 9/4, 7/5, 9/5.

Glädjeämnen och bekymmer

Haquin Bager om sina plantagejordar i Malmö

AV ELSEBETH BAGER

Utanför Malmö stads vallar låg den sedan gammalt gemensamma fäladen. Många i staden hade djur. Handelsgårdarna höll sig med hästar, kor, får och svin, medan andra endast hade en mjölkko. Djuren kunde man sommartid släppa ut på bete på fäladen, mot avgift naturligtvis, ty staden höll herdar, som vaktade djuren och dessutom behövliga avelstjurar. För en vinterko på stadens mulbete betalades 1 daler silvermynt, för en sommarko 16 öre, för ett ungnöt 8 öre och för ett får 2 öre silvermynt. Mjölkkorna fick drivas ut var morgon genom stadens trånga gator och hem igen på kvällen, medan sinkor, hästar och får kunde stanna på betet dygnet runt. Totalt rörde det sig om ca 900 djur varav över hälften tillhörde invånare i staden.

Inkomsten från fäladen gick till Civil- och Clereci-societeten som tillskott på lönen. Pengarna var bra att få, men fö intresserade man sig inte alls för jorden. Det fanns också en del privata jordägare, som arrenderade ut sin mark, men arrendatorerna brydde sig lika litet om jorden som ämbetsmännen. De tyckte, att den räntade för litet och sökte därför sin utkomst på annat sätt, tex genom att åtaga sig skjutsar, vilket i sin tur gjorde, att de stackars hästarna blev "totalt förkörde" och att de själva inte hade tid med skötseln av jorden.

På 1730-talet började man ifrågasätta mulbetesområdets storlek och man menade, att det borde kunna utnyttjas bättre än enbart till bete. Efter diskussioner och åtskilliga inlagor till Kungl Majt och landshövdingen kom man så långt, i början på 1740-talet, som till att låta lantmätare Wadman göra en uppmätning och lägga ett förslag till fördelning av jorden på gårdarna i staden. Wadman följde en gammal modell och för att tillfredsställa allas krav på lika kvalitet på jord blev uppdelningen så plottrig och svåröverskådlig, att egentligen ingen blev nöjd. Man hade dessutom glömt att avsätta tillräckligt

med mark till det mulbete, som behövdes som "parkeringsplats" för bönders, vagnmäns och resandes hästar.

Det fanns emellertid gårdsägare, som accepterade Wadmans förslag och som tog i besittning de områden, som de skulle få disponera. Till dem hörde Märta Bager, född Lorich, änka efter handelsman David Bager. Hon fick ett stycke, som låg på det östra fältet och ett som låg på det södra. Det senare var på två tunnland och 18 kappeland och utgjorde en gården tillhörig fri andel av den överflödiga betesmarken. Jordstycket var "eländigt och obrukbart" och Märta frågade sin son, Haquin, till råds om, vad hon skulle använda det till. Efter besiktning och noggrant övervägande föreslog han, att hon skulle arrendera ut det på fyra år till "en Botanicus och Planteur".

Märta tyckte, att rådet var gott och plantören Christian Möller fick arrendet mot att han skulle fylla i de djupa hål, som fanns, där man "i flera hundra år" hade hämtat krukmakarlera. Dessutom skulle han plana till jorden.

Möller var en skicklig plantör, som odlade medicinalväxter, kryddväxter, grönsaker och tobak. Haquin var ofta hos honom för att se och lära. En gång berättade han för Möller, att han av en man fått höra, att tobaksplantor inte behövde mer än en nypa torkad fårgödsel, som borde grävas ned vid plantans rot. Möller anmärkte torrt, att en så liten portion gödsel alls inte vore tillräcklig, medan Haquin, som alltid var beredd att experimentera, frågade om det ändå inte vore idé att "göra försök med några plantor". Möller lärde också "stadens utsittare" dvs de som bodde utanför vallarna, hur man kunde ta frön från medicinalväxter och grönsaker, frön "som de förut varje år utrikes ifrån måst låta införskriva".

Haquin tycks alltså i viss mån ha gått i lära hos Möller. När de fyra arrendeåren var gångna, skänkte hans mor, Märta, honom jordstyckena och lät honom överta tillsyn och skötsel. Något av det första han då gjorde var att bygga "nödvändiga hus" för 3 000 daler kopparmynt på det östra fältet.

Haquin berättar 1749, att han för "ansenlig kostnad" uppodlar och cultiverar de av stadens fält, som "varit tilldelade hans i staden belägne hus och gårdar". Han anser det utomordentligt viktigt, att städernas jordar sköts med omtanke och att man till omväxling med "plantageväxter" bör odla vete, himmelskorn (sexradigt korn med små rågliknande nakna kärnor) och flåttring (tvåradskorn). Som jorden nu odlas, skriver han, ges bara 1 daler silvermynt per år i arrende för "en Tunna Kornland", mer har arrendatorerna ej råd att betala och då kan ju var och en förstå, att jorden inte alls odlas och sköts på rätt sätt. Haquin föreslår, att "den del av stadens jordar, som vederbörande på lönen hava, fördelas på /stadens/ hus och gårdar och att löningstagarna fick i pengar av borgerskapet den summa, som de skulle uppbära för den anslagna jorden".

Liknande tankar hade varit uppe redan 1734 och i samband med Wadmans uppmätning 1742–43, och man kan därför tycka, att detta goda förslag borde tagits emot med entusiasm. Icke så. Man svarade Haquin, att "det är inte anständigt för borgerskapet att idka jordbruk" och han blev "responderad" med följande ord: "...vet I inte, att stapelstadsborgare bör leva endast av handel och vandel och icke av åkerbruk", helt i enlighet med merkantilismens synsätt.

Man kan förstå, om Haquin blev något förvånad över en så inskränkt åsikt, men han svarar endast, att i så fall får vi betala utlänningar för sådant, som skulle kunna odlas på svensk jord och därmed skulle vi visa för hela världen, att vi låter vår "till åkerbruk tjänliga jord ligga öde eller illa brukad, varöver utlänningarna" liksom också "över vår nations läckra smak och kära prål, gläder och riktar sig"!

"Icke desto mindre har städerna inte uti en blind dessein, som t ex Malmö Stad, blivit av urgammal tid förunnat 2 000 tnr kornland eller mer... jord som är tjänlig till åker och plantager".

Vad fästningsverket anbelangar, så är "till mulbete och Torv-skörd... 314 tnld skönsta gräsfält odelt lämnat" och dessutom den stora Rörsjö-ängen. Detta är fullt tillräckligt för fästningens behov, skriver Haquin, ty betet bär det bästa och fetaste gräs och är så beläget, att Saltsjön sent på efterhösten eller tidigt på våren översvämmar det och göder det med "sin sälta och naturliga gödningsdrift".

Den övriga jorden bör användas till åker eller plantager, vilketdera som passar hus- och jordägaren bäst, och den kan skötas utan att man försummar handel eller hantverk. Genom "god cultivation" kan man årligen få 200 à 400 daler silvermynt per tlnd vete, himmelskorn, tobak eller annan nyttig växt.

Här i Malmö, skriver han, är fast jord och man behöver inte frukta, att flygsand blåser in, vare sig från land- eller sjösidan. Det går inte att odla plantageväxter på alla stadens jordar. Man måste odla säd, dels till ombyte och dels för att få strå, agnar och baktagssäd[1] att föda kreturen med. Om man inte kan föda kreaturen, får man ingen gödsel och utan gödsel är det inte lätt att odla. Det blir som att "segla utan vind" och, om man inte använder växelbruk, blir jorden obekväm.

Möller fortsatte att assistera Haquin och år 1750 har Haquin genom hans försorg kunnat plantera bl a tobak, lavendel, kummin, anis, fänkål, coriander, kål och rötter samt "allehanda trädgårds- och täppefrukter". Han odlade troligen också potatis. Raps odlade han däremot inte just då, "emedan en allena här i staden är till oljestampande priviligierad". Det var borgmästare Josias Hegardt, kusin till Haquins mor, som sedan 1737 hade odlat raps och som hade ett oljeslageri. Rapsolja användes till lampor, men var inte lika dryg

som tranolja. Lin och hampa lönade sig ej att odla, för av de sämre sorterna i Skåne "blir ej bättre lin och hampa, än de bästa blåner man i Riga och Narva kan få för ringa pris".

Humle odlades inte alls i malmötrakten, därför att humlestänger "på denna skoglösa orten" var alltför dyra.

Haquin menar, att odling av färgväxterna krapp (rödfärgning), weide (indigoblått) och safflor (safflorgult) inte alls lönade sig, men han odlade dem ändå, antagligen till husbehov.

På 1700-talet behövde Sverige, i motsats till idag, importera spannmål. Enligt Haquin var man tvungen att årligen, hurudana tiderna än var, sälja för 150 000 skeppund järns värde för att kunna köpa in spannmål, viktualier, talg, hudar och ull. Det är därför inte till nackdel för landet, om det även odlas säd på plantagejordarna.

Auktion på plantagelyckor

Det fanns naturligtvis andra än familjen Bager, som hade tagit jord i besittning enligt Wadmans utstakning och antingen det nu var resultatet av odlarnas mödor, Haquins alla i tryck utgivna goda råd eller att saken helt enkelt hade dragits tillräckligt länge i långbänk, nog av, år 1752 fick stadsingenjören Jacob Örngren i uppdrag att mäta upp och stycka ut ca 50 plantagelyckor, 23 lyckor i det västra och 31 lyckor i det södra fältet om tillsammans 287 tunnland. De västra fick namn efter skånska härader, de södra efter svenska och finska landskap och efter några tyska städer och provinser. Lyckorna gjordes ugnefär lika stora dvs ca 4 tunnland. De auktionerades sedan bort till den, som gav anbud på högsta jordskyld och ingen husägare fick ropa in mer än två lyckor. Haquin blev nu tvungen att ropa in t o m sin egen ägandes jord, som låg i det södra fältet och kom att heta "Upland". Anbudet stannade på 90 daler silvermynt årligen till staden för de två och ett halvt tunnlanden. Den östra plantagelyckan fick han lämna, eftersom hela det östra fältet, på 600 tnld, skulle användas till mulbete. I stället skaffade han sig plantagerna Albo och Willand, belägna mellan Grönvången och Västra Rörsjön. Dessutom en bredvidliggande äng. Haquin besvärade sig över jorddelningsbeslutet, men, trots att han fick Kungl Majts tillstånd att fritt bruka sina jordar, lät Magistraten i grunden riva ned de "på de östra fälten uppbyggde vackra husen och gårdsgårdarna av 400 famnars begrepp samt avloppsgropen" och när han åter byggde upp husen, revs de på nytt och han ålades betala till staden och stadens fattiga några 100 daler silvermynt.

Under 1700-talet, framför allt från mitten av 1740-talet, kom en intensiv debatt i ekonomiska frågor igång i Sverige. Det gavs ut tidningar, böcker och

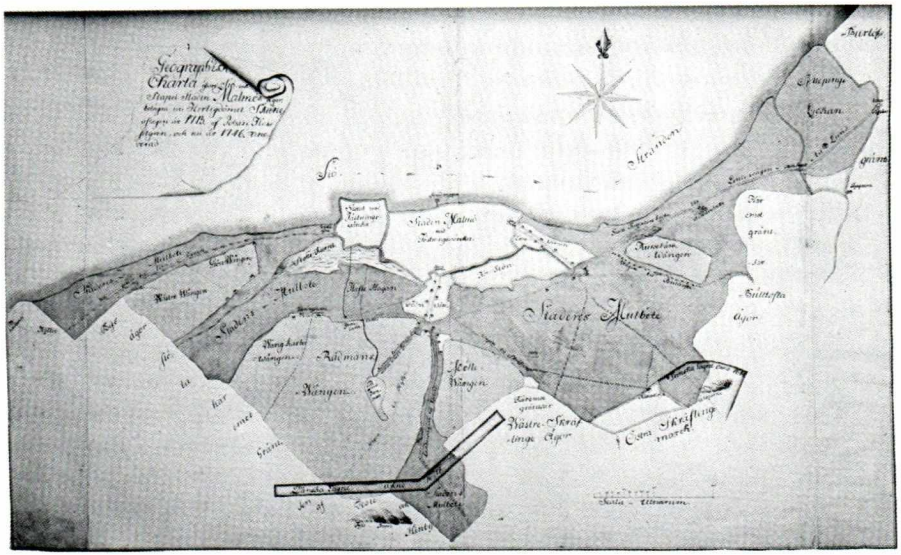

Johan Hesselgrens karta över Malmö stads ägor 1713. Större delen av stadens jord användes som betesmark. Inemot 900 tnld var åkerjord och ca hälften av denna låg i Rådmansvången, som disponerades som lönejord av borgmästare och rådmän. – Kungl Krigsarkivet, Stockholm.

broschyrer, vilkas författare ofta fick mothugg i andra broschyrer. Det var billigt att trycka och författarna betalade själva tryckkostnaderna. Åsikter, teorier och praktisk erfarenhet kläddes i ord med en iver, som knappast förekommit senare. Haquin Bager, som gått i handelslära utomlands och som ivrigt höll sig à jour med den ekonomiska debatten, kastade sig med frejdigt mod in i den, när han tyckte, att någon resonerade alltför galet. I Lärda Tidningar nr 35 och 36 år 1755 hade han läst en del ''föreställningar av Herr Ingeman Matson''. Matson förklenade städernas åkerbruk och ansåg borgarna för uslingar och klåpare. Detta var helt fel, menade Haquin och som bevis beskriver han i detalj både sina plantage-jordars beskaffenhet och odlingsmöjligheter.

''Till den höglänta jordens gödslande /lät han/ 1754 mellan Mikaeli /29 september/ och jul från bryggare, slaktare och särskilt från åkare, med sina egna fem eller sex par hästar köra ut 3 000 lass boskaps- och hästgödsel till en öde tomt belägen i en avkrok av staden''. Efter jul, när V. Rörsjöns is var starkt frusen, lät han på slädar transportera ut det på sin åker. Där lades det i en hög och täcktes med 100 lass tång. Efter ''Hösten'' (skörden), så snart allt var bärgat, lät han sina hästar köra ut och strö gödselhögen, där allt det spillda

fodret (som det året var halm i stort överflöd) var bortbränt. Inte mer än 633 lass gödsel var kvar och den såg ut som osläckt kalk (fastän svart), som i många år varit släckt i en källare eller jordgrop. Sedan lät han med årder köra 2 gånger om med jorden och harva och så fort det var gjort, "lät jag så 4 1/2 tunna rent och gott vintervete".

Året innan hade han på två tnld vete (behandlat på samma sätt), trots att fåglar, en stark blåst och en besvärlig skörd hade tagit sin del, fått 42 tunnor mycket bra vete och så mycket halm, att det i 6 månader räckt till att fodra hans 12 hästar, 5 kor och 13 engelska får. Året dessförinnan hade samma land gett över 300 daler silvermynt för raps, trots att 10 tunnor raps gått förlorade genom ett "starkt stormväder". Hade inte det inträffat, skulle han ha fått 400 daler silvermynt.

Haquin har en fyraårig växtföljd:

1. Vintervete. Den höglänta jorden (grusjord och röd sand i svartmylla) tål bara hälften så mycket gödsel och bör ej besås med vete.
2. Vinterråg. När den är bärgad, låter han plöja och harvar efter med järnharv. Våren därpå, så snart jorden kan bära hästar, låter han tvära täta fåror och däri insås
3. Vicker, blandat med svenskt korn och svarthavre, som bara blir nedharvat. I augusti, vare sig blandsäden är fullmogen eller ej, låter han hugga den och köra in den på lediga loft. Där utströs den ganska tunt, uppristes och vädras varje dag, så att den torkar snabbt. Av det skär han sedan hackelse åt sina hästar. Det blir ett kraftigt och hälsosamt foder. Omedelbart efter inkörandet låter han köra 3 gånger med fem årder och ett par hästar för varje årder och sedan harvas jorden 3 gånger. Innan den tredje harvningen sår han
4. Raps som bör vara sådd innan 21 augusti (nya stilen).

Haquin tillägger, att aldrig förr har någon "wetat eller praktiserat /hans metod/ att nyttja den jorden om sommaren till sädesväxt". Vicker och svarthavre rensar och friskar upp jorden för nästa gröda bättre än gödsling gör.

Den sidlänta jorden har han ej haft mycket nytta av pga den onödiga och höga dämningen vid Västra Rörsjön. Nu har Kungl Majt bestämt, att dammborden under fredstid skall få stå öppna hela året och då tänker han sig kunna använda 2 tunnland till tobaksplantage och 3 à 4 tunnland till vicker och svarthavre ett år till att skifta med vårvete eller himmelskorn. Därför kör han åter ihop gödsel.

På Upland har han bl a en tobaksplantage. Där låter han vartannat år köra ut gammal gödsel på den höglänta delen. På den sidlänta delen strör han ut ny

gödsel om vintern och våren. När jorden är "bekväm" dvs reder sig, låter han köra två gånger med årder. Sedan ser han till, att man snabbt sätter ut de tobaksplantor, som han har drivit upp i sin "mistbänk" med siktet inställt på att ha dem sättfärdiga i april. Vädret måste emellertid vara milt, så att plantorna ej fryser bort. Annars blir det kostbart att plantera på nytt och sådana plantor växer sämre. För att sköta tobaksodlingen har han anställt en "tobaksplantör", Åke Jönsson. Denne får för egen räkning odla ett litet stycke av den "lataste jorden" med köksväxter. När Haquin året därpå låter sätta tobak på den jorden, blir skörden dubbelt så stor.

År 1757 köpte Haquin av Rådman Samzeus två plantagelyckor på den södra plantagejorden. De kostade honom 3 300 daler kopparmynt och hette Halland och Medelpad. Det var två svårarbetade fält med tung och besvärlig jord.

Tillfälligt anställda

En plantageägare bör hålla goda åkerarbetare, så att han inte oftare "behöver gå på markerna eller plantagen än då han för sinnets uppmuntrande går ut någon ledig stund för att fägna sig över Guds allsmäktiga disposition".

Till 3 tunnor kornland behövs "fyra flitiga och trogna arbetare", vilket skulle innebära, att Haquin behövde ca 32 daglönare på sina jordar. Arbetet var naturligtvis inte jämnt fördelat över säsongen utan kulminerade under vissa tider t ex vår och höst. Det medförde, att antalet personer, som anställdes varierade men totalt över hela året kunde de uppgå till ett hundratal. Det var inte lätt att få tag på folk i rätt tid, ty "lättjekroppen lägger sig hellre med tommer tarm än trötter arm, och alltid i Skåne" och särskilt i "denna kroken, snålar de sig något till livsuppehälle". Det är därför "brist i städerna på legofolk med skälig dagslön". Inte ens överheten kan, trots försök, ordna arbetare. Haquin skriver 1750:

> *Till de plantager, som nu finnas, måste med dubbelt drygare dagspenning än uti början, friskt uppskänkande samt sirliga ord och stort besvär förskaffas folk, vilka man dock ej kan få tag på så tidigt och så ofta som de behövas, så att plantagerna kan bli odlade i tid.*

Haquin gav sina anställda bestämda uppgifter varje dag, order, som de skulle upprepa två gånger, för att han skulle vara säker på, att de fattat rätt och ej glömde, vad han gett dem besked om. Han lät övervaka arbetet, men då och då tog han sig själv "oförmärkt" ut på markerna för att inspektera. Nåde då

den, som latade sig. Den försumlige straffades med "Confect på ryggen, som han skall hava smaken av uti några dagar, ty gemenligen är en lathund i hopen, som förförer de andra, innan de lära rätt akta sig." Det låter illa, men förekom säkert hos andra borgare i staden och var tydligen inget att skämmas för, eftersom Haquin öppet berättar om det. Han var en krävande men rättvis arbetsgivare, som höll sina anställda med god och riklig kost. Underbetalning var det aldrig tal om.

För tobaksodlingen hade han specialister anställda.

Sverige importerade medicinalväxter, vilket, enligt Haquin, berodde på "den gamle obilliga motviljan... /som/ gör att inländska växter uti Medicin eller andra Plantageväxter ej kan med betalt möda försäljas". Hans råd är, att man från utlandet till var stad borde skaffa "en eller två väl övade och erfarna, nyktra och trygga personer", som skulle kunna undervisa om odling av plantage- och medicinalväxter. När odlingen sedan väl hade kommit igång, skulle man kunna införa importförbud.

"Raisonera med raison, professor Lidbeck!"

Magistraten visade 1759 upp ett protokoll av den 27/10 för Haquin och dessutom ett memorial skrivet av professor Gustaf Lidbeck angående plantagejordarna. Professor Lidbeck var linnélärjunge, fil dr, prefekt för botaniska trädgården i Lund 1752, professor i naturhistoria och direktör för plantagerna i Skåne 1756. Hans käpphäst var, att man skulle odla vita mullbärsträd på plantagejordar för att få igång en inhemsk uppfödning av silkesmaskar. Det rekommenderade han visserligen ej för Malmös del, men däremot att man på plantagejordarna endast skulle odla raps och färgväxter, eventuellt också tobak, däremot *inte* råg och korn, som endast bönderna borde odla. Lidbeck var naturligtvis merkantilist, med allt vad det innebar av styrning. Haquin däremot var för mycket individualist för att passa in i något fack. Han byggde sina åsikter på erfarenhet och lönsamhet.

Något så orealistiskt som Lidbecks memorial fick inte stå oemotsagt och Haquin sände in en skrivelse till Magistraten, där han svarade professorn och vädjade till honom att "raisonera med raison". Haquin, "specialist" på plantagejordsodling, ansåg, att lika viktigt som det är att hålla jorden i god hävd, lika viktigt är det att få god ekonomi på odlingen.

Professor Lidbeck hävdar, med rätta, att plantageväxter behöver mer gödsel än som går åt till att odla råg och korn. Då vore det intressant, om professorn kunde upplysa om, varifrån man skall få gödsel, när man ej får "foder och kärna till hästar och kreatur". Professorn skriver dessutom, att plantageodling är arbetskrävande, vilket föranleder Haquin att påminna om

den stora folkbristen i Skåne "i såväl städer som byar". Haquin vill gärna informera professorn om "belägenheten, jordarterna och nyttjandet" av de plantagelyckor han har;

1. *Upland*

Uplands norra ända är jämnad. Pottmakare har tagit lera där. Jorden är, i brist på sin naturliga matjord, så trög att Haquin året efter tobak måste plantera "blå och vitkål, rovor, rötter, lök, timjan, mejram, rättikor, krusmynta, hjärtans fröjd och anis".

Den södra ändan har god matjord, ler och mull, är dels höglänt, dels medelmåttig, dels så sidlänt, "att jag i regnaktiga somrar intet vatten kan få från avloppsgroparna: bemälte södra ändan giver vart år ... väl Tobaksväxt, så framt häftiga stormar och regn till överflöd inte fördärvar den, som ett år hände mig."

När Haquin var utomlands studerade han inte bara handel utan även jordbruk och han gör gärna jämförelser. Han skriver, att han har märkt, att matjorden på plantagen Upland inte är lika naturligt jämn och fet som jorden i Holstein.

Upland hade en rätt besynnerlig form. Dess södra del var rektangulär, medan den norra delen gick i en lång smal remsa längs landsvägen in till Malmö. Den bör rimligen ha varit ganska svår att bruka. Haquin är förvånad över att professorn, som talar varmt om herrarna Ribers, Suels och Junkers plantager inte alls nämner Haquins, ty han "lär dock då han farit södra landsvägen ut till Junkers plantage, förmodligen ha sett Upland, men jag beklagar mig ha den olyckan att en så hederlig som nätt Plantage, vilken ligger från innan stadens slut, till Magistratsbron hela stråket in till landsvägen, och av var resande admireras, inte blivit i Herr Professorns Memorial destingerat".

2. *Halland och Medelpad*

De har bägge den sämsta jord, som finns på skånska slätten, nämligen röd och svart sand. Den raps, som stod på rot, då Haquin köpte jordar, hus och gröda, blev på den dåliga, lösa jorden dels kullblåst, innan den mognade, dels brådmogen. Skörden blev usel och rapshalmen hade han ingen nytta av, eftersom den, som bekant, ej duger till kreatursfoder.

Haquin odlar i stället skiftesvis blandsäd, vintervete och vinterråg. De bägge senare slagen sår han, mot allt bruk på slätten, "uti början av september". Då kan han sedan skörda vete med 16 lispunds vikt per tunna. Samma vete ger lika gott mjöl som engelsk vetemjöl av bästa slaget.

3. *Albo och Willands Härad*

Så mycket som går är upplöjt. Jorden varierar. Endast 1/6 är under våta vintrar ej översvämmad. På den höglänta jorden är matjorden borta i de kompanigropar, där man haft läger. Fö är det dels "samma dåliga jord, som i Halland och Medelpad", dels är det "spiklera", ingendera lämpligt för plantageväxter. Rapsen har gått mycket dåligt och kreatur har kommit in och trampat ned överallt. Jordvallar till skydd mot betesdjur är svåra att lägga upp, "ty dessa jordar går i en stor krok" och vallarna löses upp av översvämningarna.

Ca 1 1/4 tunnland relativt bra jord i en jämn däld har Haquin varje år använt till tobak, "ty en oundviklig krydda för människan är tobaken". Tobaksodling hade lönat sig särskilt bra under det pommerska kriget (1756–63), då importen av tobak kraftigt sjönk. Det lilla jordstycket består av fet lera och god mull och där får han varje år mera tobak än på hela Upland. Han måste dock, liksom Upland, gödsla det vartannat år med naturlig häst- och fårgödsel ihop med tång, allt övergjutet med urin. Han ställer en retorisk fråga till professorn: var skulle Haquin, med krav på så mycket gödsel och så mycket arbete, kunna få mycken och skön tobak och spannmål, om han inte hade haft foder och kärna till sina dragare, sina hästar och sin boskap.

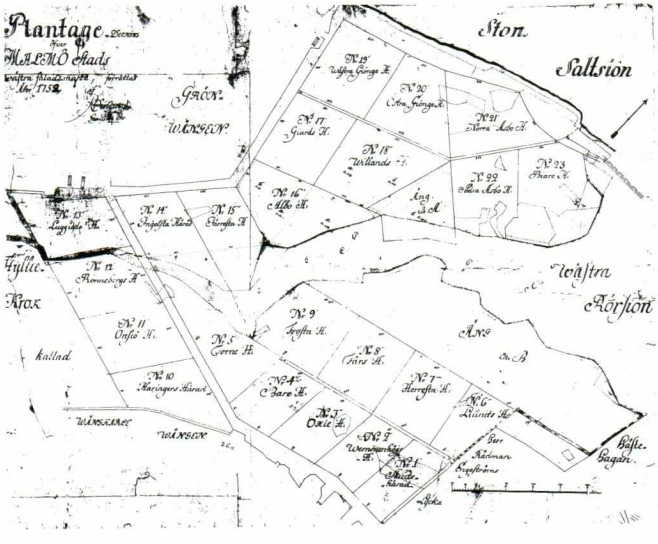

På Jacob Örngrens karta över de västra plantagejordarna (1752) kan man se Haquin Bagers plantagelyckor Albo (no 16) och Willand (no 18) samt Ängen, som så ofta översvämmades av Västra Rörsjön. Lantmäteriets i Malmö län arkiv. Malmö.

4. *Ängen*

Ängen har, trots försiktig gödsling, inte blivit mycket bättre. Han har därför låtit plöja upp de sämsta ställena, där han inte kan få gott hö. När vattnet sjunkit undan skall han låta så in vicker, bönor och fågel- eller tranärter, allt hopblandat. Det hoppas han skall löna mödan rikligen som foder åt hästarna. Året därpå skall han ha blandsäd, östgötakorn och havre, tredje året, om väderleken "vill passa sig och dammborden får stå öppna", skall han så himmelskorn.

Magistraten hade förordnat rådman Hagström att besiktiga plantagejordarna. Haquin, som var 48 år gammal, började bli klen och sjuklig. Han skrev, 1759: "Jag förmår inte vara med på fälten att övervisa och syna allt på mina ägor så noga". Han kunde därför inte deltaga i synen, som ägde rum i januari månad, när jorden var frusen med snö och is. Det var, enligt Haquin, då fullständigt omöjligt att bedöma jordarterna. Han var därför inte alls nöjd med syneförrättningen. Han hoppades dock, att professor Lidbeck till våren eller sommaren skulle göra ett besök och i jordägarens närvaro studera jordarterna.

Trädstängsel, endast till glädje för tjuvar

De jordvallar, som var upplagda till skydd och som borde hållas i gott stånd, blev, som redan nämnts, ofta förstörda, särskilt vid Västra Rörsjön, när den svämmade över. Då upplöstes vallarna helt, vilket medförde, att Haquin inte kunde låta sina svin gå lösa på plantagerna på hösten. Ännu värre var, att andras kreatur kunde klampa in och trampa ned växande gröda.

År 1757 visade Haquin upp ett intyg att hans raps hade blivit nedtrampad. Två av hans anställda sattes att hålla vakt på natten. Då de och flera andra kom ut på fälten, fann de över 150 kreatur, som gick där och betade. När Haquins män ville ta fast djuren, satte sig samtliga tärningsholms- och västervångsbor, som tydligen också ställt upp, till motvärn. Med störar och stockar drev de undan djuren och anföll Haquins folk, som endast "med största möda" kunde fånga in "aderton Creatur".

Haquin kom också i konflikt med bryggare Hans Dragstedt och mjölnaren Johannes Hansson, som ej hade brytt sig om att "i gott och försvarligt stånd" återuppsätta de "emellan Herr Bagers Plantagelycka och Möllevången utkastade dikesvallarna". Ärendet gick genom olika instanser och i slutändan fick Haquin, som så ofta, rätt. Hans motparter lät sig emellertid föga påverkas av domen, utan lät "på trots utkasta" hela sin del av dikesvallen och satte i stället upp ett brädplank, vilket Magistraten, men inte Haquin, accepterade. Han blir upprörd över, hur Magistraten kan sätta sig emot alla domar och

"tillåta Möllevångs dikes ägarna sätta trädstängsel, vilket i denna alldeles skoglösa orten aldrig någon vinter får för tjuvar stå uti ett så öppet fält". Följden blev, enligt Haquin, att så snart möllevångsborna hade märkt, att tjuvar "vid mörk natt, tagit den bästa brädan bort", lät de, innan frosten kom i november, föra in resten av planket till staden och sedan var det ju fritt fram för djuren igen. Haquin avslutade sina protester med att påpeka, att, trots Magistratens "mot mig skrivne picante Romaner" kommer aldrig "varken jag eller min Son någonsin" att tillåta trädstängsel.

Stor kalabalik i den östra handelsgården

Haquin får även andra problem på plantagen Upland. Under hösten 1770 hade nämligen hästar givit sig in på hans mark och rivit sönder hans "rara levande pilhäck". De hade också trampat ned och ätit upp hans i efterhösten stående växter och frön, som borde få stå i lugn och ro. Hans "planteurskas till sitt uppehälle planterade kål med flera gröna matsaker" hade också blivit illa åtgångna, liksom hans "mistbänk". Det är knappast underligt, om han är upprörd och låter sina husmän gå vakt för att försöka fånga in djuren. En av dem lyckades fånga in tre av hästarna, vilket inte kan ha varit så alldeles lätt. Han tog dem med sig till Haquins östra handelsgård och där blev de uppstallade och utfodrade med halm.

Det var Haquins hustru, Anna Catharina Sölscher, som förde befälet där. När ägarna till hästarna, Nils Mårtensson och Jöns Christensson, ville hämta ut dem, krävde hon 16 styver i lösen för varje häst, eftersom de ju "haft både foder och husrum". Jo då, ägarna lovade, "i främmande folks åhöro", att visst skulle de återvända med pengar för att få ut sina djur. Haquin fick besked, där han satt på sitt kontor vid Lilla Torg, och han trodde dem på deras ord och menade, att i så fall behövdes ingen syn av skadan, ty "vad ville syn kunna urskilja de hästarnas fjät och bet ifrån dem, som förut där varit". Detta var inte hästägarna sena att utnyttja. I stället för att infria sitt löfte, gick de raka vägen till Magistraten, som uppmanade Haquin att genast låta lämna ut hästarna, vilket Haquin naturligtvis ej gjorde. Hästägarna hade lovat betala och löften är till för att hållas, menade Haquin.

Magistraten gav då order till stadsfiskalen, Fredrik Gemzaeus, att hämta hästarna, men att "fullgöra sitt uppdrag med all möjlig försiktighet och den fogligaste åtgärd". Gemzaeus var verkligen inte rätt man att utföra en så delikat uppgift. Det sägs om honom, att han var häftig och kolerisk, ofta berusad, ja han hade t o m en gång gått in på rådstugan och kallat rättens ledamöter för "hundsvåtter och canailler". Denne "finkänslige" stadsfiskal skulle nu reda ut affären med de tre beslagtagna hästarna. Det är mycket svårt

att tänka sig, att Haquin och Gemzaeus varit hjärtevänner. Det verkar som om Gemzaeus har njutit av att få ett tillfälle att sätta åt Haquin. Så här gick det till, enligt Gemzaeus:

"Vi togo mangrant wägen til Herr Bagers Östra gård". Vi, det var alla stadens väktare, som stadsfiskalen basade över. Gemzaeus lät dem kringränna hela kvarteret. Själv gick han med fyra stadstjänare och bankade på porten. Anna Catharina öppnade och "bemötte /honom/ (tydligen till hans förvåning) med all hövlighet". Hon sade dock, att hon ej kunde bevilja hans begäran, eftersom hon "som hustru ej ville tillåta, vad dess make ogillar och med missnöje anser". Gemzaeus replikerade, att "det vore tjänligast, att hästarna utan motstånd utlämnades". Samtidigt fick Haquin bud i sin Södra handelsgård, att man med våld tänkte hämta ut hästarna. Han fick därför inte tillfälle att sända en fullmäktig "till att hos kungens höga befallningshavande söka beskydd". Gemzaeus och hans hantlangare gick nu med yxa till angrepp mot två portar på gården, "slog sönder låsen och tog ut hästarna", medan Haquins hustru och hans folk var tvungna att stillatigande se på. Haquin kommenterade händelsen: "Således haver jag och min kära hustru blivit hanterade som landsförrädare, fast tvärtom mina förfäder och jag hava betett Sveriges rike ganska stora och mycket gagneliga tjänster".

Nya faror hotar

Den 27 februari 1773 kom Herr Notarie Flensburg till Haquin och överlämnade en skrivelse, som hovkvartermästaren och postinspektören Gedda på Civil- och Clereci-societetens och en del hantverkares vägnar hade lämnat in till landshövdingeämbetet. Magistraten ville nu, att Haquin skulle läsa skriften och komma med sina synpunkter.

Haquin läste och förfärades. Man var nämligen ute efter plantagejordarna och ville ha en ny fördelning av dessa. Man ville inte ens avsätta jord till betesmark för egna och resandes kreatur, "vilket strider mot all folkrätt". Tidigare hade de föraktat den oländiga marken, "som éljest uti min barndom, som flera ännu sig kunna erinra, lågo öde". Nu, när "andra har uppodlat och meliorerat" jordarna "med många tusen dalers bekostnad", nu passar det att försöka lägga beslag på dem, när odlarna har gjort "den lagligen åtkomna marken till en Minerva, som alla vilja erövra". "NB det vore att objuden stiga till andras bord, då rätterna voro framsatta".

Gedda erinrade med skärpa om den gamla (minsann inte alltid efterlevda) bestämmelsen att jordarna endast skulle brukas till plantageväxter. Återigen måste Haquin upprepa, att sådan odling ej lönade sig. Han vet, ty han har, längst av alla, under 20 år odlat plantageväxter på 8 à 9 tunnland. Hade det

lönat sig, skulle han, självklart, haft plantageväxter även på sina privata jordar, som var undantagna från tvånget, vilket fö ej upphävdes förrän 1812.

Nej, Civil- och Clereci-societeten bör nöja sig med jordskyldspengarna, som plantageägarna måste betala till staden i proportion till husnumren. Trots att Haquin har 11 1/2 gård i staden och vore berättigad till mer jord, åstundar han inte något, som hans nästa äger: "Jag vill varken lida eller göra orätt!" och han hoppas, att Kungl Majt inte skall "oroa de Närande, till de Tärandes egenvilliga förmenta båtnad".

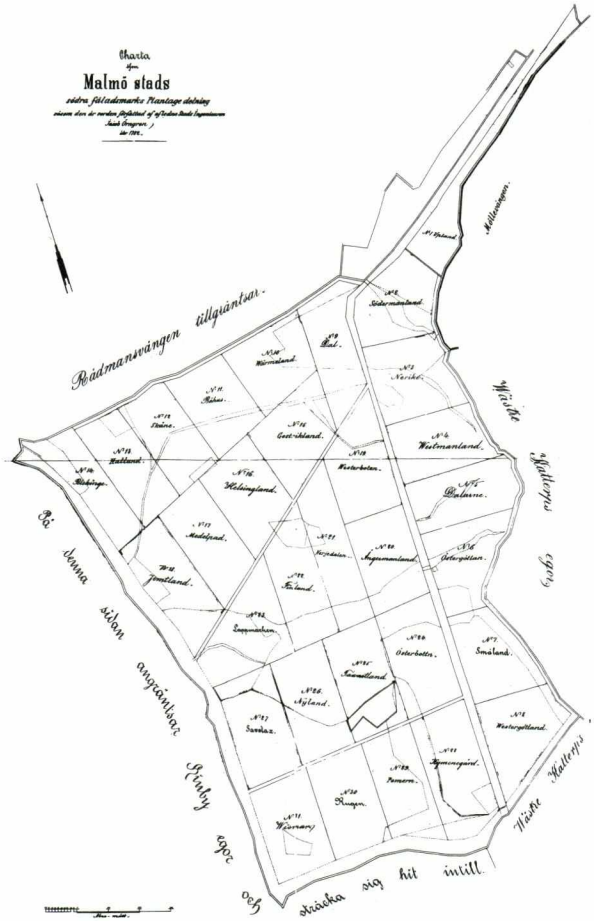

Kopia av Örngrens förlorade originalkorta över de södra plantagelyckorna. Man kan se, hur Upland med en smal sträng följer landsvägen in mot staden. Plantagerna Halland och Medelpad, som Haquin köpte till och som hade dålig jord, ligger ej långt från gränsen till Hindby. Lantmäteriets i Malmöhus län arkiv. Malmö.

År 1773 hade Haquin:

Södra fältet	tnld	kappeland	jordskyld	
			daler smynt	öre smynt
Upland	3	21	50	–
Halland	4	–	20	16
Medelpad	4	10 1/3	28	–
Västra fältet				
Albo	6	–	12	18
Willand	6	2	31	–
Ängen	2	27	13	–

Han hoppades få behålla jordstyckena och sedan han 1779 redogjort för, hur jordarna kommit i hans ägo och visat att han odlat föreskrivna plantageväxter, uttrycker han, 1780, sin förnöjelse över, att landshövdingeämbetets utslag gått Gedda emot. Haquin var nu 69 år gammal. Han skriver ej så flitigt längre, men hans lust att under de gångna åren i tryck debattera och förmedla kunskap, kan man bara notera med tacksamhet. Den på egen erfarenhet grundade information om jordbruk i Malmö, som han frikostigt ger oss, låter oss få uppleva några av de glädjeämnen och bekymmer, som han mötte under alla de år, som han odlade sina plantagejordar.

NOT:

[1] Efter tröskningen kastades säden varvid den tunga och bästa säden hamnade längst bort från kastaren. De lätta och sämre sädeskornen föll närmast och bakom kastaren. Därav uttrycket baktagssäd, som bl a användes vid utfodring av boskapen.

Beskrivningen av plantagejordarna har tagits ur följande småskrifter och tidningsartiklar författade av Haquin Bager (1711–1782).

Then DYRA TIDENS Afskuddande (1749)
Oeconomiskt Samtal Emellan En Swänsk, en Engelsman och en Holländare (1750)
Anmärkningar Öfwer Then SVENSKA ORI Tredje Stycke (1750)
Föreställning Til then Laglärde INGEMAN MATSON Och Hans Oeconomiska Willosatsers rättande (1756)
Replique til Götheborgske weckobladen sidstlidne år under n:o 10 (1765)
Dagligt Allehanda 1773 nr 85
Diverse inlagor och besvärsskrifter

Hantverkaröden i Malmö runt 1820

Av Lars Edgren

År 1820 var Malmö efter vår tids mått ännu en obetydlig stad med sina 6 700 invånare. Även relativt sett var staden mindre än idag, den var bara landets sjätte största stad. Detta år hade förutom Stockholm och Göteborg även Karlskrona, Norrköping och Gävle större folkmängd. Stadens utsträckning var också jämfört med idag obetydlig. Inte ens hela stadsområdet innanför kanalerna var bebyggt. Vid seklets början hade de gamla befästningarna raserats och områdena i östra och södra staden lagts ut till den Nya staden, men dessa kvarter var ännu 1820 i stor utsträckning obebyggda.

För den som närmade sig staden längs landsvägen från Lund öppnade sig ett landskap vilket vi knappast alls skulle ha känt igen. Vägen löpte nära den dåvarande strandlinjen och över havsbukten såg man staden resa sig med torn och husgavlar. En bit utanför staden såg man Malmöhus gamla fästning omgiven av vallar och gravar. Runt staden reste sig möllorna mot himmelen.

Bebyggelsen började ungefär vid nuvarande Värnhemstorget. Längs landsvägen – nuvarande Östra Förstadsgatan – låg husrader på ömse sidor. Här bodde åkerbrukare i små, halmtäckta byggnader. Främst ägnade de sig åt trädgårdsodling för avsättning inne i Malmö. Även en del av Malmös småfolk hade sökt sig en bostad här ute i den Östra Förstaden.

Efter att ha passerat förstaden och kommit över kanalen nådde besökaren in på Malmös paradgata, Östergatan. En bred gata bredde ut sig med ståtliga borgarhus på ömse sidor. Här fanns de stora handelsgårdarna och också många stenhus med trappgavlar ut mot gatan, minnen av Malmös storhetstid under senmedeltid och 1500-tal. Annars var stadens bebyggelse präglad av korsvirkeshus. De större gårdarna var byggda i två våningar. Småfolket återfanns i små envåniga hus där det bara fanns plats för några små krypin till rum. Besökare i staden fäste sig vid S:t Petri ståtliga kyrka, men kanske

Stortorget från S:t Petri kyrkotorn på 1860-talet. I förgrunden Rådhuset före restaureringen. Bilden visar tydligt den dåtida stadens måttliga omfång. Foto: Otto Post. Malmö muséer.

framförallt vid Stortorget som nästan undantagslöst kommenterades i reseskildringar:

> *Det stora torget (anlagt redan 1546) är verkligen så skönt, att det skulle pryda vilken huvudstad som helst. En regelmässig, nästan liksidig fyrkant (omkring 250 alnar lång och 225 bred) är omgiven av rätt vackra, stora och till det mesta ifrån grunden murade hus, av vilka de fleste hava två våningar. På alla fyra sidorna, längsefter husen, planterat med lindar.*[1]

Mycket lite av denna gamla och säkert skenbart idylliska stad har bevarats till idag. Det sena 1800-talets industriella stad med sitt rika industriborgerskap, och 1900-talets stadsplanerare och penningemän har gått hårt åt den gamla stadskärnan. På de allra äldsta fotografierna av staden har vi lyckligtvis ännu några enstaka minnen av denna äldre stad.

Vägen från lärling till mästare

Det är inte om staden denna artikel skall handla. I stället är det en del av de människor som befolkade den vi skall stifta bekantskap med. Det tidiga 1800-talets städer hade alltid ett betydande inslag av hantverkare. Av Malmös invånare kan ungefär en fjärdedel föras till hantverket. Detta var ännu inordnat i de gamla former som skrålagstiftningen påbjöd. Det är människornas villkor i detta hantverk som jag här skall försöka skildra.

Det svenska stadshantverket reglerades fram till 1847 av 1720 års allmänna skråordning. Redan under medeltiden hade städernas hantverkare slagit sig samman i yrkessammanslutningar vilka sökte reglera produktionen inom yrkets område. Efterhand fick dessa s k ämbeten sanktion av städernas råd och monopol på yrkets utövande i staden. I Malmö är flera ämbeten kända från medeltid. Staden kan även skryta med Nordens äldsta bevarade skråordning från ett mästarämbete, repvindarnas från 1412.

Den under 1500- och 1600-talen allt starkare statsmakten sökte efterhand inlemma skråämbetena i den statliga regleringen av näringslivet. I Danmark ledde detta till och med till försök att avskaffa skråämbetena under det tidiga 1600-talet. Dessa försök var emellertid misslyckade och ämbetena i Malmö fortlevde av allt att döma ostörda. Sedan staden blivit svensk kom hantverket att beröras av den svenska statens försök att skapa ett starkare grepp om hantverket. Denna process kulminerade i 1720 års skråordning, där enhetliga bestämmelser skapades för alla svenska stadshantverkare. Staten ville, inte minst av fiskala skäl, upprätthålla kontroll inom hantverket, men sökte samtidigt motarbeta vad man uppfattade som "missbruk" inom ämbetena.

I varje stad med minst tre representanter för samma yrke skulle ett skråämbete inrättas. Mästare i mindre yrken fick tillhöra ämbetet i en annan stad. Den som lärt ett yrke och arbetat tre år som gesäll kunde bli antagen till mästare efter att ha avlagt mästarprov och vunnit burskap i en stad. Om städernas och ämbetenas möjligheter att stoppa kompetenta sökanden stod strid under 1700-talet. Under seklets slut etablerades en "liberal" praxis på centralt håll, och den gesäll som stoppades lokalt kunde få sitt mästerskap efter överklagande till Kommerskollegium.

Äldre tiders hantverk som en social värld hade flera kännetecken som inte direkt har med skrålagstiftningen att göra. Ett viktigt drag utgjorde bestämda föreställningar om hur hantverkarens ideala livslopp skulle gestalta sig. I princip skulle alla hantverkare förr eller senare bli mästare och självständigt utöva sitt yrke. Alla skulle börja som lärlingar. Efter fullbordad lära skulle den unge mannen arbeta ett antal år som gesäll, år under vilka han ofta förväntades ge sig ut på vandring för att förkovra sig i yrket. När han samlat tillräckligt

med erfarenhet skulle han själv bli mästare. Först i samband med detta förväntades hantverkaren gifta sig och bilda eget hushåll. Som arbetare – lärling eller gesäll – var det normalt att han bodde i mästarens hushåll.

Mycket av detta var ideal som inte hade stöd i lagstiftningen. Skråordningen från 1720 krävde inte att vare sig lärlingar eller gesäller skulle bo i mästarens hushåll. Gesällerna uppmuntrades till och med att gifta sig. Inte heller fanns några regler om gesällvandringar. Det handlar här alltså om en normbildning som var starkt rotad inom hantverkarnas egen krets.

Det kan förtjänas att understrykas att hantverket var en manlig värld. Inga flickor antogs under den senare skråtiden i lära och därmed kunde de inte bli gesäller eller mästare. Därmed inte sagt att kvinnorna saknade betydelse. Ett hantverkarhushåll hade många uppgifter som inte direkt hade med produktionen att göra. Många borgare i städerna drev jordbruk och hade därmed till en viss del självhushåll. Hade man inneboende arbetare blev mästarens hustru en ännu viktigare person för att sköta och dirigera ett stort hushåll. Säkert hände det också att kvinnor hjälpte till med hantverket, åtminstone med försäljningen av produkterna.

Valet av äktenskapspartner var också viktigt för en hantverkare. Genom kloka val kunde gesällen få tillgång till en verkstad eller det kapital som krävdes för etablering. Det förekom t ex att en gesäll gifte sig med änkan efter en mästare för att på så sätt komma över en verkstad.[2] Giftermål med en mästares dotter kunde minska ämbetets motstånd mot etableringen av en ny konkurrent. Säkert betydde ingifte i hantverkarsläkter mycket för att skapa ett nätverk av kontakter som kunde vara helt avgörande i en tid med få offentliga trygghetsinrättningar.

Föreställningarom självständighet som målet för den enskildes liv var inget unikt i äldre tiders samhälle. På landsbygden var bönderna den till antalet helt dominerande gruppen. Många bönder kontrollerade själva den jord de brukade, men även krono- och frälsebönder hade en förhållandevis betydande självständighet i sitt dagliga arbete. Ännu under tidigt 1700-tal var möjligheterna stora för människor att bli bönder. Äktenskapssystemet var också nära knutet till den ekonomiska självständigheten, vilket hade att göra med att produktionen var uppbyggd kring familjen och hushållet. Normalt förväntades man gifta sig först när man oberoende kunde försörja en familj. Under den samhällsomvandling som startade under 1700-talets senare del kom detta att i allt mindre utsträckning bli möjligt för alla att realisera. De obesuttna grupperna på landsbygden ökade kraftigt sin andel av befolkning. Med detta vidgades de sociala klyftorna och för många uppstod stora svårigheter att skapa underlag för familjebildning.

I detta perspektiv är det intressant att studera hantverket. Detta var givetvis

beroende av de förändringar som ägde rum i det omgivande samhället. Därför är det en central fråga i vilken utsträckning idealet om hantverkarkarriären hade någon förankring i verkligheten eller om större sociala klyftor uppstått inom hantverket.

Denna relation mellan ideal och verklighet skall stå i centrum i denna artikel. Tiden är åren omkring 1820 när omvandlingen av det svenska agrarsamhället redan var i full gång. Alla de personer som behandlas här var hantverkare i Malmö detta år. Jag har funnit dem i 1821 års mantalslängd – upprättad i november året före. Ytterligare uppgifter har jag fått främst genom kyrkoböckerna.

Framställningen bygger i allt väsentligt på min avhandling *Lärling – gesäll – mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847 (1987)*. Där var dessa problem centrala och jag försökte diskutera dem med hjälp av kvantitativa metoder. Mitt syfte här är att presentera en del av de resultaten men göra det genom att ge exempel på enskilda öden. Dessa är naturligtvis inte "typiska" men exemplifierar olika möjligheter inom hantverket.[3]

Lärlingar

Varje hantverkares karriär började med lärotiden. Enligt skråordningen borde pojken vara minst 14 år gammal när han antogs i lära och han skulle lära mellan tre och fem år. Dessa bestämmelser iakttogs inte alltid slaviskt. Enstaka lärlingar kunde vara väsentligt yngre. Sålunda inskrev skräddarämbetet år 1814 en elvaårig pojke, Peter Svanström, i lära hos mästaren Dahlberg, och det förekom också i enstaka andra fall att lärlingarna var under 14 års ålder. Vanligare var dock att de var flera år äldre, genomsnittsåldern var hela 17 år, och en hel del var över 20 år då de skrevs in.

Lärotiden har varit varierat förhållandevis mycket mellan olika yrken, men också inom samma yrke. Garvarna i Malmö hade vanligen en treårig lärotid, men en femårig lära var det vanligaste vid denna tid i Malmö. Den genomsnittliga tiden var strax över fyra år. De stora skillnaderna som kunde förekomma inom samma yrke är inte lätta att förklara, men kan ha att göra med om lärlingen kunde betala lärpengar till mästaren. I så fall kunde lärotiden säkert avkortas.

Att vara lärling var inte alltid en lätt tillvaro. Lärlingen stod längst ner i verkstadens hierarki och gavs de enklaste uppdragen. Ofta fick de utföra enkla tjänster åt gesällerna och mästarna har använt dem för hushållsgöromål. Från skråtiden känner vi en rik flora av klagomål från lärlingar över otillräcklig föda, våldsam behandling – husaga var tillåten – och för mycket hushållsarbete så att yrkesutbildningen försummades. Naturligtvis har förhållandena va-

rierat mellan olika verkstäder men obestridligen befann sig lärlingarna i en svag och utsatt position.[4]

Bland lärlingarna i Malmö 1820 finns exempel på att den ideala hantverkarkarriären var en möjlighet och att den också kunde innebära ett betydande socialt avancemang. *Olaus Jönsson* föds 23 februari 1806 i Malmö Caroli församling som son till arbetskarlen Jöns Larsson och hans hustru Catharina Dahlström. Vid tretton års ålder börjar han i skomakarlära hos mästaren Johannes P. Malmberg. Hans lärotid blir förhållandevis lång, först efter fem och ett halvt år blir han i februari 1825 utskriven ur läran och upptagen som gesäll. Samma år ger han sig också ut på gesällvandring. De flesta gesäller har nog nöjt sig med vandringar i Sverige, men Jönsson beger sig omedelbart till Köpenhamn. Sedan är han försvunnen från Malmö i många år och återvänder inte förrän 1832 från Köpenhamn. Vad han gjort under de mellanliggande åren vet vi inte, men sannolikt har han inte stannat i den danska huvudstaden under alla åren utan sett en hel del av Europa. I alla händelser är det nu dags att slå sig ner som mästare. Han söker burskap som skomakarmästare i Malmö och får sitt burskap beviljat den 1 oktober 1832. Vid samma tid gifter han sig med Johanna Pettersson, född i Skanör 1799. Hon har kommit till Malmö i samband med att hon födde ett oäkta barn 1822. Senast har hon arbetat som hushållerska. Genom henne hade Olaus Jönsson en kontakt med en av stadens skomakarmästare; hennes giftoman är nämligen mästaren Nils Gottschick, vilken vi snart åter skall möta. Jönsson blir en förhållandevis framgångsrik mästare. År 1845 äger han en fastighet på Västergatan, och med två gesäller och fyra lärlingar i sitt arbete har han en av Malmös största skomakarverkstäder. Han betalar också en skatt för sin rörelse över genomsnittet för Malmös hantverkare. Han driver sin rörelse i över 30 år i staden.

Olaus Jönssons liv innehåller alltså många av de drag vi förknippar med en ideal hantverkarkarriär. Under sin gesälltid vandrar han på kontinenten och familjebildning uppsköt han tills han blev mästare. Hans exempel visar också att hantverksläran kunde ge en möjlighet att lämna stadens proletära skikt och nå upp till borgerskapet.

Emellertid var hans öde inte typiskt. För att illustrera ett helt annat öde kan vi välja *Paul Malmquist*. Han föds den 9 februari 1804 i Malmö S:t Petri församling som son till krögaren Jöns Påhlsson och hans hustru Ingri Jönsson. Sannolikt bor han kvar hemma tills han som fjortonåring går i lära hos guldsmeden Jacob Möller. Hos Möller blir han kvar som lärling tills han efter sex års lära blir utskriven 1824. Till skillnad från Jönsson ger sig Malmquist därefter inte ut på vandring utan fortsätter att arbeta som gesäll under ännu några år. Men sedan lämnar han hantverket av skäl som vi inte känner till. År 1828 eller 1829 flyttar han tillbaks hem till modern, som sedan 1821 är änka

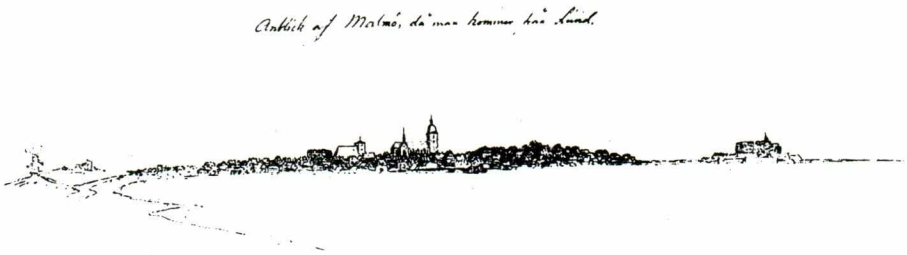

Malmö sett från Lundavägen ungefär 1820. Sepiateckning av Nils Isak Löfgren. Malmö muséer.

men fortsätter makens krogrörelse på Lilla Torg. Han tar nu anställning vid tullverket och tituleras sjötullvaktmästare. Han skaffar sig en egen bostad år 1830 i samband med att han gifter sig. Verksamheten vid tullen fortsätter han sannolikt fram till sin död i Malmö 1850.

Till skillnad från Jönsson kom Malmquist inte att fullborda sin hantverkarkarriär. Efter några år som gesäll valde han ett helt annat yrke. Kanske har detta att göra med de svårigheter det innebar att bilda familj som gesäll. Gesällen skulle ju normalt vara inneboende hos mästaren. När drömmen om självständighet som mästare skingrats, kan många unga män ha börjat söka efter ett annat yrke som gav större möjligheter för familjebildning.

Trots att Malmquists öde inte överensstämde med idealet var det i verkligheten mycket vanligare än Jönssons. I Malmö 1820 fanns 134 lärlingar i olika hantverksyrken utanför de två största bygghantverken; murare och timmermän var så avvikande att de snart kommer att behandlas för sig själv. Av dessa kom endast tolv – mindre än en av tio – att någon gång få burskap som hantverksidkare i staden. Visserligen kan en del av dessa lärlingar ha blivit mästare i andra städer eller ha etablerat sig som lanthantverkare, men även de flesta av de lärlingar som kom att stanna i staden nådde inte karriärens slutpunkt. Av de 42 lärlingar från 1820 som var kvar i staden tio år senare var bara 6 mästare och hela 25 hade lämnat det yrke de hade lärt.

Vilka kan nu orsakerna ha varit till att så många lärlingar aldrig kunde bli mästare? Det viktigaste skälet var att lärlingarna var alldeles för många. Det fanns helt enkelt inte utrymme för en så stor tillströmning av nya yrkeskunniga hantverkare varje år. Skråhantverket i Malmö – och säkert i de svenska städerna i allmänhet – kännetecknades av en överutbildning. Detta framgår redan av en enkel jämförelse mellan antalet lärlingar och gesäller. I Malmö – murare och timmermän oräknade – gick det 1,3 lärling för varje gesäll, för det

svenska stadshantverket som helhet var motsvarande tal något lägre men lärlingarna var ändå fler än gesällerna. Med en lärotid på ungefär fyra år skulle en förutsättning för att den ideala hantverkarkarriären skulle kunna fullföljas vara att mer än var fjärde gesäll årligen kunde bli mästare. Så var inte fallet. Denna typ av resonemang går att bygga ut och systematisera. Resultatet är entydigt; hantverkssystemet förutsatte att många lärlingar inte kunde förvänta sig att stanna inom stadshantverket mer än en kortare tid.

Anledningen till att så många lärlingar utbildades torde ha varit att dessa ställde sig billigare för mästarna än gesällerna. De fick ingen eller obetydlig lön förutom kost och logi. Till skillnad från gesällerna kunde de också användas till alla tänkbara hushållsgöromål om hantverket inte gav tillräckligt arbete. Mästaren visste också att han kunde räkna med lärlingens arbete under en följd av år. Nackdelen var givetvis att lärlingen hade mindre yrkeskunskap. Men ofta behövdes säkert inte hela lärotiden för att tillgodogöra sig så mycket yrkeskunskaper att man kunde göra nytta. Enklare uppgifter kunde utföras omedelbart. Givetvis varierade möjligheterna att använda lärlingar med produktionstekniken i olika yrken. Uppenbarligen var smedyrket ovanligt lämpligt för ungdomsarbete, sannolikt eftersom en hel del tunga men enkla arbetsuppgifter skulle utföras. Bland smederna i Malmö 1820 fanns 18 lärlingar men bara 6 gesäller.[5] För en mästare med obetydlig rörelse kunde säkert en lärling vara betydligt mer användbar än en gesäll.

En följd av detta blev också att arbetskraften inom hantverket blev mycket ungdomlig. Av arbetarna i Malmö 1820 – både lärlingar och gesäller – var fler än två av tre under 25 års ålder. Arbete inom hantverket var något unga män ägnade några år av sin ungdom åt, många måste sedan söka sig annan utkomst. Hantverket spelade också en stor roll på städernas arbetsmarknad i de yngre årskullarna. I Malmö 1820 var en tredjedel av alla ynglingar mellan 15 och 19 år i hantverkslära.

Mot denna bakgrund var det kanske inte heller så konstigt att många av lärlingarna rekryterades från de fattigare befolkningsskikten, särskilt från Malmö och andra städer. Från landsbygden kom endast en mindre del av pojkarna. Bland fäderna finner vi oftast titlar som arbetskarl, soldat eller hantverksgesäll, inte minst timmer- och murgesäller.

Några ytterligare exempel kan få illustrera hur en lärlingsutbildning kunde passa in i olika livsförlopp. *Nils Jönsson* föds nyårsafton 1804 i Malmö som son till båtkarlen Jöns Johnsson och hans hustru Elna Pehrsdotter. Som vanligt var bland de mindre välställda flyttar han tidigt hemifrån. Möjligheterna att stanna hemma kan inte heller ha blivit bättre när fadern dör 1813. Vid 13 års ålder lämnar han Malmö och flyttar till Harlösa men återkommer till Malmö redan nästa år och flyttar in hos skomakarmästaren Hans Nilsson –

mer om honom senare. Av okänd anledning blir han emellertid inte inskriven som lärling förrän i juni 1821. Nils hör till de lärlingar som aldrig fullbordade sin lära. Detta var inte ovanligt. En fjärdedel av de lärlingar som skrevs in i lära i Malmö vid denna tid kom aldrig att skrivas ut som gesäller. Orsakerna kan ha varit många. Kanske rymde de, kanske var de inte lämpade för yrket, kanske slutade deras mästare sin rörelse. Hans Nilssons rörelse var vid denna tid stadd i nedgång. Nils lämnade Hans Nilssons verkstad våren 1825 och flyttade till Karlskrona och Ostindien. Man kanske kan förmoda att han mönstrat på en ostindiefarare. Måhända har faderns förbindelse med havet lockat sonen att följa i liknande banor. Blev det något av det annonserade resmålet fick han se världen än mer än han kunde ha gjort som vandrande gesäll. Sådan blev han emellertid aldrig.

Andreas Werngren ger exempel på ett än mer komplicerat lisvlopp. Han föds också i Malmö, den 13 november 1805. Hans fader är murargesäll och heter Clas Werngren och modern Brita Olsdotter. År 1809 drabbar katastrofen Andreas familj. Inom loppet av några veckor i början av 1809 dör både modern, fadern och Andreas lillebror. Föräldrarna dör enligt begravningsboken av "nervfeber" – tidens namn för tyfus -, sannolikt under en epidemi. Andreas erfarenhet att förlora sina föräldrar redan i barnaåren var knappast unik, även om det här hände osedvanligt dramatiskt. Som andra barn i motsvarande situation blir Andreas placerad hos fosterföräldrar. Fosterfadern heter Lars Larsson och är fabrikskarl.

Andreas får tidigt bidra till familjens försörjning. Mellan 1815 och 1818 är han gosse vid Suells tobaksfabrik. Här arbetar han tillsammans med några tiotal andra pojkar. De flesta kom från andra fattiga familjer i Malmö, ofta från familjer med bara en förälder, då oftast en änka eller en piga som fött barn utanför äktenskapet. De flesta av dessa pojkar arbetade bara under några år vid fabriken. Sedan ersattes de av yngre arbetare. Det var säkert inte ovanligt att många började i hantverkslära sedan de i åldern 14 till 16 år slutat fabriksarbetet. Av 134 lärlingar 1820 kan det i alla händelser – trots svårigheter med identifikationen – visas att tio eller möjligen tolv tidigare arbetat hos Suell.[6]

Andreas gav sig någon tid efter att han slutat hos Suell i lära hos klensmeden J P Malmquist hos vilken han inskrevs luciadagen 1820. Malmquist var en man som lätt kom i konflikt med sina arbetare och kanske var detta orsaken till att Andreas inte stannade så länge i hans lära. Malmquists rörelse var också på nedgång under de första åren av 1820-talet.[7] År 1821 byter Andreas yrke och flyttar till gördelmakaren Björkberg och blir inskriven i hans lära i maj 1822. Hos honom lär Andreas ut och blir gesäll sommaren 1827. Han är nu 21 år gammal. Vid utskrivningen byter han också namn och tar sig

efternamnet Anderberg. Detta var vanligt inom hantverket och skulle markera den avgörande övergång i livet som det innebar att bli gesäll.
Trots att Andreas Anderberg nu fullbordat en lång lära och blivit gördelmakaregesäll arbetar han inte länge i detta yrke. Redan i november samma år – 1827 – blir han inskriven i ytterligare en lära – för tredje gången – nu som murlärling hos murmästaren Falk. Sannolikt har detta något samband med att han gifter sig samma år. Som snart skall framgå var murarnas och timmermännens gesäller i allmänhet gifta och det var inte heller ovanligt att lärlingarna var gifta och hade eget hushåll. Att övergå till ett byggnadshantverk kunde då vara ett sätt för Andreas Anderberg att skapa sig möjlighet för familjebildning. Han fortsatte sedan sitt liv som murgesäll i Malmö ända till 1855 då han tog sitt eget liv.

Inom det gamla skråhantverket fanns en stark strävan efter att upprätthålla vad man uppfattade som hantverkets Ära och Heder. Olika handlingar som uppfattades som förnedrande kunde bestraffas och skambeläggas. Hantverkarna hävdade länge att ingen som var född utom äktenskapet kunde ingå i hantverkslära. Kraven på bördsbrev när lärlingen började sin lära var ett sätt att garantera att pojken var "född i äkta säng". Sådana krav upprätthölls inte längre i Malmö under 1800-talets första hälft. *Jöns Ahlquist* föds i Burlöv den 11 december 1802 som oäkta son till Brita Jöransdotter. Brita är dotter till klockaren i Burlöv, Göran Ahlquist, och stannar kvar hos fadern med sin son. Att hon har fött ett barn utom äktenskapet hindrar inte att hon 1808 gifter sig. Mannen är timmerman och flyttar hem till svärfadern. Att Jöns är oäkta född hindrar inte heller att han år 1819 kan flytta in till Malmö och gå i skomakarlära hos mästaren Lars Malmgren. Kanske underlättades det av att hans moder hade gift sig. Efter att ha fullbordat tre års lära blir han gesäll 1822. Samma år lämnar han åter Malmö och flyttar till Stora Uppåkra. Jöns var inte ensam om att vara född utom äktenskapet, ytterligare minst sex av 1820 års lärlingar hade samma bakgrund. Mot skråtidens slut hade andelen utom äktenskap födda lärlingar ytterligare ökat.

I samtiden framfördes ofta klagomål över att "högre" samhällsskikt inte satte sina söner i lära. Detta ansågs bidra till att dra ner hantverkets anseende. Inte heller hantverkarna själva var särskilt angelägna att sätta sina söner i lära, åtminstone inte hos andra mästare. *Carl Christian Silow* är ett exempel på att det faktiskt ändå förekom. Han var son till guldarbetaren Christian Silow, tillhörig en hantverkarfamilj med många representanter bland stadens mästare under åren. Vid 1700-talets mitt fanns två bagarmästare med detta efternamn och 1820 fanns också två kopparslagare Silow. Christian Silow tillhör emellertid de mindre välbeställda mästarna i Malmö. Kanske är det därför han inte siktar högre för sin son Carl Christian, född 18 december 1804, än att

sätta honom i hantverkslära. Han väljer dock ett yrke, garvare, där inkomstmöjligheterna är goda för mästarna. Carl Christian lär hos garvaren Heintze i två och ett halvt år mellan 1820 och 1823. Att Heintze samma år som Carl Christian börjar läran gifter sig med dennes äldre syster, har säkert gjort det lättare för den unge Silow att bli antagen som lärling. Året efter ger han sig iväg på gesällvandring med destination Finland. Vandringen varar fyra år och han återkommer då från Åbo, troligen efter att ha besökt Riga på hemvägen. Det var inte ovanligt för svenska gesäller att söka sig till S:t Petersburg eller de baltiska hamnstäderna. Efter återkomsten till Malmö arbetar Silow som gesäll hos Heintze i fem år och lämnar sedan Malmö för Trelleborg. Därifrån försvinner han utan vidare spår.

Carl Christian Silows öde är delvis representativt. Visserligen var hantverkarsönerna från Malmö inte många bland lärlingarna, bara en av tio. Men de fanns oftare i yrken som gav förhållandevis goda förtjänstmöjligheter åt mästarna och de hade också bättre möjligheter att själva bli mästare. Den sociala bakgrunden hade avgörande betydelse för det sätt som karriären inom hantverket utformades.

Gesällerna

Förhållandena för gesällerna har i det föregående redan berörts. Återigen är det viktigt att framhålla att två yrken totalt avvek från det mönster som gäller det stora antalet yrken, nämligen murare och timmermän. Även om det endast rörde sig om två yrken så fanns närmare hälften av stadens hantverksgesäller i dessa yrken. Slår man samman samtliga yrken får man därför en mycket missvisande bild. I detta avsnitt kommer jag endast att beröra gesällerna i de övriga yrkena utan att hela tiden påpeka detta. Byggarbetarna behandlar jag för sig.

Nils Gottschick föds i Malmö Caroli församling den 20 mars 1797. Hans fader är garvarmästaren i staden Diedrich Gottschick, tillhörig en släkt av garvare och sämskmakare, och modern heter Botilla Hultberg. Hans fader dör när Nils är sju år gammal och hans moder driver inte rörelsen vidare. Villkoren måste ha varit fattiga och Nils lämnar föräldrahemmet vid 14 års ålder. Var han tillbringat de närmaste åren går inte att fastställa. Först fem år senare blir han inskriven i hantverkslära. Han blir då skomakarlärling hos mästaren Lars Malmquist men han fullföljer inte läran hos denna mästare. Redan 1817 flyttar han till mästaren Lars Malmgren och skrivs ut som gesäll hos denne den 1 april 1819 efter en förhållandevis kort lärotid. Han arbetar kvar som gesäll hos Malmgren i något år men 1822 ger han sig ut på vandring.

Vart han ämnar sig vet vi inte, i församlingens flyttningslängd står endast angivet "obestämd ort", något som tyvärr gäller för många av gesällerna.

Nils Gottschicks vandringar blir kortvariga. Redan nästa år är han tillbaks i Malmö och ansöker om burskap som skomakare. Som vanligt var avstyrkte ämbetet hans ansökan, men stadens äldste tillstyrkte. De menade bland annat att Gottschick hade anförvanter i staden "...hwilka kunna medwerka till hans framgenta bestånd såsom Borgare." Detta illustrerar betydelsen av familjeförbindelser även när sönerna inte följde i samma yrke som fäderna. Gottschick får sitt burskap den 6 oktober 1823 vid 26 års ålder. Gifter sig gör han inte

Detta hus på Stora Kvarngatan 51, rivet 1905 och troligen uppfört på 1810-talet, ger en god bild av småfolksbebyggelsen i Malmö under 1800-talets första hälft. I sådana hus kunde även gifta gesäller och fattiga mästare bo. Foto: Otto Ohm. Malmö muséer.

förrän tre år senare. Hans hustru, Anna Ulrika Hallberg, har inga förmögna släktingar. Hon är dotter till en tunnbindargesäll. Modern har gift om sig efter faderns död, och styvfadern bär den tämligen anspråkslösa titeln "stadstjänare". Gottschick driver sin verkstad fram till slutet av 1840-talet men blir under sina sista år fattig och avlider i lungsot 1851.

Nils Gottschick kan lika lite som någon annan människa betecknas som helt typisk. Han kan dock illustrera vissa typiska drag för stadens gesäller. När det gäller härkomsten var det väsentligt vanligare att de var hantverkarsöner än att lärlingarna var det. Mer än var tredje gesäll var hantverkarson. Överhuvudtaget var de som hade sitt ursprung i de fattigare befolkningsskikten färre bland gesällerna än bland lärlingarna. Orsaken var den utslagning av lärlingarna som vi redan sett. Många blev visserligen gesäller men kom relativt tidigt att söka sig någon annan bana. Den sociala bakgrunden spelade som sagt en viktig roll för möjligheterna att stanna kvar i yrket. Nils Gottschick stämmer alltså här in i ett vanligt mönster.

Han är heller inte särskilt unik i att ha framgång med att nå karriärens högsta steg. Av Malmös 100 gesäller 1820 blev 22 med tiden mästare i Malmö. Detta kan kanske förefalla vara en ganska låg siffra, men man måste då tänka på att gesällerna ofta inte stannade mer än en kort tid i varje stad. Inom ett år hade mer än var fjärde gesäll som varit i staden 1820 gett sig ut på vandring och 1830 var bara 31 kvar i staden. Av de senare var 15 mästare, något som nog säger mer om de faktiska möjligheterna för gesällerna att bli mästare.

Det är inte heller ovanligt att de gesäller som lyckas bli mästare är just hantverkarsöner från Malmö. Även här passar Nils Gottschick bra in. Som synes blir han dock inte mästare i faderns yrke. Inte heller kan fadern direkt ha gynnat honom när det gällde att bli mästare; han var ju sedan länge död. Däremot har det säkert inte varit utan betydelse att ha familjekontakter bland stadens hantverkare. Dessa var ofta besläktade och den som redan tillhörde kretsen hade säkert lättare att få lån och kunde kanske också få större förståelse när han sökte mästerskap, något vi också såg i Gottschicks fall.

Nils Gottschick är däremot inte ett exempel på den grupp gesäller som hade den mest gynnade situationen. *Lorentz Kockum* tillhörde en av Malmöhistoriens mest kända släkter. Han föds i Caroli församling den 3 september 1795. Fadern var garvaren Christian Kockum och modern Johanna Cecilia Bergh. Lorentz farfar, Henrik Kockum, och farfars far, Lars Kockum, hade varit förmögna sämskmakare i Malmö, och den mest berömde representanten för familjen, Frans Henrik, var Lorentz kusin. Modern var dotter till en handlande. Garvarna tillhörde det absoluta överskiktet inom hantverkarkåren. Knappast inom något annat yrke kunde motsvarande förmögenheter

samlas och garvarna tillhörde de få hantverkare som ekonomiskt kunde mäta sig med handelsmännen. Det är alltså knappast en tillfällighet att familjen Kockum, en av de få hantverkarsläkter under 1700-talet som kunde svinga sig upp i Malmös högsta skikt, drev garvaryrken.[8] Lorentz följde, efter att ha fått en god teoretisk utbildning – han blev student i Lund 1811 –, i faderns fotspår. I hans fall var det inte tal om att han skulle gå i lära hos en annan mästare, istället fick han sin yrkesutbildning hos fadern. Gesäll blev han den 17 augusti 1815 utan att innan dessa ha blivit inskriven som lärling. Detta var det vanliga tillvägagångssättet när en mästarson lärt yrket av fadern. I skrااmbetets in- och utskrivningsbok hänvisade man då till att ynglingen "...från yngre åren blifwit i handtwärket inöfwad...".

Lorentz Kockums forsatta väg inom yrket var beredd. Han arbetar kvar hos fadern som gesäll under några år och lämnar inte föräldrahemmet förrän det är dags för honom att själv sätta upp ett garveri. Någon gesällvandring är inte aktuell för hans del. År 1821 köper han fastigheten nr 27 vid stadens finaste gata, Östergatan, och flyttar dit. Garvarmästare blir han utan motstånd från ämbetet, något som gesäller utan familjeförbindelse oftast fick räkna med. Burskap vinner han i januari 1822 och kan nu starta sitt eget garveri. Året därefter gifter han sig med Anna Maria Berg, född 1795 som dotter till handelsmannen Berg på Södra Björstorps gård i Brösarps socken. En Kockum fick naturligtvis välja sin hustru med omsorg.

Lorentz Kockum hade visserligen allt väl förspänt, men någon automatisk framgång med hantverket kunde han ändå inte räkna med. Hans rörelse går ned redan mot 1820-talets slut. 1829 tvingas han sälja sin fastighet och från 1833 anses han inte längre i stånd att betala någon skatt för sin rörelse. Han bor kvar i Malmö till sin död 1840.

Familjen Kockum är ett exempel på vad som närmast liknar en dynastibildning inom ett hantverksyrke, där flera generationer av samma familj ägnar sig åt samma yrke. Sådana exempel kan lätt mångfaldigas. Vi har redan mött familjerna Silow och Gottschick. Tunnbindaryrket i Malmö hade under 1700-talet helt dominerats av en släkt, efterkommande till Lars Christensson Malm.[9] Av Malmös 146 hantverksidkare år 1820 var minst 29 söner till Malmöhantverkare i samma yrke, alltså ungefär var femte. Variationer förekom mellan olika yrken. Särskilt Malmös bagare var 1820 starkt internrekryterade, av fem mästare var fyra söner till bagarmästare från Malmö.[10] Sannolikt var detta vanligare i yrken där utkomstmöjligheterna var relativt goda och där verkstäderna betingade ett förhållandevis stort kapitalvärde. Det var alltså inte ovanligt att sönerna följde i fädernas spår, men mästarna har långt ifrån monopoliserat hantverksyrkena för sina söner. Ofta tycks mästarna ha haft högre ambitioner för sina söner än arbete inom hantverket. Placerade man

trots allt sina söner där tycks man ha föredragit att låta dem lära yrket hemma. För mästarsöner var vägen till mästerskap jämnad från alla de hinder som annars kunde möta en gesäll.

Som framgått gav sig Lorentz Kockum aldrig ut på gesällvandring. Säkerligen hade det att göra med hans gynnade position. Hans framtid var inte beroende av att han utvidgade sin yrkeskunnighet. Annars var det vanligt att gesällerna vandrade. Eric Wretman tillhörde en av 1820 års gesäller som var i Malmö bara tillfälligt. Wretman är skräddargesäll, född i Norrköping i september 1796 som son till en mjölnare. Han kommer till Malmö från Jönköping under 1820 och tar arbete hos verkgesällen Hultman, som driver mästaren Hofwanders verkstad för egen räkning. Året därefter lämnar Wretman åter Malmö och ger sig nu på vandring utomlands, med Köpenhamn som närmaste angivna destination. Vi har redan sett att Wretman inte var unik i att lämna staden under 1821. Han var en av många som bara befann sig i staden under kortare tid. Vandrandet gjorde också att gesällerna kom från ett mycket vidare geografiskt område än lärlingarna och även än mästarna. Nästan hälften av gesällerna var inte födda i Malmöhus län och även enstaka utlandsfödda gesäller fanns, i Malmö 1820 två danskar och två tyskar.

Omfattningen av vandrandet är ganska svårt att få grepp om. En mycket ungefärlig beräkning tyder på att Malmö åren omkring 1820 i genomsnitt kunde räkna med besök av en vandrande gesäll ungefär varannan dag. Av dessa fick tre av fyra vandra vidare utan att kunna få anställning. I stället fick de då en penningskänk ur gesällskapets kassa och övernattning med måltid bekostad. Ofta tänker man sig kanske vandrandet som yrkesutbildning och som äventyr. I realiteten var det väl så mycket en form av arbetslöshetsförsäkring. Gesäller utan arbete kunde få en torftig inkomst genom att vandra mellan landets städer och på varje ort övernatta och få en begränsad penningsumma. Analyserar man utbetald reshjälp kan man tydligt se vandrandets samband med säsongs- och konjunkturbunden arbetslöshet. Skomakargesällskapet i Malmö har anteckningar om utbetald reshjälp för flera år under 1800-talets första hälft. Antalet passerande gesäller varierade starkt mellan olika år, ett bra år som 1825 fick bara 7 gesäller reshjälp, året därefter hade antalet ökat till 35. Sådana variationer följer konjunkturerna under hela perioden. Svängningarna var också stora över året. Vandrandet bland skomakargesällerna nådde sin höjdpunkt i februari, mars och april månader, medan sommaren kännetecknades av mycket få vandrare. Uppenbarligen speglar detta säsongsmässiga variationer i arbetet inom skomakaryrket.

Att vandra var alltså långt ifrån något som alltid var självvalt. De många gesäller som under 1800-talets första hälft drog runt på de svenska landsvägarna speglade alltså den överutbildning som ägde rum inom hantverket och

ger en bakgrund till att så många nyblivna gesäller fann det lämpligt att söka sig en annan utkomst.[11]

Möjligheterna för gesällerna att bli mästare var som sagts relativt goda. Idealmodellen för det äldre hantverket stämmer alltså förhållandevis väl. Eftersom det var så är det också naturligt att gesällerna var unga, hälften av dem var under 27 år. Det är då inte heller överraskande att de i allmänhet var ogifta. Unga, ogifta gesäller är vad idealbildningen inom hantverket förväntade sig, men år 1820 stämmer denna inte i allt in. *Niclas Nyström* föds i Malmö den 17 januari 1786. Hans far Clas Nyström är timmergesäll då, men blir några år senare timmermästare. Niclas lär först timmermansyrket hos fadern, men lämnar troligen 1804 hemmet. Därefter lär han uppenbarligen garvaryrket och kommer senast 1812 i arbete som gesäll hos garvarmästaren Christian Kockum, och måste alltså ha arbetat i samma verkstad som den ovan berörde Lorentz Kockum. Vid 28 års ålder vidtar han det för en gesäll ovanliga steget att gifta sig. Hans hustru heter Johanna Särrman, möjligen soldatdotter, och är jämnårig. Hon har med sig en sexårig flicka in i äktenskapet. I samband med vigseln skaffar det nya paret en bostad nära Kockums garveri. Detta var beläget i Kalendegatan i kvarteret S:t Knut, där tingsrätten idag ligger. Niclas Nyström och hans hustru hyr in sig i ett litet hus i Kompanigatan, granne med garveriet. Som gift gesäll förblir han staden trogen och arbetar kvar som gesäll hos olika mästare fram till sin död 1834. Bland annat är han kort tid i arbete hos Lorentz Kockum.

Som gift gesäll utanför byggnadshantverken tillhör Niclas Nyström en minoritet. Av de 100 gesällerna i staden 1820 var endast 13 gifta och ytterligare 2 hade tidigare varit gifta. Det var alltså inte omöjligt att gifta sig som gesäll, men det var uppenbarligen inte lätt. Endast få gifte sig utan att först ha blivit mästare. Andra valde att byta karriär i samband med familjebildning. Trots allt fortsatte en hel del gesäller att arbeta inom hantverket till en förhållandevis framskriden ålder. För många av dessa innebar det att de fick ge upp tanken på äktenskap. Av Malmös gesäller 1820 var 25 äldre än 34, alltså en av fyra. Av dessa var bara 9 gifta.

Enstaka gesäller fortsatte alltså att vara arbetare inom hantverket ända fram till sin död. I den utsträckning de fortsatte att bo hos sina mästare kunde de på ålderns höst stundtals få bo kvar hos sin mästare trots att arbetsförmågan avtagit. Livslånga gesällskap var dock ovanliga och en sådan patriarkal omvårdnad om gamla arbetare var inte vanlig i hantverkarhushållen.[12]

Murarnas och timmermännens arbetare

Anders Lindgren föds i Oxie socken den 15 augusti 1779. Hans far är husman. När han flyttar till Malmö vet vi inte. Inte heller vet vi när han börjar i murarlära, men han blir upptagen i gesällaget i november 1806 och har då alltså lärt ut. Han bör alltså ha varit över 20 år när började läran. Han gifter sig i Malmö 1808 med pigan Karna Hansdotter, född i Stora Mölleberga några år före Anders Lindgren. Tillsammans med sin syster har hon strax innan köpt fastigheten nr 188 vid Djäknegatan, och här blir Lindgren boende med sin hustru till sin död i oktober 1826. Paret får bara ett barn, dottern Anna Maria, född 1810. År 1820 bildar Lindgren alltså ett litet hushåll med bara tre personer.

Tyke Wennerberg är timmergesäll i Malmö 1820. Han hyr sin bostad i nr 573 vid Jacob Nilsgatan på Väster och i hans hushåll ingår hustrun Elna Christensdotter och en tio år gammal dotter, Kjersti. Som arbetare är han bunden till timmermästaren Åkerberg. Wennerberg är liksom Lindgren född 1779 och hans fader också husman. Likaså kommer han från landsbygden, men i detta fall är födelseorten Svedala. Hans hustru är 14 år äldre än han själv och är också född på landet, i Skabersjö. Wennerberg flyttar in till Malmö från Svedala år 1801 och tituleras då dräng. Efter några år som dräng i Malmö går han i lära hos timmermästaren Lundgren år 1805, 25 år gammal. Redan innan dess har han gift sig med pigan Elna Christensdotter. Paret får fyra barn, alla döttrar, men 1820 är tre av flickorna döda. Wennerberg bor kvar i Malmö till sin död genom självmord 1825.

Wennerbergs och Lindgrens öden är valda för att illustrera hur totalt avvikande situationen var inom de två stora byggnadshantverken, murare och timmermän. Båda var över 40 år gamla, gifta och bildade eget hushåll, något som var ovanligt inom andra yrken. Och de var inte ensamma om detta. De var faktiskt yngre än genomsnittet för stadens byggesäller vilket var hela 44 år. Av de 97 gesällerna var 86 gifta. Endast en gesäll har varit inneboende hos mästare. Lindgren ägde den fastighet han bodde i. Inte heller detta var unikt, mer än hälften av bygghantverkens gesäller ägde själva sina fastigheter, även om taxeringsvärdena visar att det nästan alltid rörde sig om små hus, ofta belägna i de yttre delarna av staden, där den fattigare befolkningen företrädesvis bodde.

Wennerberg har börjat sin lära sent i livet när han redan var gift. Inte heller detta var unikt. Av 17 lärlingar 1820 var 7 gifta och deras genomsnittsålder var så hög som 30 år. Endast en lärling var tonåring.

Vare sig Wennerberg eller Lindgren blev någonsin något annat än gesäller. Även detta är typiskt. Någon karriärstege har knappast varit aktuell eftersom

arbetet bedrevs i förhållandevis stora enheter. Trots att det fanns 97 gesäller och 17 lärlingar i dessa yrken fanns det bara 5 mästare. Med en sådan struktur kan mycket få arbetare haft hopp om att bli självständiga. Arbetarna blev då "livslånga" gesäller och det är säkerligen detta som förklarar att de är gifta. Arbetare som inte hade utsikt att bli sina egna kunde inte förväntas uppskjuta familjebildning. Snarare bör det ha varit så att en av attraktionerna med att lära dessa yrken just var att de gav en möjlighet till familjebildning. Jämfört med arbetskarlar i staden, som också kunde gifta sig, bör byggesällernas löner ha legat avsevärt högre. Andreas Werngren/Anderberg, som behandlades som exempel på en lärling tidigare, har sannolikt lärt som murare av detta skäl.

Den ideala bilden av hantverket har alltså inte stämt in på bygghantverken. Intressant nog står dessa skillnader också i samband med att rekryteringen var annorlunda. De övriga yrkenas arbetare hämtades huvudsakligen från städerna, antingen från hantverket eller från de fattigare befolkningsskikten. Betydligt mer än hälften kom från Malmö. Av bygghantverkens arbetare kom däremot fyra av fem från landsbygd, de allra flesta från de härader som ligger närmast Malmö. Lindgren och Wennerberg var inte heller ovanliga genom att ha husmän som fäder. Visserligen har jag inte kunnat återfinna mer än ungefär hälften av byggarbetarna i födelseböcker men dessa hade ofta fäder som tillhörde de agrara underskikten. Husman var den vanligaste titeln.

Socialt tillhörde murarnas och timmermännens arbetare en helt annan värld än de övriga yrkenas arbetar. Följaktligen är det också nödvändigt att behandla dem för sig själva när man diskuterar hantverket under det tidiga 1800-talet.

Mästarna

Villkoren för att fullfölja hantverkarkarriären har i det föregående redan behandlats. Vi har sett att långt ifrån alla kunde nå så långt och att den sociala bakgrunden var mycket betydelsefull för möjligheterna. De som lyckades var i genomsnitt en bit över 30 år gamla och det var som förväntat mycket vanligt att hantverkaren gifte sig ungefär samtidigt. Ungefär hälften har gift sig samma år som de fick burskap. Med mycket få undantag var mästarna gifta. En hustru som skötte hushållet var närmast en nödvändighet för mästaren.

Men svårigheterna var inte lösta bara genom att mästarställningen hade uppnåtts. Hantverket innebar osäkra utkomstmöjligheter och skillnaderna i ekonomisk ställning var stora. *Johan Daniel Ruhe* var av den skatt han betalade att döma en av de i särklass förmögnaste hantverkarna i Malmö 1820. I statlig bevillning för rörelse betalade ingen ett högre belopp och ingen hade heller ett fastighetsinnehav som hade högre taxeringsvärde. Han tillhörde också en

Huset till höger är det s k Änke- och gubbhuset på Fabriksgatan. Det donerades till Hantverkssocietetens enskilda välgörenhetsinrättning av guldsmeden Jacob Möller år 1826. Här skulle någon äldre hantverkare eller hantverkaränka kunna framleva sina sista år.

gammal hantverkarfamilj. Färgaren Daniel Ruhe, Johan Daniels farfars far, hade vid 1700-talets mitt varit stadens högst taxerade hantverkare och både Johan Daniels fader Nils Ruhe och farfadern Johan Daniel var färgare i Malmö. Den nu aktuelle Johan Daniel Ruhe föds 1791. Han blir mästare redan vid 24 års ålder och gifter sig året därefter med Bengta Sofia Kockum. Hon är dotter till den ovan omnämnde garvaren Christian Kockum. Denne tillhörde också den yppersta ekonomiska eliten bland hantverkarna och äktenskapet ger exempel på de täta släktskapsförbindelser som kunde finnas mellan stadens förmögna familjer.

År 1820 äger Ruhe en till 14.000 Rdr. b:co taxerad gård vid Grynbodgatan, nr 767. Han äger dessutom ytterligare två gårdar. Till hans fastigheter hör 2 1/2 tunnland gårdejord och han arrenderar ytterligare 3 tunnland. Ruhe har alltså också bedrivit visst jordbruk, något som säkert var vanligt i de större hantverksgårdarna. Hans hushåll är ett av de större bland Malmös hantverkare. Han har tre gesäller i arbete och en lärling. Dessutom har han fyra drängar – varav två med egna hushåll –, tre pigor och en amma i sin tjänst. Dessutom har han sin hustru och två små söner. Den yngste är bara sex månader gammal och det är för honom amman är avsedd. Ruhe har alltså tolv anställda

och hushållet består av sammanlagt fjorton personer. Ruhe driver sitt färgeri med framgång under 20 år fram till sin död i april 1836. Hans änka fortsätter därefter verksamheten fram till 1846 då den äldste sonen Johan Daniel tydligen är mogen att ta över. Han är då den femte Ruhe i rätt nedstigande led som utövat färgaryrket i Malmö.

Snickarmästaren *Johan Nauman* kan tas som exempel på en hantverkare med en helt annan livssituation. År 1820 äger han inte sitt hus utan tvingas att hyra bostad och verkstad. Vid taxeringen åsätts han en av de lägsta skatterna som en hantverkare i staden betalar för sin rörelse, 2 Rdr. b:co att jämföra med den vanligaste skatten som var 8 Rdr. Motiveringen är att han är "mycket fattig". Men inte heller denna skatt förmår Nauman att betala. När det är dags för indrivning av skatten får han praktiskt taget all sin skatt avkortad med hänvisning till att han inte äger "det aldra minsta" och under de följande åren åläggs han ingen skatt för sin verkstad med hänvisning till sin fattigdom. Helt har han säkert inte upphört med snickeriet. År 1820 hade han två ynglingar i lära och en av dessa finns kvar i hushållet fram till Naumans död 1825. I bouppteckningen finner vi också att han haft en del verkstadsutrustning bland sina obetydliga tillgångar som värderas till 51 Rdr. Dödsorsaken anges vara gikt, en sjukdom som säkerligen har satt ner arbetskapaciteten under senare år.

Johan Nauman är visserligen också son till en mästare från Malmö, snickaren Christopher Nauman. Han föds den 28 april 1762 och lär snickaryrket hos fadern. Utskriven som gesäll blir han 1781. Förmodligen har Johannes Nauman sedan lämnat faderns verkstad under någon tid, men vi vet inte vad han gör under de följande åren. På 1790-talet är han i alla händelser hemma igen och arbetar hos fadern. Efter faderns död 1798 fortsätts rörelsen av Johannes mor med honom som verkstadsföreståndare. Mästare vid ämbetet blir han i juni 1799, men eftersom han fortsätter att förestå moderns verkstad behöver han ännu inte ta ut burskap. Det gör han inte förrän i slutet av år 1800 när modern säger upp sitt burskap. Strax därefter gifter han sig med Cecilia Florman och köper fastigheten i hörnet mellan Rundels- och Djäknegatan (nr 184).

Under de första åren driver Nauman sin verkstad i stor skala. År 1810 har han fem gesäller och två lärlingar i arbete och har dessutom både piga och barnflicka. Men under de kommande åren går det långsamt utför. Verkstaden minskar och barnskaran ökar. Nauman och hans hustru får sju barn och inget av dem dör före fadern. När dessutom de dåliga konjunkturerna sätter in mot decenniets slut tvingas Nauman ansöka om konkurs i slutet av 1817, samma år som den stora diskontkraschen inträffade i Malmö och svepte med sig en rad konkurser. I sin ansökan hänvisar han till födoämnenas dyrhet – brödpri-

serna i Malmö nådde just detta år sin högsta nivå under 1800-talets första hälft – det stora antalet 'tärande personer' i hushållet och yrkets mindre lönsamhet. Naumans skulder överstiger hans tillgångar med mer än 1000 Rdr och han tvingas sälja det mesta av sina ägodelar, både huset och en stor del av verkstadsutrustningen, för att tillgodose fordringsägarna. Efter konkursen driver han sin rörelse endast i liten skala, men han har kvar sina yrkeskollegors förtroende. Han hade varit ålderman i snickarämbetet sedan ungefär 1810 och avgår som sådan först några veckor före sin död sommaren 1825 med hänvisning till sin ålderdom och ständiga sjuklighet.

Jämförelsen mellan Ruhes och Naumans förhållanden visar vilka olika villkor hantverkare kunde leva under. Ingen av dem var typisk men de visar spännvidden. De flesta hantverkarna hade en måttlig bärgning, några var rika, men många brottades också med stora ekonomiska problem. I ett avseende var både Ruhe och Nauman priviligierade, de var båda söner till Malmöhantverkare. I genomsnitt hade mästare med denna bakgrund dubbelt så hög bevillning som andra mästare. Att bli mästare innebar inte att alla problem var lösta. Skrااmbetenas ambitioner att motverka konkurrens kunde inte skydda hantverkarna från inverkan av marknadens fluktuationer.

Omsättningen bland hantverksverkstäderna var förhållandevis stor. Tio år efter 1820 drev endast hälften av de som varit mästare detta år fortfarande sina verkstäder. Till en del förklaras detta av tidens höga dödlighet, en fjärdedel av alla mästare hade avlidit tio år senare, men många hade av ekonomiska skäl tvingats uppge sin rörelse, eller fortsätta den i obetydlig skala – som Nauman gjort. Däremot var det inte många som lämnat Malmö. Hantverkarnas stora geografiska rörlighet hörde gesällåren till, innan de slagit sig ner och bildat familj.

Ett drastiskt exempel på hur kort en mästares bana kunde vara ger skomakarmästaren *Hans Nilsson* som fick burskap sommaren 1819. Han är son till en arbetskarl i Malmö, Nils Nilsson, och född 1792. Yrket lär han i Malmö hos mästaren Lars Malmgren och blir gesäll 1811. Han arbetar därefter kvar hos Malmgren ända tills han blir mästare. Som så många andra mästare gifter han sig samtidigt med att han börjar sin självständiga rörelse. Hustrun heter Ottiliana Christina Norling. Hon föds 1797 som dotter till handsmakaremästaren Gustaf Norling. Modern dör i barnsäng i samband med hennes födelse. Fadern gifter om sig 1800 och när också han dör 1809 gifter också styvmodern om sig med en handskmakare. Ottiliana Christina kommer alltså att bo med två styvföräldrar. Hennes styvfar, Sven Henrik Schjångberg hör inte till Malmös mer välbeställda hantverkare, och han kan inte ha gjort mycket för att hjälpa Hans Nilsson. Denna har inte råd att köpa en egen fastighet utan till skillnad från de flesta mästarna får han hyra sin bostad. Inledningsvis har han

Denna bild av Östergatan på 1860-talet ger sannolikt en god bild av hur gatan såg ut även under 1800-talets första hälft. Vi ser Caroli kyrka som den såg ut före den nuvarande kyrkans tillkomst. Foto: Carl de Shàrengrad. Från stereobild tillhörig Astrid Wehlin, Limhamn.

några arbetare, men redan 1827 betecknas han som utfattig och befrias från skatt. Snart därefter kommer han i åtnjutande av fattigvård från staden, något som sannolikt har upplevts som förnedrande. Kanske var orsaken att han drabbats av den lungsot som skulle ända hans liv vid 40 års ålder år 1832.

En orsak till att en mästare fick ekonomiska problem kunde vara ålderdomens avtagande arbetsförmåga. Endast få mästare fortsatte sin yrkesverksamhet i någon väsentlig skala efter 70 års ålder. Inte heller var det vanligt att de kunde räkna med att bli omhändertagna i barnens familjer på sin ålderdom. Sådana flergenerationsfamiljer var ytterst ovanliga och förekom bara bland de mest förmögna hantverkarna. För en del mästare blev fattighuset deras sista bostad i livet.

Ålderdomen var dock ett väsentligt större problem för mästarnas hustrur på grund av männens mycket högre dödlighet. Därigenom berövades kvin-

norna ofta familjens viktigaste inkomstkälla. Skrålagstiftningen tillät visserligen änkan att fortsätta driva den döde makens rörelse vidare och sådant förekom inte sällan. Stundom kunde änkan också gifta om sig. Var hon ung och hade tillgång till en verkstad med förhållandevis stora kapitaltillgångar i, kunde hon vara attraktiv för en förhoppningsfull gesäll som ville bli sin egen.[13] Men för äldre änkor var denna möjlighet inte stor. I Malmö fanns 1820 minst 47 mästaränkor över 49 års ålder. Av dessa var hälften så fattiga att de befriats från skatt och de flesta av dessa uppbar dessutom fattigunderstöd. Elva av dem bodde på något av stadens fattighus.[14]

En av skråämbetenas uppgifter var att bereda understöd åt äldre hantverkare och deras änkor. De små ämbetena måste ha haft mycket otillräckliga resurser för detta. Andra åtgärder vidtogs också. Hantverkssocieteten hade 1814 inrättat en fond för understöd åt fattiga medlemmar och 1826 donerade guldsmeden Jacob Möller en fastighet till denna understödsinrättning. Huset skulle användas som bostad åt fyra hantverkare på deras ålderdom. Det blev känt som änke- och gubbhuset. Möller var en av stadens ledande hantverkare, förman i hantverkssocieten från 1821 till sin död 1837. Han blev utsedd till riksdagsman för Malmö 1823 och blev därigenom en av de få hantverkare som vederfors denna ära. Tidigare har vi mött honom som Paul Malmquists mästare. Carl Christian Halling, senare borgmästare i Malmö, beskriver honom i sina memoarer som "enfaldig och fåkunnig", men också som arbetsam, sparsam och generös med välgörenhet.[15]

Förhoppningsvis har denna uppsats kunnat ge lite liv åt vad det kunde innebära att leva sitt liv som hantverkare i Malmö i 1800-talets början. Det är mycket vi kan få veta om människors liv under denna tid på grund av den kontroll som kyrka och stat höll över landets medborgare. Nu ger detta material endast det yttre skelettet av människors liv. Vi måste ta vår egen fantasi och inlevelseförmåga till hjälp för att kunna föreställa oss vad dessa liv verkligen inneburit för människorna.

Hantverket var en brokig och varierad social miljö. Förhållandena skiftade mellan olika yrken, olika social bakgrund skapade olika livsomständigheter. Ändå fanns här vissa grundläggande mönster som styrde människors livslopp. Eller vi skall kanske snarare säga att det fanns vissa ideal som människor försökte realisera. Strävan efter att bli sin egen som mästare och att först då bilda familj var ett sådant. För långt ifrån alla var detta möjligt att realisera. Många lärlingar ägnade bara en kort tid av sitt liv åt hantverket och måste sedan finna en annan livsbana. Andra kunde visserligen bli mästare men fick sedan kämpa med ekonomiska problem.

Inledningsvis skisserade jag problemet i vilken utsträckning hantverkets

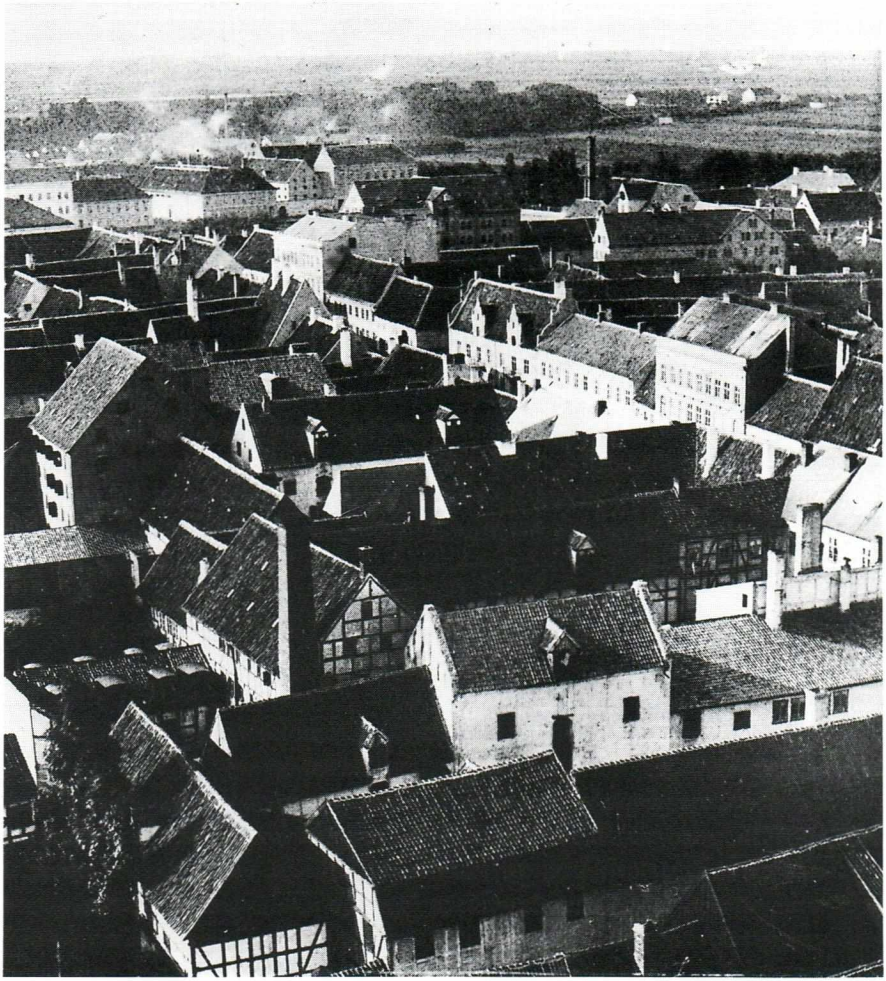

Denna bild från S:t Petri kyrkotorn 1866 ger en fin bild av den gamla handels- och hantverksstaden. Vi ser Södergatan och Gustaf Adolfs torg i bakgrunden. Byggnaderna längs Södergatan finns endast i få fall kvar, bl a ser vi Flensburgska huset i bildens mitt.

förhållanden förändrats under den pågående omvandlingen av landsbygden. Som synes fanns i viss mån en realitet i idealen. Men svårigheten att fullt ut utvärdera detta är att vi inte har tillgång till motsvarande detaljerad kunskap om äldre tid. Med all säkerhet kan vi spåra vissa tendenser till en uppluckring av ett äldre system. I Malmö vid 1700-talets mitt fanns ingen gift gesäll

utanför bygghantverken, och dessa yrken hade inte alls så många anställda arbetare som 1820. Sambandet mellan familjebildning och självständighet var alltså mycket kraftigare. Det är också möjligt att lärlingar inte i samma utsträckning utnyttjades som en tillfällig arbetskraft. Men vi får nog akta oss för att idealisera de tidigare förhållandena, och av statistiken att döma hade de svenska städerna även under 1700-talet fler lärlingar än gesäller. Den mindre verkstadsstorleken kan dock ha möjliggjort för fler att fortsätta inom hantverket. Utförliga undersökningar av 1700-talet – av en typ som knappast går att göra i Malmö – krävs för att vi till fullo skall kunna utvärdera det tidiga 1800-talets hantverk i ett historiskt förändringsperspektiv.

I alla händelser fanns det tillräckligt mycket realitet i idealet om en hantverkarkarriär vid 1800-talets början i Malmö för att skapa en situation där de flesta arbetarna var unga och ogifta och bodde i sina mästares hushåll. Först senare under 1800-talet skulle detta komma att förändra sig.[16]

NOTER:

[1] Christian Molbech 1812, citerad efter Minnenas Malmö, (Sydsvenska Dagbladets Årsbok 1974), Malmö 1974, s 21.

[2] Detta har jag tidigare diskuterat i Lars Edgren, "Hantverkaränkor på äktenskapsmarknaden. 'Änkekonservering' inom Malmöhantverket 1816–1840", Ale 1983:4.

[3] Min avhandling är tillgänglig genom bokhandeln eller direkt från förlaget, Universitetsförlaget Dialogos AB, Box 657, 220 06 Lund. För belägg för påståenden som framförs här får jag hänvisa till avhandlingen om inget annat anges. När det gäller upplysningar om de enskilda individer hämtas dessa ur personforskningens vanliga källmaterial utan att belägg hela tiden redovisas. I första hand har kyrkoarkiven med husförhörslängder, dopböcker, vigselböcker, begravningsböcker, flyttningslängder och flyttningsattester använts. Materialet från skattlängden har också varit viktigt, såsom mantalslängder, taxeringslängder, avkortningslängder och stadens skattsättningslängder. Burskapshandlingar har också utnyttjats. Självklart har skråämbetenas arkiv varit viktiga. Nästan allt material förvaras vid Malmö stadsarkiv. Skomakarämbetets och klensmedsämbetets arkiv förvaras vid Nordiska muséets arkiv. De utmärkta alfatbetiska registren i Malmö stadsarkiv har varit närmast oundgängliga för forskningen. Hösten 1986 beviljades jag ett stipendium ur Folke Malmbergs och Birgit Slangerup-Malmbergs Fond vilket underlättade mitt arbete med avhandlingen i slutskedet. Denna uppsats utgör redovisning för detta stipendium. Ett varmt tack vill jag rikta till Monika Edgren som läst uppsatsen i manus och framfört förslag till förbättringar.

[4] Lärlingarnas förhållanden i verkstäderna och deras uppträdande på gatorna i ungdomsgäng har jag tidigare behandlat i Elbogens spalter, "Lärlingar som ungdomsproblem. En 'ungdomskultur' i Malmö under 1800-talets första hälft", Elbogen 15 (1985).

[5] Hovslagare och klensmeder har slagits samman.

[6] Lars Olsson, Då barn var lönsamma, Stockholm 1980. Dens., "Barnarbete i de svenska tobaksfabrikerna", Scandia, 44 (1978). Ett tack till Lars Olsson som låtit mig utnyttja sina excerpter över barnarbetare vid Suells tobaksfabrik.

[7] Om Malmquist se, Lars Edgren, '"...klagar, efter ärlagde äsknings penningar...'", Motsättning och samverkan. Festskrift till Einar Bager på 100-årsdagen 19 april 1987, Malmö 1989.

[8] Alvar Platen, "Släkten Kockum", Malmö Fornminnesförenings Minnesskrift 1909–1919, Malmö 1920.

[9] Leif Ljungberg, "En hantverkardynasti i det gamla Malmö", Malmö Fornminnesförenings Årsskrift 1939.

[10] Dynastibildning inom bagaryrket har av Birgitta Skarin Frykman också påvisats för Göteborgs del, Från yrkesfamilj till klassgemenskap, Göteborg 1987.

[11] Gesällvandringarna har jag förutom i avhandlingen berört i "På valsen i 1800-tallet", Den jyske historiker, nr 46 (1988).

[12] Detta har jag berört i Lars Edgren, Hantverk och åldrande, Lund 1982, s 43f.

[13] Lars Edgren, "Hantverkaränkor på äktenskapsmarknaden. 'Änkekonservering' inom Malmöhantverket 1816–1840", Ale 1983:4.

[14] Lars Edgren, Hantverk och åldrande, Lund 1982.

[15] Carl Christian Halling, Minnen, (Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening, Martin Weibull, utg.), Lund 1877, s 219–21.

[16] I min nuvarande forskning studerar jag utvecklingen inom hantverket i Malmö under perioden 1847–1890.

Introduktion till arkeologi i Södra Sallerup

En översikt över utgrävningarna kring Ängdala gård

Av Billy Nielsen och Elisabeth Rudebeck

Alltsedan år 1977 har Malmö Muséer bedrivit en kontinuerlig dokumentation av fornlämningar i samband med industriell brytning av krita i området kring Ängdala gård i Södra Sallerup (Fig 1 och 2). Kritbrytningen har pågått sedan 1860-talet. Från att ha varit en mindre verksamhet vid olika gårdar övergick man i början av 1900-talet till maskinell brytning under ett företag, numera benämnt Malmökrita AB.

Landskapet

Det är alltså den, för Sverige, unika förekomsten av krita som ger området dess speciella karaktär vad gäller fornlämningarna. Kritan ligger i stora block i, den av landisen avsatta, moränen. Inuti kritan finns oregelbundna och uppbrutna lager av flintknutor. Kritblocken, som kan vara ett par hundra meter långa och ca 30 meter tjocka, finns inom ett 4,5 kilometer långt och 7–800 meter brett område från Kvarnbytrakten i sydväst till Tullstorpsområdet i nordost. (Fig 1; De f d kritbrotten på kartan visar kritans utbredning).

Det var troligen en landistunga i södra Östersjöområdet som bröt loss de stora kritblocken från sitt ursprungliga läge. Isen rörde sig sedan upp över sydvästra Skåne, där den så småningom smälte. Kritblocken avsattes då i området och överlagrades delvis senare av isavsmältningsgrus och ytterligare morän. På vissa ställen sticker kritblocken upp till markytan och kan då återfinnas omedelbart under det nuvarande matjordstäcket.

Kvarnby-S Sallerup-Tullstorpsområdet ligger på gränsen mellan ett småkuperat backlandskap i sydost och det flackare Söderslättområdet åt väster, nordväst och söder. Under förhistorisk tid var topografin mer markerad än idag. Trakten dominerades då av backar med små mellanliggande kärrmarker. Genom naturliga jordrörelser och erosion samt genom människans odling har

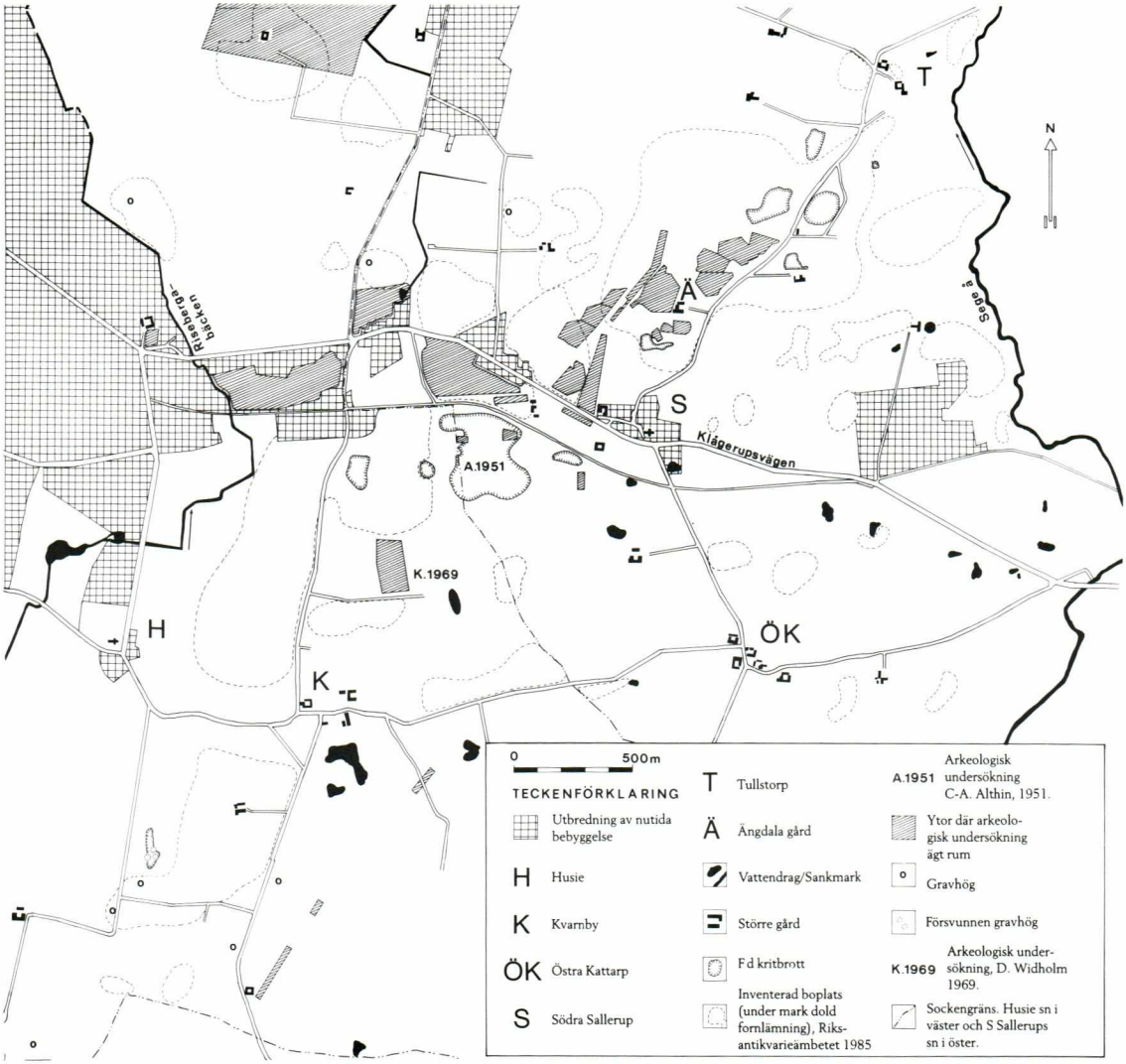

Fig 1. Karta över Kvarnby – S Sallerup – Tullstorpsområdet med arkeologiska undersökningar markerade.

sänkorna utjämnats. I modern tid har djupplöjningen gjort att sänkorna utjämnats ytterligare genom att plogen fört jord från backarna ned i de låglänta partierna. Efter avbaningen av matjord i området påträffas ofta sankområden med torvlager, vilka är resterna efter just sådana kärrmarker (Fig 2).

Plöjningen har skadat och ofta helt förstört lämningar efter förhistorisk aktivitet, speciellt uppe på backarna. Resultatet har blivit att ofta finns endast resterna efter gropar och stolpar kvar. Dessa har ju grävts eller körts ned djupt i marken. Låglänta områden har skadats mindre av plöjning, däremot har de ofta genomgrävts av dräneringar. I de låglänta områdena har man vanligen inte haft någon bosättning under förhistorisk tid. Där finns ibland s k utkastlager. Man har m a o använt kärrområdena som soptippar, vilket gör att man där ofta finner kasserade redskap, flintor och matavfall.

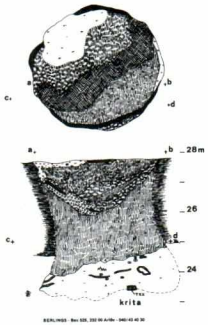

Fig 3. Planritning och profil av en flintgruva. Lägg märke till sotranden längs gruvans övre kant samt till den sedkundära flintslagningsplatsen i den övre fyllningen. Träresterna vid gruvans botten har C 14-daterats. Jfr Fig 24 och Tabell I, Gruva 25 i område C.

Fornlämningarna

Den till ytan dominerade fornlämningstypen i området är flintgruvor och dagbrottsområden. Dessa lämningar består av gropar av olika storlekar vilka grävts genom leran och ned i kritan, och som senare har fyllts igen. Syftet med groparna har bl a varit att bryta flinta. Flintan har under många tusen år använts för tillverkning av olika sorters redskap.

Gruvorna – så kallar vi här de enskilda groparna som grävts ned genom kritan och som överstiger 2 meters djup – är olika stora, men vanligen är de mellan 2 och 4 meter i diameter och mellan 2 och 7 meter djupa (Fig 3). Dagbrotten är en grupp sammanhängande gropar i ytligt liggande krita. De är vanligen maximalt 2 meter djupa (Fig 4). Både gruvornas och dagbrottens djup varierar beroende på den flintförande kritans nivå. Många gånger har man måst gräva genom flera meter moränlera för att komma ned till kritan. På vissa ställen har man däremot knappast behövt gräva alls, utan har kunnat plocka flintknutor i det övre jordlagret (Fig 5). De djupa gruvorna är vanligen strutformade och har ofta horisontella utvidgningar nere i kritan. De är runda till formen, vilket ger stadga åt schaktets väggar.

Gruvornas och dagbrottsgroparnas nedgrävningsgränser syns genom att fyllningsmassorna avtecknar sig mot den omkringliggande orörda moränleran och kritan.

Historik

Redan i början av 1900-talet gjordes iakttagelser beträffande den förhistoriska gruvverksamheten och flintutvinningen i området[1]. Först år 1951 gjordes, av Historiska Muséet i Lund, en utgrävning av flintgruvor[2]. Därefter gjordes arkeologiska dokumentationer av Malmö Muséer år 1968 och 1975 och fr o m

teckenförklaring till fig 3, 4, 5, 8 och 36

Moränlera

Krita

Fyllning; Moränlera

Fyllning; mer eller mindre kritblandad moränlera

Fyllning; mer eller mindre lerblandad krita

Sandigt/moigt lager

Grusigt lager

Fyllning; Humös moränlera

Fyllning; Humös kritblandad moränlera

Sotblandat lager

Starkt sotigt/kolblandat

Sten

Flinta

Flintavslag/Bearbetad flinta

Ben

Keramik

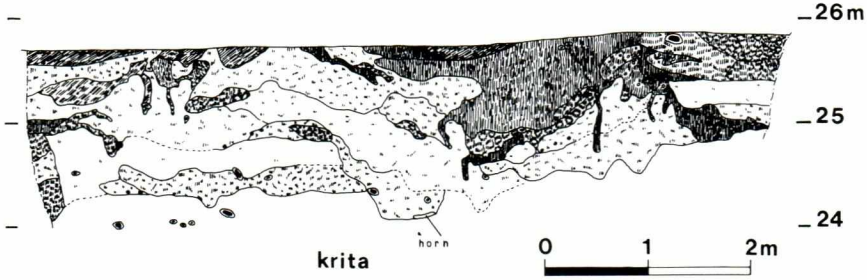

Fig 4. Profil genom ett dagbrott med omrörda lager av lera och krita. Anl 463, 646 och 465, år 1987. Jfr Fig 31. Teckenförklaring: se Fig 3.

år 1977 vidtog en kontinuerlig dokumentation[3]. Alla fornlämningar är skyddade enligt lagen och tillstånd för dokumentation och borttagande skall sökas hos Länsstyrelsen.

Då Malmö Muséer fått möjlighet att göra undersökningar först efter det att kritbrytningen pågått i flera decennier, har mycket information om den förhistoriska aktiviteten gått förlorad.

Man kan anta att den krita som bröts innan man hade avancerade schaktmaskiner till hjälp, har legat ytligt, dvs att den inte varit överlagrad av flera meter moränlera. Det är därför troligt att det i de områden där kritbrott öppnades under 1800-talet och början av 1900-talet funnits rikligt med flintgruvor och dagbrott. Dessa lämningar är sedan länge förstörda och det enda som återstår av kritbrotten (om de inte fyllts igen) är vattenfyllda dammar (Fig 1).

För att försöka uppskatta hur mycket av det ursprungliga flintgruvsområdet som kan ha förstörts före år 1977, gjordes följande beräkningar: Tätheten på gruvor och dagbrottsgropar inom några dokumenterade områden var i genomsnitt 0,036647 gruvor eller dagbrottsgropar/kvm. Uppskattningsvis har de gamla kritbrotten täckt en yta av 200 000 kvm. Om man multiplicerar 200 000 med 0,036647 får man 7 329. Detta innebär att det kan ha funnits många tusen gruvor i området före kritbrytningen inleddes. Endast 5–600 gruvor och dagbrottsgropar har framkommit efter år 1977. Detta skulle betyda att endast 6–8 % av det ursprungliga antalet gruvor och dagbrottsgropar har blivit föremål för någon typ av arkeologisk dokumentation.

Beräkningar av detta slag är naturligtvis mycket osäkra och det enda vi kan säga är att sannolikt har vi endast påträffat en mindre del av det ursprungliga gruvområdet. Av de gruvor och dagbrott som dokumenterats på planritningar

19 400
25 500 T
N
1988
1987
1986
SYDGAS 1983-84
1985
1983-84
Omr. B
1984
1983
1985
1978
1977
F.d. Sjöbergs kritbrott
25 300 T
18 900
1989
SYDGAS 1983-84
KLÅGERUPSVÄGEN
SÅRS
KYRKA
Södra Sallerup

Fig 2. Karta över de arkeologiska undersökningarna i Ängdalaområdet mellan år 1977 och 1989, samt den troliga utbredningen av Sallerups Medeltida by[9].

har dessutom endast ett mindre antal undersökts närmare och ännu färre har grävts ut manuellt.

Av denna anledning är det av största vikt att en fortsatt, och förhoppningsvis noggrannare, dokumentation sker i området. Många frågor angående flintutvinning och övrigt markutnyttjande i tid och rum återstår att lösa inom detta unika fornlämningsområde.

Fig 5. Profil genom ett dagbrottsområde med grunda gropar i den ytligt liggande kritan. Obs! att de tunna svarta lagren här anger torv. Anl 617 och 618, år 1988. Jfr Fig 32. Teckenförklaring: se Fig 3.

Resursutnyttjande i Ängdalaområdet

Såväl grävandet av gruvor som dagbrott under förhistorisk tid har krävt en stor arbetsinsats där sannolikt ett flertal människor medverkat vid varje arbetstillfälle. Grävningsarbetet genom styv lera och krita har tagit många arbetsdagar och timmar i anspråk. Det är mycket ovanligt att man finner humös inblandning (dvs inblandning av nedbrutet organiskt material) i de nedre delarna av fyllningen i groparna. Det är därför troligt att många personer varit verksamma samtidigt vid groparna och att de fyllt igen dem relativt snart efter utfört arbete.

Gruvorna och dagbrotten har troligen inte enbart varit avsedda för insamling av flintknutor. Även i moränen förekommer flinta och genom modern djupplöjning har flintan idag även hamnat i matjorden.

De flintknutor som legat inbäddade i kritan, senonflinta, är av bättre kvalitet än den flinta som legat i moränen eller närmare markytan. Den är t o m en av de bästa flintsorterna i Europa enligt nutida flintsmeder. Senonflintan omges av ett tunt lager vit krita, s k kritkrusta, och den är homogen, vackert glänsande och gråsvart (Fig 6).

Gruvor, dagbrott och vissa övriga gropar har haft en eller flera av följande funktioner (Fig 7):

1. Framtagning av lera och i förekommande fall även sten.
2. Framtagning av krita.
3. Framtagning av flintknutor.

Fig 6. Flintknutor från kritlagren i Ängdalaområdet. Foto: Billy Nielsen.

Syftet kan ha varit:

1:A Keramiktillverkning och klining av husväggar (vissa gropar har tolkats som enbart lertäkter). Sten har använts till härdar och kokgropar och som knackstenar vid flintbearbetning.

2:B Färgning och vitklining av husväggar.

3:C Framställning av flintredskap.

Detta komplexa markutnyttjande kan ses vid närmare studier av fyllnadsmassor i groparna. Dels förekommer det ofta en skiktning av lera och krita i fyllningarna, dels kan man ibland se en total frånvaro av antingen lera eller krita i fyllningsmassorna. Ett tredje alternativ är en allmän blandning av lera och krita i fyllningen. Möjligen har man då enbart varit intresserad av flintknutor.

Begränsande faktorer för flintutvinningen kan ha varit att mark varit otillgänglig pga viss vegetation eller pga territoriella intressen.

Efter det att groparna fyllts igen har, efter en tid, fyllnadsmassorna "satt sig" i gropen. Därmed bildades en svacka i de djupa gruvornas och groparnas övre del. Denna svacka användes under senare perioder (Fig 8 och Tabell I). Det är vanligt att man där anlagt härdar och härdgropar.

För grävning i leran och kritan och för framtagning av flintan har olika typer av redskap använts, såsom hackor av kronhjortshorn och skulderblad av stora däggdjur. De senare var troligen skaftade och använda som spadar och skyfflar. Grovt tillhuggna flintspetsar och rester av träkäppar – kanske sk grävkäppar – har också påträffats vid olika tillfällen (Fig 7).

Vissa gropar i gruvområdena kan tolkas som "gruvförsök", dvs att man givit upp grävandet innan man nått ned till den flintförande kritan. Sådana gropar kan ligga i utkanten av ett gruvområde eller dagbrottsområde. Groparnas diameter är relativt stor och de har grävts genom moränleran. Efter en eller ett par meter stötte man t ex på ett kompakt, stenigt gruslager (som här och var överlagrar kritan), vilket man inte genomgrävt.

Flinthanteringen

Att den framtagna flintan bearbetats på platsen kan konstateras genom att stora mängder flintavslag och flintavfall, dvs restprodukter från tillhuggningen av flintknutor, påträffas i området. Ibland förekommer sådant material i större eller mindre koncentrationer och det kan då tolkas som flintslagningsplatser, vilka generellt kan indelas i två typer:

3:C:I *Primära flintslagningsplatser*

En ytlig koncentration av avslag, avfall och splitterbitar. Den har

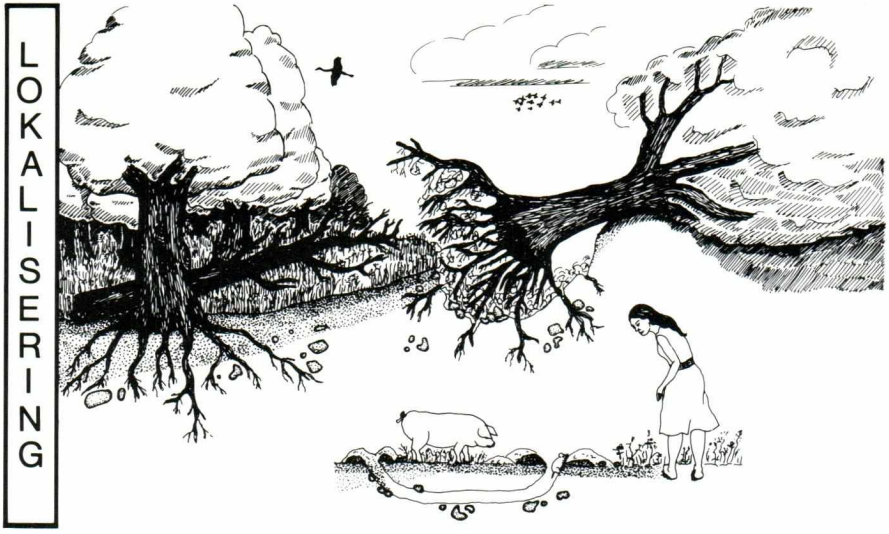

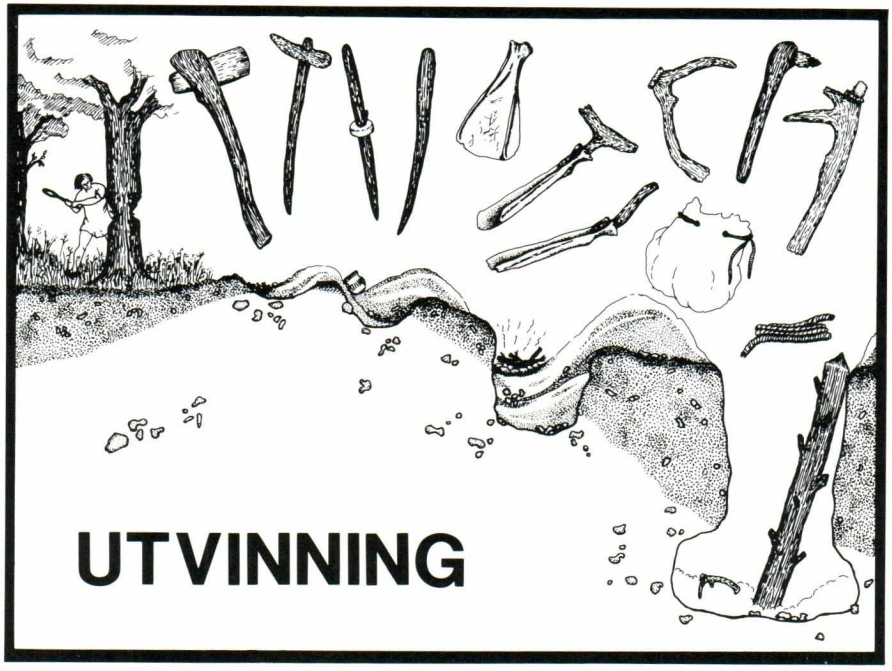

Fig 7. Lokalisering och utvinning av olika råmaterial samt principer för flintbearbetningen. LOKALISERING av råmaterial kan ha skett via vegetationen – t ex så trivs vissa växter i områden med krita. Genom rotvältor och genom att djur grävt i marken blottas också underliggande jordarter. Dessutom har man aktivt sökt efter råmaterial i marken.

UTVINNINGEN föregicks av röjning. Grävkäppar, spadar, skyfflar och hackor användes vid grävning och framtagning. Rep, säckar och klätterstammar användes för upptagning av materialet. I ytlig krita grävdes grunda gropar för framtagning av flinta och där kritan överlagrades av tjocka moränlager, grävdes djupare gropar.

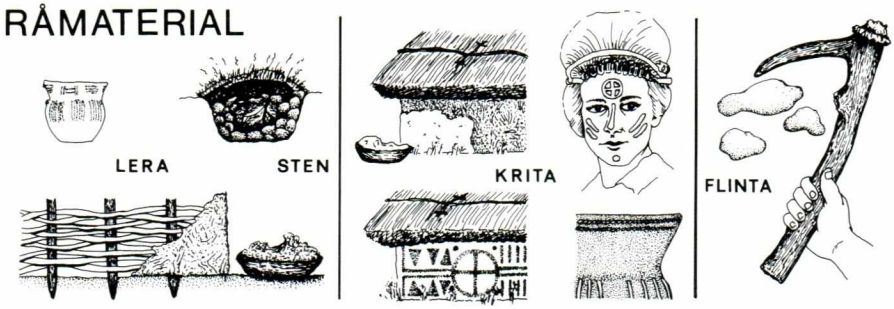

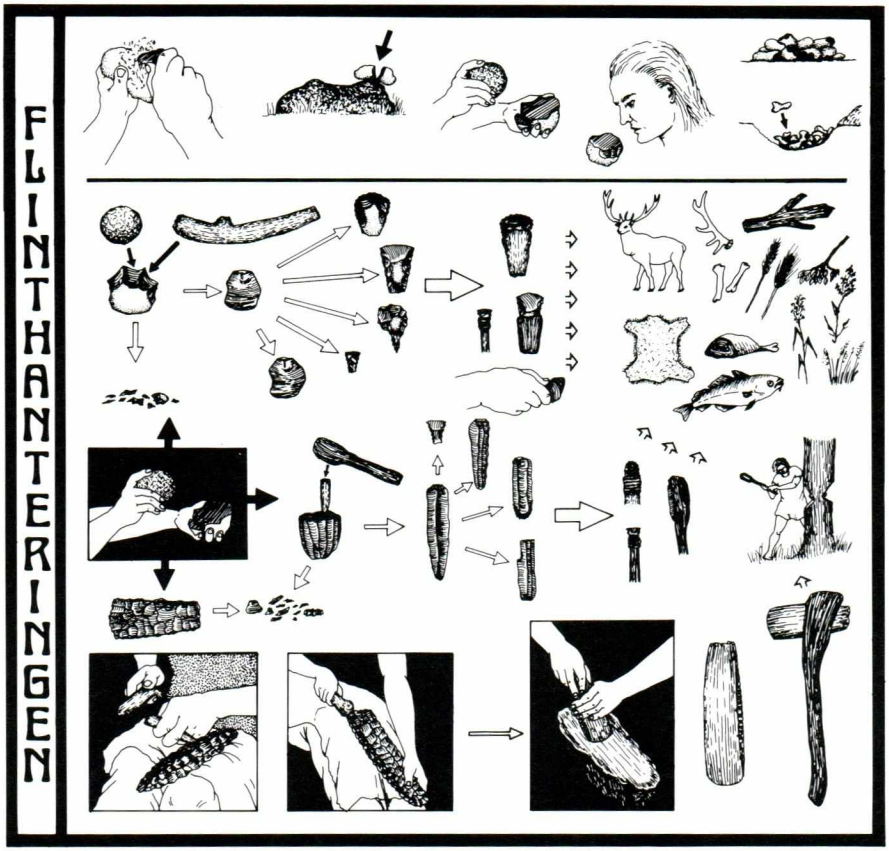

De RÅMATERIAL som utvunnits har varit lera, sten, krita och flinta. Leran har kunnat användas till keramik och till klining av husväggar. Sten kan ha använts till härdar och kokgropar samt vid flintbearbetningen. Kritan kan ha använts till slamning av husväggar samt till dekoration av kroppen och av föremål, såsom t ex keramik. Flintan har använts till redskap av olika slag.

Angående FLINTHANTERINGEN: se förklarande text i avsnittet om flinthanteringen. (Idé och utförande: S Larsson och E Rudebeck.)

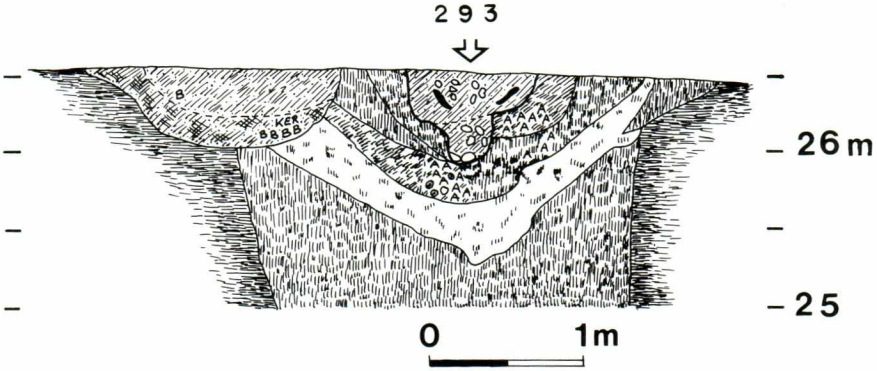

Fig 8. Figuren visar en svacka som bildats i överdelen av en flintgruva. I mitten ses en kokgrop av typen K 4, anl 293, år 1986. Jfr Fig 12 och 30. Till vänster ses en grop som grävts genom flintgruvans ursprungliga nedgrävningskant. Teckenförklaring: se Fig 3.

uppstått genom att människorna huggit till flintknutorna vid markytan i gruv- och dagbrottsområdena. Senare tiders odling har ofta rubbat detta flintmaterial ur sitt ursprungliga läge. Matjordslagret i området är ofta bemängt med sådant material. Även vid avschaktningsarbetena, som föregår de arkeologiska undersökningarna, rubbas sådant material ur sitt ursprungliga läge (Fig 9).

3:C:II *Sekundära flintslagningsplatser*

I dessa fall har materialet sammanrakats i en grop. Ofta förekommer kompakta lager av avslag, avfall och splitterbitar i övre delen av fyllningen till gruvor. Dessa flintslagningsplatser har vanligen inte skadats av plöjning. Däremot är de en gång avsiktligt rubbade ur sitt primära läge (Fig 10).

Detaljerna rörande vilka typer av föremål som tillverkats i gruvområdena är till stora delar ännu olösta. En noggrann analys av avslagsmaterialet krävs innan man med säkerhet kan uttala sig om tillverkningsprocesser och tekniker. Vi får här nöja oss med att presentera den generella bilden och formulera möjliga alternativ.

Efter att en flintförekomst lokaliserats, flintan utvunnits och rensats från lös krita, har man sannolikt prövat dess kvalitet genom att "öppna" flintknutan – dvs klyva den eller hugga av en bit så att den mörka flintan blivit synlig (Fig 7). En provhuggning och allmän kvalitetskontroll bör vara nästa steg. Sedan bestäms vilka knutor som skall sparas och vilka som kan kasseras. För att

kunna använda flintan vidare måste kritkrustan avlägsnas. Vid denna process, där sk knackstenar använts, får man restprodukter i form av relativt stora avslag med kvarsittande kritkrusta. Vissa av dessa avslag har bearbetats vidare till enklare redskap såsom skrapor, borr, knivar och sk skivyxor. Det sistnämnda redskapet är tillverkat av en skiva – dvs ett avslag – och har formats som en yxa. Avslagen hade ofta vassa kanter, vilka man kunnat använda direkt som skärande eggar. En del avslag och avfallsbitar har repor och ristningar i kritkrustan. Dessa kan härröra från antingen rensningen av flintan eller från en avsiktlig inristning av ett geometriskt mönster (Fig 11).

Efter att flintknutan "skalats" ren på det mesta av kritkrustan kan den kallas en kärna. Denna kärna har kunnat användas på principiellt två olika sätt. Antingen kan den ha tjänat som råmaterial för vidare framställning av avslag, av vilka man sedan tillverkat redskap som de ovan nämnda. En specialform av kärna är den omsorgsfullt formade spånkärnan, vilken varit

Fig 9. En primär flintslagningsplats så som den framträdde under matjordslagret. Koncentrationen av flintavslag mäter ca 1 m i diameter. Jfr Fig 22, anl 39. Foto: Elisabeth Rudebeck.

utgångspunkten för tillverkning av långsmala avslag, s k spån. Det andra alternativet har varit att, genom tillhuggning, forma själva kärnan till en speciell form – dvs att tillverka ett förarbete till ett större sorts redskap, exempelvis yxor. Sådana förarbeten har krävt stor omsorg och skicklighet vid tillhuggningen eftersom de sedan ofta slipades för att få en jämn och fin yta och en tåligare egg.

Fig 10. En sekundär flintslagningsplats. Jfr Fig 29 anl 21 d, år 1979, område B. Foto: Elisabeth Rudebeck.

Att "skalning" av flintknutor ägt rum i gruvområden ger den stora mängden avslag med kvarsittande kritkrusta belägg för. Olika enkla redskap, tillverkade av avslag, såsom skrapor, borr och skivyxor, påträffas också ofta i gruvområdena. Även pilspetsar förekommer, och då speciellt tvärpilar, tillverkade av spån eller avslag.

Vid tillhuggning av förarbeten till större redskap användes finare verktyg, t ex avskurna horntaggar av olika storlekar. Dessa har använts genom att deras spets lagts an mot förarbetet och sedan har man med en klubba slagit på dess motsatta del – s k indirekt slag. Genom denna teknik kan man lättare avlägsna

små flisor åt gången och på så vis få bättre kontroll över förarbetets tillformning. Vissa flintslagningsplatser i gruvområdena innehåller stora mängder små avslag och avfall, vilket tyder på att viss tillverkning av förarbeten ägt rum där. Även en del förarbeten och fragmentariska förarbeten till större redskap, bl a yxor, har påträffats i gruvområdena. De är dock sällsynta och det verkar därför mer sannolikt att man tagit med de grovt tillformade förarbetena till boplatserna för att där slutföra tillhuggning och eventuell slipning.

En större slipsten och några fragmentariska slipade flintyxor har påträffats i gruvområdet. De flesta av dessa yxor är dock tillverkade av en grövre typ av flinta och inte av den utvunna senonflintan. De fragmentariska yxorna var slitna, trasiga och delvis omhuggna, vilket snarare tyder på att man tagit med dem till området för att fälla träd o dyl, än på att de tillverkades på platsen.

Boplatser

Övriga anläggningstyper som framkommit i Ängdalaområdet kan med ett samlingsnamn benämnas boplatsanläggningar. Med sådana avses anläggningar som tillkommit vid tillfällig vistelse eller mer permanent bosättning i trakten. De vanligaste typerna av anläggningar är härdar, härdgropar, stolphål samt gropar med olika funktioner, såsom avfallsgropar, lertäkter och ugnar.

Talrikast är härdar och härdgropar. Just dessa anläggningar är vanliga i övre delen av fyllningen till gruvor och dagbrott. Bland härdgroparna kan vissa till sin funktion kallas kokgropar. Med detta menas då en grop där man innesluter stark värme genom att fylla den med upphettade stenar för tillagning av en däri placerad köttbit (ugnsfunktion). Dessa kokgropar bör sålunda ha en form som kan innesluta värmen unde en viss tid. I kokgroparnas fyllning påträffas helt eller delvis värmepåverkade stenar. Ibland finns också en sotrand med kolbitar, vilken uppstått då man rakat ned den intilliggande härd, i vilken stenarna upphettats. I grundare kokgropar kan denna upphettning ha ägt rum direkt i gropen. För att funktionen skall bli den ovan nämnda – dvs för att det ska gå att tillaga mat för ett stort antal personer i de större och omsorgsfullt anlagda groparna – bör storleksförhållandet mellan längd, bredd och djup vara: ca 1: 0,8: 0,45 (med medelvärdet i meter: 1,6 m: 1,3 m: 0,7 m). Storleksförhållanden kan vara svåra att bedöma, då den ursprungliga marknivån kan vara bortplöjd eller bortschaktad. I Malmötrakten finns hittills en känd lokal där dessa kokgropar förekommer i stort antal och inom en koncentrerad yta. Utgrävningslokalen var belägen i Glostorp socken (MHM: 6518)[4]. I detta område framkom mer än 100 kokgropar. De sågs i plan som runda/ovala eller med rundat rektangulär form. Vid utgrävning och dokumentation av dessa kunde fyra profilformer urskiljas bland de runda/ovala. De beskrivs schematiskt i fig 12. Typ K1 represenerar 65 % av antalet, K2: 17 %, K3: 9 %

och K4: 9 %. Typ K3 har alltid rund/oval planform, medan de övriga även kan ha rundat rektangulär planform (K5–7). Totalt sett dominerar den runda/ovala planformen. Typ K3 är den som ger intensivast värme och K4, vars nedre kanal ofta innehöll sot och eldpåverkade stenar, har varit avsedd för långvarig stekning. Övriga, mindre och grundare, härdar/härdgropar (K8) kan ha använts för snabbkok, uppvärmning eller tillagning av mindre köttbitar. Oftast påträffas några – eller flera – av dessa kokgropstyper vid utgrävningar, bland annat i Malmötrakten. Från utgrävningarna kring Ängdala gård kan ett exempel nämnas, anl 1986:293 (Fig 8).

En annan vanligt förekommande anläggningstyp är stolphålen, dvs spår efter stolpar som varit nedgrävda eller nedkörda djupt i marken. Dessa förekommer enskilt, parvis eller i koncentrationer. Ibland kan man urskilja system, vilka kan tolkas som grundplaner till långhus av olika typer. Under förhistorisk tid har olika långhusformer förekommit under olika perioder och därför kan man ibland, utifrån grundplanens utseende, preliminärdatera huslämningen. Generellt kan sägas att långhusen från Yngre Stenålder och Äldre Bronsålder var av mesulakonstruktion, dvs att de har haft tre parallella rader med takbärande stolpar[5]. Under Yngre Bronsålder och Järnålder var husen av sidsulekonstruktion, dvs att de haft två rader av parställda takbärande stolpar. Bronsåldershusen var vanligen bredare än Järnåldershusen. De senare kan också ha haft en mer eller mindre konvex form.

Eftersom de takbärande stolparna varit djupare nedgrävda i marken än övriga stolpar, t ex väggstolparna, finner man idag ofta endast spåren efter dessa i marken (Fig 13).

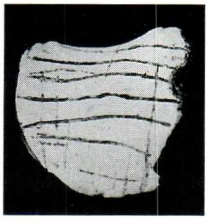

Fig 11. Ett flintavslag med ristningar i kritkrustan. Avslaget mäter ca 5 cm × 5 cm. Anl 191, år 1986. Foto: Billy Nielsen.

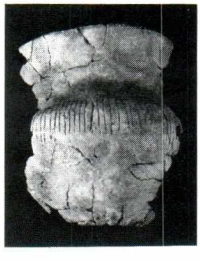

Fig. 14. Exempel på Trattbägarkeramik som påträffats i Ängdalaområdet.
a) Anl 1636 H, år 1989. Höjd: 28,5 cm.

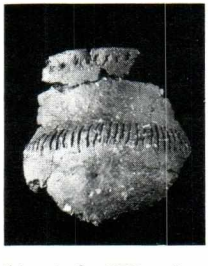

b) Anl 972, år 1989. Höjd: 10,5 cm. Foto: Helene Toresdotter.

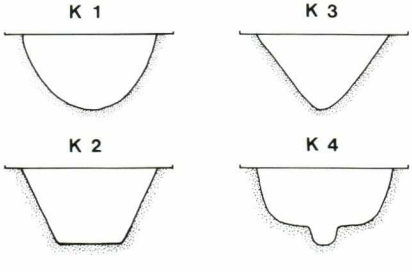

Fig 12. Generella profilformer för de olika kokgropstyperna K1–K4.

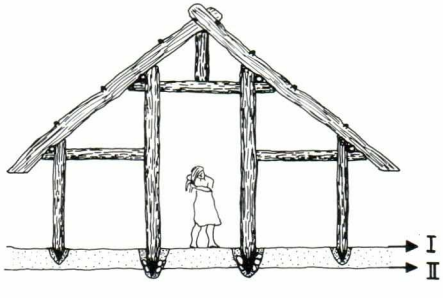

Fig 13. Genomskärning av ett långhus med s k sidsulekonstruktion. I = Forntida markyta. II = Nutida framrensad markyta (under matjorden). Prickat område anger den del av marken som förstörts genom senare tiders jordbearbetning.

Dateringar

När det gäller dateringen av flintgruvor och dagbrott i området finns följande C 14-dateringar[6]:

Tabell I:

År	MHM:nr	Anl nr	och djup	Lab nr	C 14 år BP	C 14 år bc	Kalenderår BC	Period
1977	6120	G 4	ca 2 m	Lu-1633	5010 ± 65	3060	3830 ± 125	Tidigneolitikum
1977	6120	G 5A	ca 3 m	Lu-1636	5080 ± 65	3130	3910 ± 125	Tidigneolitikum
1979	6201	21 b	ca 2 m	Lu-1780	4940 ± 110	2990	3740 ± 140	Tidigneolitikum
1981	6434	22	0.2–0.5 m	Lu-2102	4560 ± 70	2610	3310 ± 115	Tidigneolitikum
1981	6434	62	1.6 m	Lu-2508	2800 ± 50	850	1030 ± 60	Yngre Bronsålder
1983	6655	B:220	ca 2 m	Lu-2509	4140 ± 60	2190	2770 ± 120	Mellanneolitikum
1983	6655	C:G 24	3.1 m	Lu-2510	4990 ± 60	3040	3800 ± 120	Tidigneolitikum
1983	6655	C:G 25	4.2 m (botten)	Lu-2212	4960 ± 70	3010	3770 ± 120	Tidigneolitikum
1986	6902	330	0.4 m	St-11338	2265 ± 195	315	370 ± 220	Förromersk Järnålder
1986	6909	330	0.95 m	St-11340	3200 ± 295	1250	1560 ± 300	Äldre Bronsålder
1986	6902	330	1.35 m	St-11339	3425 ± 70	1475	1850 ± 80	Senneolitikum
1986	6902	333	0.92 m	St-11341	2880 ± 210	930	1150 ± 210	Äldre Bronsålder

Av dessa dateringar kan man utläsa att prover från nedre delen av fyllningen i gruvor – vilka med någorlunda stor säkerhet bör datera gruvdriften – ger

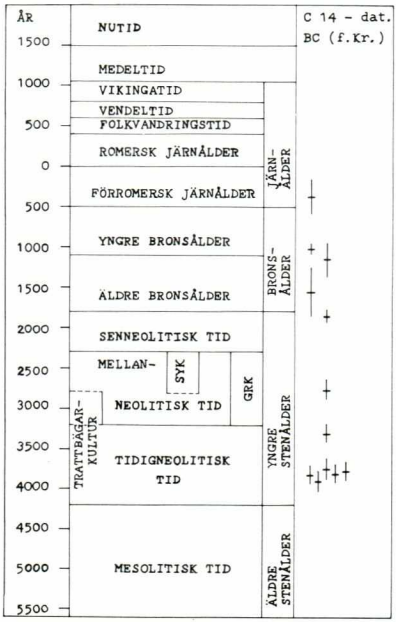

Fig 15. Tidsschema med C 14-dateringar från flintgruvor och dagbrott i Ängdalaområdet. SYK = Stridsyxekultur, GRK = Gropkeramisk kultur. Jfr Tabell I.

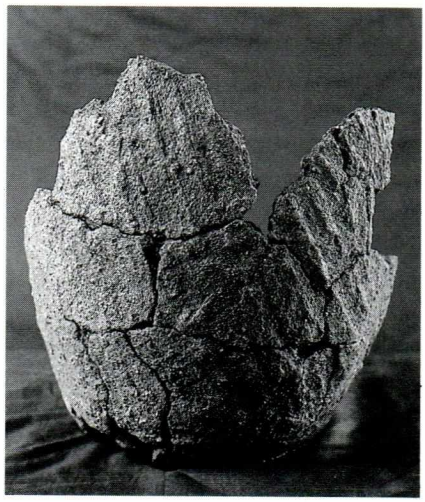

Fig 16. Keramik från Yngre Bronsålder. Kärlytan är rabbad och har fingerdragna ränder. Rabbning innebär att man belägger kärlytan med grov slamma av lera och sand. Den grova ytan gör att man får bättre grepp om kärlet. Anl 1414, år 1989. Höjd: 19 cm. Foto: Lena Wilhelmsson.

dateringar till Tidigneolitisk tid (dvs början av den Yngre Stenåldern, 4 200–3 200 f Kr). En datering till mitten av Mellanneolitisk tid finns från ett dagbrott. Prover från övre delen av fyllningen visar på att denna del av gruvorna återanvänts under senare delen av Neolitisk tid, under Bronsålder och även under Järnålderns början.

Bland föremålen finns också material som pekar mot en datering av flintbrytningen till Tidigneolitisk tid. Bl a har flera gropar i gruvområdena innehållit keramik från denna tid, s k Trattbägarkeramik. (Trattbägarkulturen fanns mellan ca 4 200 och 2 800 f Kr). (Fig 14 + 15).

I diverse olika anläggningar i Ängdalaområdet har även keramik från senare tidsperioder påträffats. Det finns skärvor och kärl från övergångsperioden Senneolitisk tid/Äldre Bronsålder, från Yngre Bronsålder (Fig 16), från Äldre Järnålder samt s k svartgods från sen Vikingatid och Tidig Medeltid.

Naturligtvis finns även ett rikt flintmaterial från olika perioder. Även om det förefaller som att själva flintbrytningen ägt rum under den Yngre Stenåldern, är det klart att man även längre fram utnyttjat flintförekomsten i trakten. Marken bör ju ha varit överströdd med flinta, som man kunnat plocka upp och använda till mindre redskap.

Metodik

För att kartor och övrigt bildmaterial samt beskrivningarna av de undersökta områdena ska bli lättillgängligare, följer här en kort redogörelse för arbetsmetodiken vid undersökningarna i Ängdalaområdet.

Vid markexploatering måste, som tidigare nämnts, matjorden skiljas från underliggande jordarter. Vid matjordsavbaning har olika typer av maskiner använts. De första årens undersökningar föregicks av avbaning med hjälp av caterpillars med schaktvagn eller med blad. En sådan avschaktning gör att man får en yta som är starkt störd av maskinspår och nedtryckt matjord. På en sådan yta är det svårt eller ibland omöjligt att finna eventuella fornlämningar. Efterhand har vi strävat efter att caterpillars enbart ska schakta bort övre delen av matjordsskiktet. Därefter vidtar en s k finrensning av ytan med hjälp av grävmaskin. Resultatet blir då att man får fram en yta som är jämn och därmed lättare att dokumentera – dvs rita, beskriva och tolka. Denna metod har fungerat bra då matjorden varit någorlunda tjock samt då marken varit torr. Tyvärr har marken i vissa fall varit vattenmättad och/eller matjorden tunn. Följden har då blivit att vissa områden blivit förstörda av maskinernas framfart. Sådana områden anges på kartorna som "störda av maskin" eller som "störningar".

Vid en jämförelse av fornlämningstätheten inom de områden som undersöktes 1977–79 respektive inom de områden som undersökts fr o m 1981,

kan man se en stor skillnad (Fig 2). År 1977–79 framträdde en sporadisk förekomst av lämningar som en följd av att maskiner kört sönder ytan (år 1977 var t o m leran ovanpå kritan bortschaktad). Från år 1981 började man använda finrensningsmetoden och därmed har vi fått en sannare bild av områdets fornlämningstäthet. Detta att avbaningsmetoden har avgörande betydelse för vad som påträffas kan man också se inom 1989 års utgrävningsyta. Den västra delen av detta område blev störd av maskinspår och uppvisar därför en osammanhängande stolphålskoncentration, medan den östra delen finrensades och uppvisar därför klart urskiljbara grundplaner till långhus inom stolphålskoncentrationerna (Fig 34).

Det är viktigt att en arkeolog ständigt följer matjordsborttagningen eftersom fornlämningarna syns tydligast just när de framkommer under matjorden. Marken är då ännu något fuktig och kontrasterna i färg mellan ostörd mark och humusblandad mark syns då som bäst (Fig 17). I just det här området kan det ofta vara problematiskt att skilja mellan naturliga ler- och kritlager och fyllningslager i dagbrottsgropar. Det är därför speciellt viktigt att man här får en väl rensad yta att arbeta med.

Grävmaskiner används även för att dra schakt genom gruvor och dagbrottsområden. I dessa schakt ser man ett snitt (genomskärning eller s.k. profil) genom fyllningen i gruvor och gropar (Fig 18). Dessa profiler är förutsättning-

Fig 17. Finrensning av en yta med hjälp av grävmaskin. Pinnarna markerar påträffade anläggningar. Foto: Billy Nielsen.

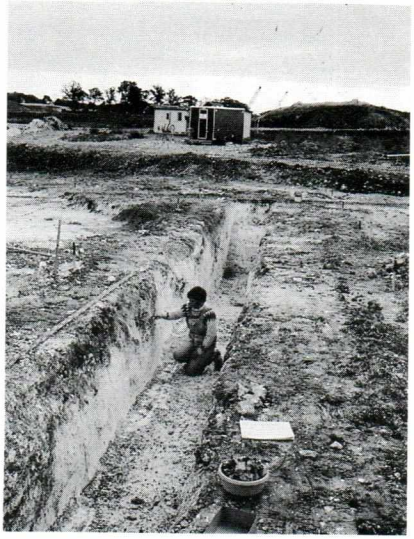

Fig 18. Ett schakt draget av grävmaskin genom ett dagbrottsområde. Nedgrävningarna i kritan dokumenteras genom profilritning. Jfr Fig 4 och 5. Foto: Billy Nielsen.

en för att anläggningarnas djup och utformning ska kunna dokumenteras. Även vid detta arbetsmoment kan det uppstå svårigheter avseende var gränser skall dragas mellan naturliga lager och – av människor – omrörda lager. Särskilt besvärligt kan det bli i de fall då en grop/gruva en gång grävdes genom krita och sedan återfylldes med krita, eller då man endast föst den lösa kritan åt sidan i gropens botten (Fig 3 + 4).

Ibland har de övre delarna av gruvor och dagbrottsgropar grävts ut manuellt. Detta är, utifrån arkeologisk synpunkt, naturligtvis att föredra. Genom manuell grävning får man mer information om anläggningens konstruktion och möjligheten att finna artefakter blir självklart bättre. Tyvärr har tids- och kostnadsramarna för undersökningarna inte medgivit att någon större tid ägnats åt manuell utgrävning av gruvor och dagbrottsområden. De arkeologiska intressena av att så bra som möjligt dokumentera fornlämningar får ofta stå tillbaka för andra intressen vid denna typ av exploateringsundersökningar.

Undersökningarna 1977–1978 (MHM:6120) Fig 19.
År 1977 hade, före undersökningens början, det 1–2 m tjocka lagret moränlera ovan kritan redan schaktats bort. Det som då återstod att undersöka var endast anläggningar som grävts ned genom kritan – dvs flintgruvor. Ett 15-tal gruvor kunde konstateras inom ytan. Endast ett fåtal av dessa undersöktes närmare.

Fyllningen till två gruvor grävdes ut manuellt (G 2 och G 3). I fyllningen och även i gruvornas väggar sågs avtryck efter träpålar. Träet var fullständigt förmultnat och det enda som återstod var dess avtryck i leran och kritan. I en gruva sågs avtrycket av en trädstam som stått kvar när gruvan fylldes igen.

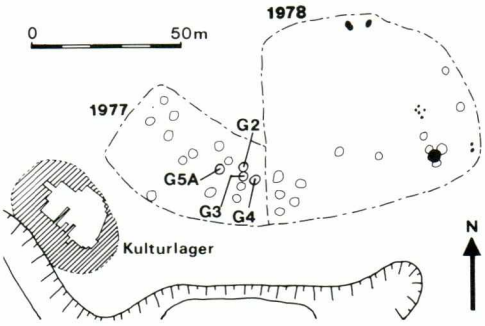

Fig 19. De områden som undersöktes år 1977 och 1978. Obs! att år 1977 var moränleran ovan kritan bortschaktad vid undersökningens början. Teckenförklaring: se Fig 2.

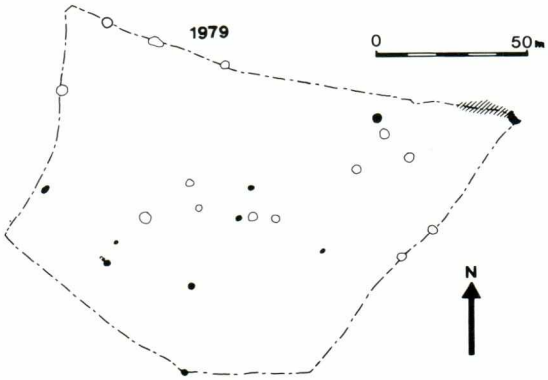

Fig 21. Det område som undersöktes år 1979 och 1980. Teckenförklaring: se Fig 2.

Den har tolkats som resterna efter en klätterstam. Även övriga trärester kan ha ingått i någon typ av konstruktion i gruvorna. En del kan ha varit rester efter redskap – s k grävkäppar – som använts vid arbetet i gruvorna. I väggarna till ett par gruvor sågs repor och hål efter de redskap som använts vid flintbrytningen – troligen hackor av kronhjortshorn (Fig 20).

De undersökta gruvorna hade ursprungligen varit mellan 3 och 5 m djupa. I fyllningarna påträffades ett fåtal flintredskap bl a skivyxor och en knacksten av bergart. I en gruva undersöktes en sekundär flintslagningsplats som innehöll stora mängder avslag och avfall.

Träkol från två av gruvorna har C 14-daterats till Tidigneolitisk tid (se Tabell I).

År 1978 inleddes undersökningen i samband med matjordsavbaningen, vilken utfördes av caterpillar med blad. Ett 20-tal lämningar kunde ses under matjorden. Av dessa var 4 härdar, 5 stolphål, 1 grop, 7 sannolikt gruvor och 5 stycken säkert konstaterade gruvor. Det bör betonas här att antalet lämningar inom ytan troligen varit mycket större, men avbaningstekniken gjorde att dessa aldrig påträffades.

De fyra gruvor som undersöktes var mellan 2 och 5 m djupa. En av dem, som endast var ca 2 m djup, hade en kraftig utvidgning- en s k sidogång – i den nedre delen. Denna sträckte sig mer än 1.5 m vågrät inåt i kritan. Genom att gräva sådana sidogångar har man kommit åt fler flintknutor, än om man bara hade grävt sig rakt ned genom kritan.

Även vid denna undersökning hittades avtryck efter trä i gruvornas fyllningsmassor. Bl a sågs avtrycket efter ett trähandtag till en hacka. Flera mindre hornbitar och två hela hackor av kronhjortshorn påträffades också (Fig 20).

Under åren 1977–78 undersöktes också delar av ett mäktigt kulturlager från Yngre Bronsålder. Det var beläget i en svacka mellan 1977 års kritbrott och den damm (f d Sjöbergs krittäkt) som låg söder därom. Lagret kan karaktäriseras som ett utkastlager i en fuktig sänka och det innehöll stora mängder sten, ofta skörbränd, flintredskap och flintavfall, ben och keramik.

Undersökningen år 1979–80 (MHM:6201) Fig 21.

Nordost om Ängdala gård avschaktades år 1979 ca 11 000 kvadratmeter av caterpillars med blad och schaktvagn. På grund av schaktningsmetoden framkom endast ett mindre antal anläggningar, 24 stycken. Av dessa var 5 st flintgruvor och ytterligare 5 st kan, med viss osäkerhet, tolkas som gruvor. De övriga anläggningarna utgjordes av härdar och kokgropar. Två gruvor dokumenterades närmare. De var ca 4 meter i diameter och 6.1 respektive 7.1

meter djupa. Två andra gruvor, vilka endast sågs i profil i kritbrottets östra kant, var 3–4 meter i diameter och minst 3 respektive minst 5 meter djupa.

I områdets centrala del fanns ett metertjockt lager krita på ca 2 meters djup i moränleran. Under detta fortsatte leran ytterligare ett par meter nedåt,

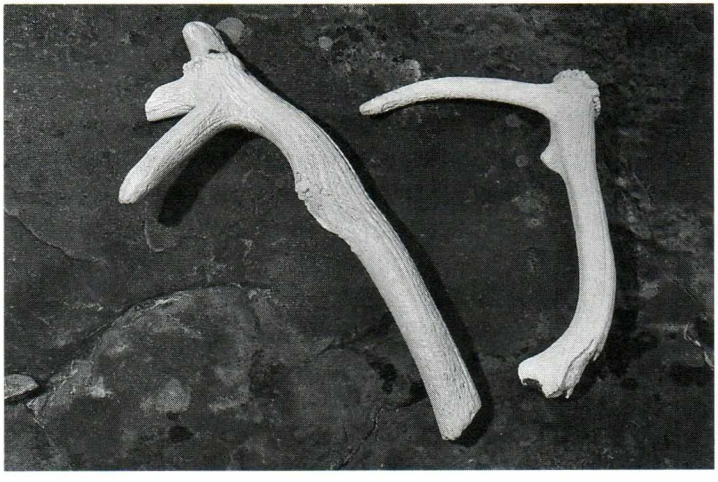

Fig 20. Två hackor av kronhjortshorn påträffade i de flintgruvor som undersöktes år 1978. Den stora hackan är 58 cm lång. Foto: Ronny Johannesson.

innan kritans yta uppenbarade sig. Det är därför troligt att en del av de eventuella gruvorna i detta område, snarare är "gruvförsök" än riktiga gruvor.

Bland fyndmaterialet från dessa gruvor kan nämnas knackstenar, flintspån, skivyxor, benbitar, hornbitar, keramik av Trattbägartyp och keramik från Bronsålder. Dessutom fanns stora mängder avslag och avfall från flintbearbetning i området.

Detta år undersöktes också ett mindre område nordväst om Ängdala gård (i område B). Undersökningen föranleddes av schaktningar för en pipeline. Ett kulturlager från Yngre Bronsålder med underliggande dagbrottsgropar i kritan påträffades (kritan fanns 1.5–2 meter under markytan). Ett kolprov från en dagbrottsgrop har C14-daterats till Tidigneolitisk tid (Tabell I, anl 21b, 1979).

Kulturlagret undersöktes endast till en mindre del innan det genomgrävdes av pipelineschaktet och sedan åter täcktes med matjord. Förutom dessa anläggningar fanns i området en innehållsrik sekundär flintslagningsplats (Fig 10). Den innehöll totalt ca 54 kg bearbetad flinta, varav en skivyxa, 6 tvärpilar, spån, en fragmentarisk spånkärna, en knacksten och tre fragmentariska förarbeten.

År 1980 upptogs inte något nytt kritbrott däremot dokumenterades ett par dagbrottsgropar i profil. De hade "rasat fram" i kritbrottets nordvästra kant. Dessutom sågs två gropar med kulturlager i kritbrottets nordöstra hörn.

Undersökningen år 1981 (MHM:6434) Fig 22.
Detta år förekom finrensning med hjälp av grävmaskin f f g inom den avschaktade ytan. Två områden finrensades, ett i den sydvästra delen och ett i den nordöstligaste delen av området. Inom dessa områden framkom dagbrott respektive en mindre koncentration av gruvor. I det sämre avschaktade området däremellan påträffades endast spridda anläggningar, bl.a. en gruva, härdar och flintslagningsplatser.

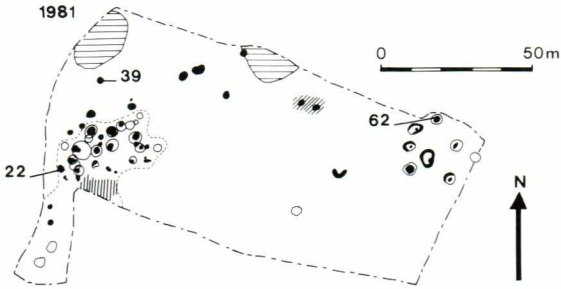

Fig 22. Det område som undersöktes 1981. Längst åt nordost ses de flintgruvor som senare visade sig ligga i utkanten av det stora gruvområdet norrut. Ett dagbrottsområde framkom i områdets sydvästra del. Teckenförklaring: se Fig 2.

De gruvor som dokumenterades i den nordöstra delen var mellan 4 och 6 meter i diameter vid mynningen, en var dock hela 9 × 4.6 meter, och mellan 4.3 och 5.5 meter djupa. De hade grävts genom 3–4 meter moränlera och sedan 1–2 meter ned genom kritan. Endast mindre delar av gruvornas övre, humösa fyllningslager grävdes ut manuellt. I en av dessa påträffades en egg – del till en slipad flintyxa. Ett kolprov från ett övre fyllningslager C 14 – daterades till Yngre Bronsålder (Tabell I anl. 62, 1981). Ett avtryck av en klätterstam fanns i fyllningen till en gruva.

I dagbrottsområdet i sydväst fanns minst ett 20-tal grundare gropar i den ytligt liggande kritan. I utkanten av området fanns också ett par "gruvförsök", där man stött på ett svårforcerat stenigt gruslager under moränleran. Flera av dagbrottsgroparna innehöll rikligt med keramik av Trattbägartyp (Fig 14). Ett par fragmentariska slipade flintyxor påträffades också. Över ytan fanns rikligt

med flintavslag och avfall och ett par sekundära flintslagningsplatser påträffades också i några gropar.

I övrigt påträffades flintredskap av olika typer, såsom skrapor, borr, skivyxor och tvärpilar. Även förarbeten till större redskap samt knackstenar förekom. Ett skulderblad och en slagstock av horn (Fig 23) påträffades också i groparna i området. En C14-datering på träkol från en av groparna gav en datering till senare delen av Tidigneolitisk tid (Tabell I, anl 22, 1981).

I områdets nordvästra del fanns två kärrmarksområden. Torvlager från en av dessa har undersökts av fil dr Ronnie Liljegren, Kvartärbiologiska laboratoriet vid Lunds Universitet (muntlig info). Undersökningen visade att kärrmarken överlagrats av påförd krita vid början av Tidigneolitisk tid. Den lokala växtligheten i området, från perioden före denna överlagring, hade varit dominerad en lind (dvs att av de trädpollen som fanns i torvprovet utgjordes 40–50 % av lindpollen). Lind växer gärna på torra, näringsrika kullar och sådana finns det gott om i Ängdalaområdet.

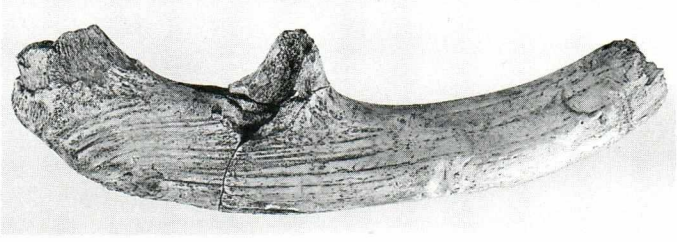

Fig 23. En 28 cm lång slagstock av kronhjortshorn som använts vid flintbearbetning. Jfr Fig 7. Foto: Lena Wilhelmsson.

Undersökningen i område C, 1982–83 (MHM:6655) Fig 24 + 25.
När matjorden hade avbanats år 1982 norr om 1981 års undersökningsområde hade ca 400 flintgruvor och diverse boplatsanläggningar blivit synliga. En sådan koncentration och mängd av gruvor hade inte påträffats tidigare. Upptäckten ställde både Malmökrita AB, Malmö Muséer och Riksantikvarieämbetet inför en rad problem.

Riksantikvarieämbetet beslöt att området inte skulle få exploateras av kritbrytningen p g a fornlämningarnas unika karaktär. Kritbrytningen fick fortsätta i ett annat område (Område B). RAÄ bidrog med medel för att ytan skulle kunna dokumeteras i plan – dvs avritas – och för att viss utgrävning skulle kunna ske. Området skulle sedan åter täckas med matjord och skyddas mot vidare förstörelse.

Fyra gruvor dokumenterades partiellt före bortschaktning i områdets sydvästra del. De var 3.5–4 m i diameter och 3.7–.4.6 m djupa. Från Gruva 25 och Gruva 24 har trä respektive träkol (från botten av anl. respektive från 3.1 m djup) C 14-daterats till Tidigneolitisk tid (Fig 3 och Tabell I).

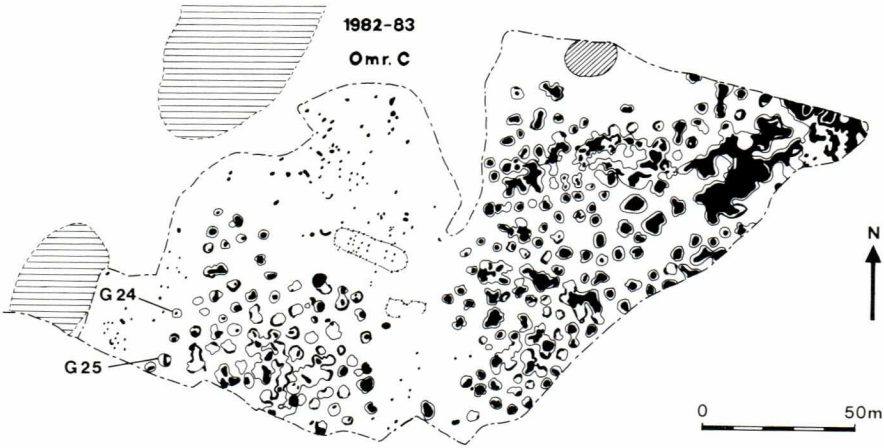

Fig 24. Det område som undersöktes år 1982–83, område C. Inom område fanns ca 400 flintgruvor samt boplatslämningar, bl a resterna efter två långhus. Teckenförklaring: se Fig 2.

Hela det avbanade området ritades och ett antal boplatsanläggningar undersöktes. Resterna efter två långhus påträffades. Det ena huset hade varit ca 25 m långt och varit uppbyggt av 7 par inre, takbärande stolpar och spåren

Fig 25. Flygfoto över område C år 1982. Framrensning av flintgruvorna pågår och i förgrunden ses kritbrottet. Från sydväst. Foto: Lena Wilhelmsson.

efter de omgivande väggstolparna fanns också bevarade (Fig 24). Husläm-ningen har ej kunnat dateras närmare, men huset var av en typ som förekommit under Järnålder. Resterna efter det andra långhuset var ej så välbevarande. Huset låg ca 10 m sydost om det förstnämnda. Inga spår efter takbärande inre stolpar kunde påträffas, utan endast spår efter väggstolparna. Husläm-ningen har inte kunnat dateras.

Gruvorna är uppdelade i en sydvästlig koncentration med ca hundra synliga gruvschakt och en nordlig koncentration med ca 300 gruvor. Gruvområdena fortsätter med säkerhet in över de områden som inte avschaktats åt söder, norr och öster. Sannolikt har det även funnits rikligt med flintgruvor över de områden som varit kritbrott – och som nu är vattenfyllda dammar (Fig 1 och 2).

Frånvaron av gruvor mellan de två koncentrationerna beror sannolikt på att kritan där dyker ned och överlagras av många meter moränlera. Det verkar inte som att man ansett det mödan värt att gräva efter flinta om kritan överlagrats av mer än 5–6 meter moränlera.

I ytan kunde man se att de övre fyllningslagren i gruvorna ofta omgavs av en, mer eller mindre sammanhängande, sotrand (Fig 3). Denna kan härröra från en avbränning av markytan, vilket förmodligen underlättat det inledande grävningsarbetet för flintbrytarna.

Ett stort antal flintslagningsplatser fanns utspridda över det stora gruvområdet (de är ej markerade på kartan, p g a den då skulle bli svår att tyda).

I den sydvästra delen av det undersökta området sågs – omedelbart väster om gruvorna – ett mindre antal, dåligt bevarade, boplatsanläggningar. Dessa väckte inte något större intresse vid undersökningstillfället. De grävdes summariskt under stark tidspress, eftersom kritbrytningen skulle fortsätta där. Det visade sig dock, vid närmare eftertanke, att dessa anläggningar skulle kunna tolkas som rester efter enkla vindskydd eller tält. Anläggningarna har inte kunnat dateras och följande tolkning bör tas med stor reservation.

Av de ca 25 anläggningarna har 10 tolkats som resterna efter parvis nedgrävda stolpar – dvs 5 par om 2 stolpar. Fyra av paren är orienterade i nordväst – sydost och ett i nord – syd. Avståndet mellan stolparna i respektive par var 3.8, 4.5, 4.5, 5 och 5.5 meter. Fyra av paren ligger väl samlade, medan det femte ligger ca 20 m åt nordost (Fig 26 + 27). Förutom dessa stolphål fanns i området 3 härdrester. Dessutom omgavs det ena stolphålet i ett av paren (anl 135) av ett sotigt lager och hade sot- och kolblandad fyllning. De övriga anläggningarna var en flintslagningsplats, anl 146, ett ensamt stolphål, anl 144 samt i övrigt endast 2–4 cm tjocka, humusblandade lager.

Vindskydd och enkla tält uppbyggda över en stomme av två nedkörda stolpar med en tvärslå emellan är en konstruktion som förekommer på många

håll i världen[7] (Fig 28). Det är inte orimligt att den även förekommit i förhistorisk tid. Läget för de här anläggningarna – mellan gruvorna åt öster och en våtmark åt väster – verkar också ha varit lämpligt som lägerplats för människor som vistats och arbetat i gruvområdet under en begränsad tid.

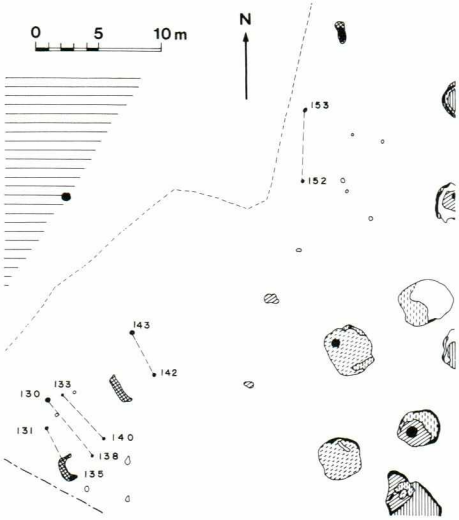

Fig 26. Planritning över anläggningar i sydvästra utkanten av det stora gruvområdet i område C. Stolphål tolkade som sammanhörande har förbundits med en streckad linje. Till höger ses flintgruvor och till vänster ett våtmarksområde (horisontella linjer) med en härd i kanten. Den streckade linjen markerar gränsen för finrensat område.

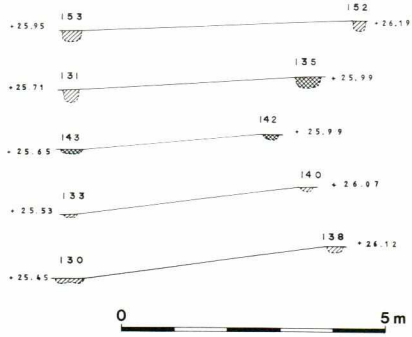

Fig 27. Profiler genom de stolphålspar som markerats på Fig 26.

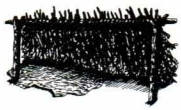

Fig 28. Enkla vindskydd och tält byggda kring en stomme av två stolpar.

Undersökningarna i området B, 1983–85 (MHM:6655) Fig 29.

Efter det att Riksantikvarieämbetet bestämt att det stora gruvområdet nordost om Ängdala gård (område C) skulle bevaras, flyttades den fortsatta kritbrytningen till området väster om gården. Kritbrytningen föregicks av en arkeologisk undersökning år 1983–84. Ett ca 12 000 kvadratmeter stort område avschaktades och det mesta av ytan finrensades av grävmaskin. Dessutom företogs två mindre utvidgningar av området åt nordväst.

Områdets södra del utgjordes till större delen av kärrmark. Även i den norra delen fanns en mindre kärrmark. På en del ställen fanns kulturlager i anslutning till dessa våtmarker. I övrigt fanns inom området ett större dagbrottsområde längst i nordväst samt ett mindre sådant i det mellersta partiet av områdets östra del. Ett mindre antal enskilda gruvor förekom också. En

stolphålskoncentration i den sydöstra delen kunde inte tolkas som resterna efter något långhus, men troligen har där funnits någon typ av byggnad. I övrigt utgjordes anläggningarna i området av härdar, kokgropar och andra gropar. Totalt fanns där ca 300 anläggningar.

Ett 50-tal flintslagningsplatser, huvudsakligen av primär typ, var koncentrerade till dagbrottsområdet i nordväst. Ytan f ö var relativt rik på flintavslag och avfall, speciellt i områdets norra/östra delar.

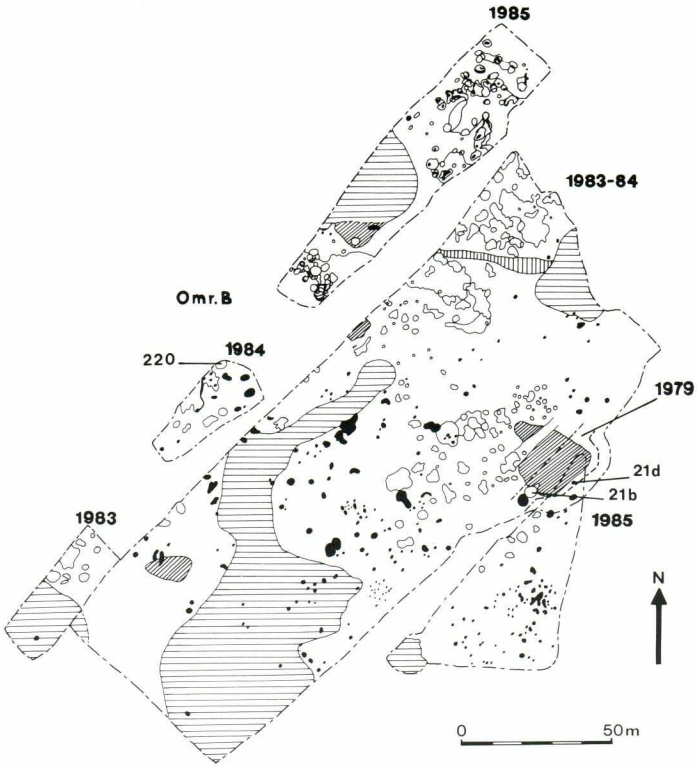

Fig 29. Det område väster om Ängdala gård, område B, som undersöktes under åren 1983–85. En mindre yta undersöktes år 1979. Teckenförklaring: se Fig 2.

De daterbara anläggningarna var från Neolitisk tid och Bronsålder. Trattbägarkeramik och s k rabbad keramik samt flintredskap av olika typer gav dessa dateringar.

I en grop som grävts ned genom leran och kritan till ett djup av ca 2.2 meter, påträffades trädgrenar. Flera av dessa hade tydliga huggspår och en av dem har C 14-daterats till Mellanneolitisk tid (Tabell I).

Under år 1985 företogs två mindre undersökningar inom område B. Den

ena ytan låg omedelbart väster om Ängdala gård och var ca 1 900 kvadratmeter stor. Ca 80 anläggningar framkom där. De utgjordes av stolphål (dock inga långhus), härdar, kokgropar, gropar, 3 st gruvor och 3 st "gruvförsök". I den sydvästra delen fanns en bit av den kärrmark som framkommit vid den tidigare undersökningen 1983–84.

Av anläggningarna kunde 4 st. dateras till Tidigneolitisk tid och 4 st till Yngre Bronsålder. Daterande material var, som vanligt, Trattbägarkeramik, rabbad keramik och flintredskap.

Den andra mindre undersökningen företogs norr om den större undersökta ytan inom område B. Området var ca 2 800 kvadratmeter stort och där fanns två dagbrottsområden på var sida om en mindre kärrmark. Dessutom fanns en del kulturlager och härdar samt även enskilda gruvor.

Undersökningen år 1986 (MHM:6902) Fig 30.
Området dominerades i östra delen av krita, som gick i dagen. I kritan fanns flera mindre, grunda gropar, vilka troligen uppstått vid utvinningen av flintknutor. I den orörda delen av kritan kvarlåg en stor mängd flintknutor. De var

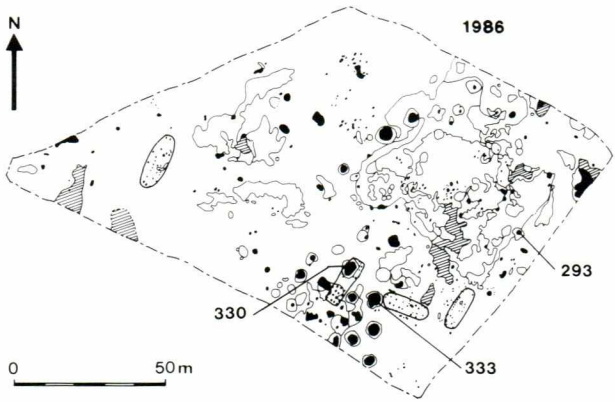

Fig. 30. Det område som undersöktes år 1986. Teckenförklaring: se Fig 2.

spridda över ytan eller låg samlade i strängar. Flintknutorna var såväl stora (ca 20 cm långa) som små (ca 10 cm långa eller mindre). Runt den ytliga kritans kanter fanns både dagbrott och enskilda gruvor. I områdets södra del fanns ytterligare gruvor och ett dagbrottsområde som sträckte sig mot sydväst. Gruvorna syntes tydligt som cirkelrunda färgningar. Många av gruvorna hade i ytan en sotrand, som troligtvis kan sammanhöra med de inledande röjningsarbetena av markytan. Flertalet var i plan ca 4–5 m i diameter. Flera flintslagningsplatser var belägna i området, främst i omedelbar anslutning till dagbrot-

ten och kring den ytliga kritan. Sammanlagt framkom 33 flintslagningsplatser, varav huvudparten var av sekundär typ.

Fyra stolphålskoncentrationer, tolkade som mer eller mindre kompletta grundplaner till långhus, sågs på ytan. I ett stolphål, ingående i det västliga långhuset, påträffades keramikfragment från ett silkärl, vilket kan dateras till sen Yngre Bronsålder/tidig Äldre Järnålder.

I den västra delen framkom också ett kulturlager med en stor mängd flintavslag och några flintredskap. Dessutom framkom några boplatsanläggningar varav en rest till en ugnskonstruktion.

Fyndmaterialet från undersökningen domineras i övrigt av flinta, huvudsakligen i form av avslag, avfall, skivyxor, miniatyrskivyxor, miniatyrkärnyxor och skrapor.

Boplatsgropar framkom för övrigt främst i den södra delen av området. Dessa kan närmast benämnas avfallsgropar. Fynden från groparnas fyllningar bestod av djurben, bearbetade ben, flintor (bl a redskap och förarbeten till redskap) och mycket keramik. Keramiken berör i stor utsträckning övergångsperioden Senneolitikum/Äldre Bronsålder samt Yngre Bronsålder och Äldre Järnålder.

Utgrävningen koncentrerades till undersökning av boplatsanläggningar. Dessutom extensivundersöktes (dvs genom schaktdragning med maskin samt profilritning) några av de gruvor som fanns i kanten av dagbrottsområdet. Den humösa övre fyllningen till två gruvor (anl 330 och 333) i det södra gruv- och dagbrottsområdet grävdes ut manuellt till ett djup av 1,54 m resp 1,27 m. Några av lagren i dessa gruvor är också C14-daterade (Tabell I). Gruvornas bottendjup var 6,40 resp 5,18 m.

Undersökningen år 1987 (MHM:6902) Fig 31.

Två större dagbrottsområden fanns i områdets södra och nordöstra del. En stor del av det södra dagbrottets yta var täckt av flintavslag, flintavfall och splitter. Över denna yta handplockades sådant material från 0.5 × 0.5 m stora rutor, med en sammanlagd yta av ca 500 kvadratmeter. Detta material kan användas för att analysera tekniker vid flinttillhuggningen och för att se vilka redskap som framställts i gruvområdet. Förutom denna allmänna spridning av bearbetad flinta fanns också 11 stycken flintslagningsplatser av primär typ. I en sekundär flintslagningplats framkom bl a tvärpilar. I denna del av området fanns också härdar och härdgropar. Dagbrottsområdet blev också extensivt undersökt med hjälp av grävmaskin. I en av dagbrottsgroparna framkom då bl a en hacka av kronhjortshorn (Fig 4).

I den nordöstra delen av området har kritan gått i dagen. En stor del av denna krita var orörd, medan det i övriga delar fanns mindre gropar av

dagbrottskaraktär. Där fanns också ett mindre antal härdar och en flintslagningsplats. Ytan gav i övrigt ett "välstädat" intryck, dvs förekomsten av flintknutor, flintavslag och flintavfall på ytan var liten.

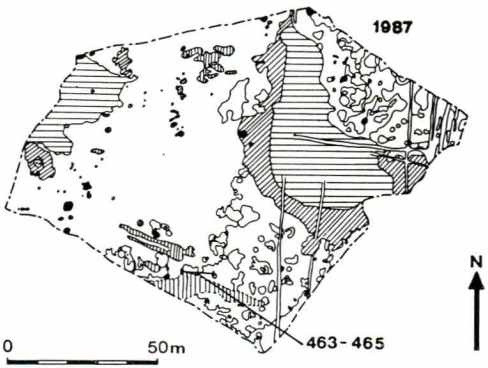

Fig 31. Det område som undersöktes år 1987. Teckenförklaring: se Fig 2.

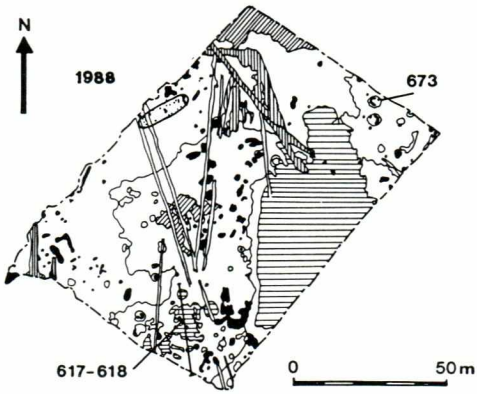

Fig. 32. Det område som undersöktes år 1988. Teckenförklaring: se Fig 2.

Mellan de båda dagbrotten låg en uttorkad kärrmark och i anslutning till denna fanns ett tunt kulturlager. Under kärrmarken fanns några få nedgrävningar i kritan. I kärrmarkens södra del syntes tydliga spår efter hur våtmarken höjts och sänkts. I dessa olika "skvalpnivåer" låg ett stort antal flintavslag och flintavfall, vilka troligen är utkast från det södra dagbrottsområdet.

I områdets västra del framkom även där ett kärrmarksområde med omkringliggande kulturlager. Här framtogs en bit ekved från den nedre torvbildningen. Denna ekbit är C14-daterad till 2 760 ± 120 BC (Lu 2889).

Utgrävningen koncentrerades till det södra dagbrottet och dess mängd av bearbetad flinta. I övrigt gjordes dokumentationer kring kärrmarken och anläggningar i anslutning till denna.

Undersökningen år 1988 (MHM:6902) Fig 32.
Området präglades av dagbrottsområden i den mer eller mindre ytligt liggande kritan. Ett dagbrottsområde fanns i de centrala delarna av området och ett i den östra delen. I den västra delen var kritan fläckvis orörd. Dagbrotten bestod av ett stort antal sammanhängande nedgrävningar samt ett fåtal enskilda gropar (Fig 33). I de stora groparna med kulturlager och våtmarkspräglade lager, fanns en stor mängd flintavslag och flintavfall nedkastade. Ytan i övrigt var näst intill helt fri från avslag och avfall. Mellan de båda dagbrottsområdena fanns en kärrmark. I denna fanns ett stort utkastlager

innehållande djurben, flintavslag, flintavfall och flintredskap, bl a skrapor och borr. Dessutom påträffades en hacka av kronhjortshorn.

Fig 33. Dagbrott och gropar från år 1988 avtecknar sig, genom sin mörkare fyllning, mot den rena kritan. Från sydväst. Foto: Billy Nielsen.

Inom undersökningsområdet fanns minst 18 flintslagningsplatser. Endast ett fåtal boplatsanläggningar påträffades. Dessa var belägna i områdets västra del. Ett långhus hade funnits där. I den norra delen av området fanns ett kulturlager. I kulturlagret fanns en stor mängd flintor samt några keramikskärvor.

Utgrävningen koncentrerades till några få dagbrottsgropar samt till partiell undersökning av kärrmarken. En av dagbrottsgroparna, anl 673, grävdes till hälften ut för hand. Anläggningen var knappt 2 m djup och vid 1.2 meters djup framkom resterna efter en horisontellt placerad träpåle. Denna kan ha ingått i någon typ av konstruktion i gropen.

Dessutom gjordes systematisk stickprovsundersökning i kritan, i anslutning till dagbrottet, i avsikt att se tillgång och storlek på flintknutorna. De flesta flintknutorna hade en största längd upp till 0,25 m. Endast några enstaka hade en största längd från 0,25 m–0,30 m. Ingen flintknuta var mer än 0,30 m. Av resultatet framgår det bl a att endast ett fåtal större flintredskap har kunnat tillverkas.

Undersökningen år 1989 (MHM:6902) Fig 34.

I den västra delen framträdde ett tydligt dagbrottsområde, orienterat i sydväst – nordostlig riktning. Området var perforerat av gropar och kritan var endast

fläckvis orörd. I dagbrottets ytterkanter kunde några större, enskilda gropar iakttagas (Fig 35). Inom dagbrottets yta framkom 3 st flintslagningsplatser, alla av primär typ. Dagbrottsytan ritades i plan men undersöktes inte vidare. De boplatsanläggningar som sträckte sig in över dagbrottet blev dock undersökta. En gruva framkom i samband med schaktdragning invid en lertäkt i östra kanten av dagbrottsområdet.

Av boplatsanläggningarna dominerade stolphålen. Flera stolphålskoncentrationer framträdde, främst i den östra delen. Det västra området, fram till dagbrottsområdet, matjordsavbanades först med caterpillar. Då marken där var mycket vattenmättad förstördes ytan tyvärr delvis av maskinens framfart. Trots att det fanns stolphål i området kunde inte någon säker grundplan till långhus konstateras i detta område. Den övriga delen av området matjordsavbanades från början med hjälp av grävmaskin och där framträdde därför fornlämningarna tydligt under matjorden. Resultatet blev att ett flertal långhusrester kunde dokumeteras där.

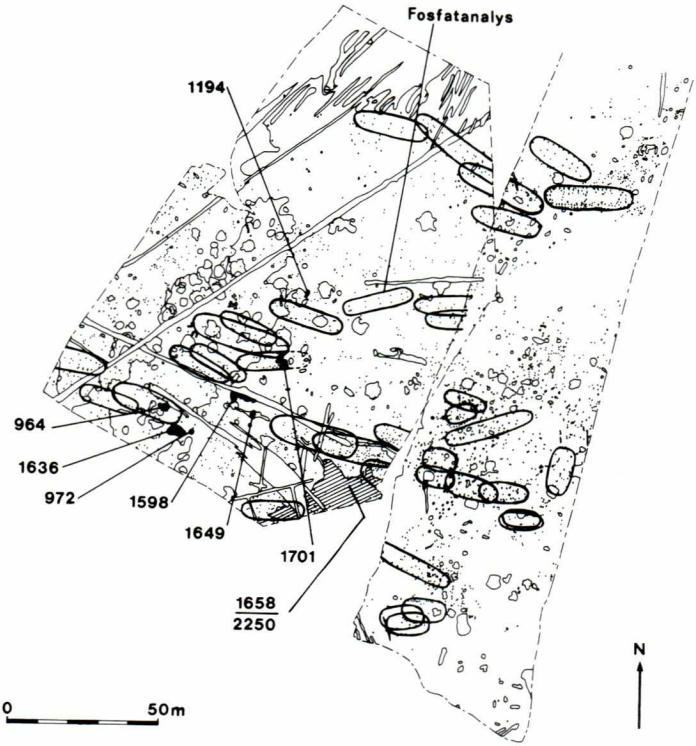

Fig 34. Till vänster ses det område som undersöktes år 1989. De anläggningar som nämns i texten har markerats. Till höger ses Sydgasundersökningen från år 1983–84. Preliminärtolkade huslämningar anges med heldragen linje.

Inom området framkom – mer eller mindre bevarade – 20-talet preliminärtolkade grundplaner till långhus. Flera av dessa ansluter till ett område med bl a långhus som undersöktes år 1983–84, den s k Sydgasundersökningen (MHM:6650:XVIII) (Fig 1 + 34). Vid sistnämda undersökning påträffades resterna efter 18 långhuskonstruktioner[8]. Långhusbebyggelsen inom dessa båda undersökningar tyder på en bebyggelsekontinuitet i området. Långhusen är daterade till perioderna från Äldre Järnålder till Vikingatid/Tidig Medeltid. Tillsammans representerar dessa ytor, med sin närhet till den Medeltida kyrkan, en trolig tidig fas av Södra Sallerups by. Tvärs över utgrävningsområdets södra del dokumenterades en bred ränna (Fig 2). I dess östra del framkom ytligt äldre svartgodskeramik. Rännan kan troligtvis ha fungerat som tomtindelning vid uppkomsten av det Tidigmedeltida Sallerup.

Fig 35. Den övre, fyndförande fyllningen till ett dagbrott undersöks på ett s k hackbord. Foto: Billy Nielsen.

I kulturlagret i den sydöstra delen av området, samt i några gropar, påträffades även äldre svartgodskeramik. Denna typ av keramik härrör från perioden 1000-tal – tidigt 1200-tal.

I övrigt framkom gropar vars fyllningar innehöll ett rikt keramikmaterial bl a från den Tidigneolitiska Trattbägarkulturen (Fig 14). Groparna låg i

omedelbar anslutning till dagbrottets östra kant. I andra anläggningar framkom ett stort keramikmaterial från Yngre Bronsålder och Äldre Järnålder.

Bland flintartefakterna kan nämnas fragment av yxor, tvärpilar, skrapor och skivyxor. I ett par av de Tidigneolitiska groparna förekom ett stort antal skrapor (ex anl 972, 58 stycken och anl 1649, 125 stycken).

I södra delen av området dokumenterades en gammal hålväg, vilken var orienterad i sydostlig–nordvästlig riktning. Vägen är känd från äldre kartmaterial (1700)[9+10]. I övre delen av fyllningen till hålvägen framkom ett daterbart fynd. Fyndet är en ettöring från Ulrika Eleonoras tid, utgivet 1719. Med stor sannolikhet har dock vägen ett äldre ursprung.

NOTER:

[1] Holst 1906 och Schnittger 1910.

[2] Althin 1951.

[3] Arkeologiska undersökningar i Ängdala – Södra Sallerupområdet utförda av Malmö Muséer, till vilka det refereras i texten:

År	MHM-nummer
1968	1950
1975	5210
1977–78	6120
1979–80	6201
1981	6434
1982	6655, Område B och område C
1983	6655, Område B och område C
1984	6655, Område B
1985	6655, Område B
1986	6902: 1–399
1987	6902: 400–599
1988	6902: 600–799
1989	6902: 800–2251

I samband med undersökningar för Sydgasledningen och för framtida vägdragning utfördes arkeologiska undersökningar år 1983–84 bl a i Södra Sallerupsområdet (MHM: 6650:XVIII). Dessa undersökningar berörde samma fornlämningsområden som Ängdala-undersökningarna, men kommer inte att närmare beröras här (Fig 2).

[4] Nielsen & Thörn 1990 (in press).

[5] Björhem & Säfvestad 1983.

[6] Alla kolföreningar, som bildats i levande organismer, kan dateras utifrån mätning av deras innehåll av den radioaktiva isotopen C 14. Tauber 1981.

[7] Orme 1981, sid 79ff och Hodder 1982, sid 98ff.

[8] Arkeologi och Naturgas i Skåne 1985.

[9] Rosborn 1984.

[10] Södra Sallerup 1976.

Samtliga ritningar är, då inte annat anges, utförda av Elisabeth Rudebeck.

Några resultat från undersökningen år 1989

I följande artiklar kommer några anläggningar och fynd från 1989 års undersökning att presenteras av arkeologer som deltog i denna undersökning (Fig 34). Ben- och hornmaterial har artbestämts av osteolog Lena Nilsson.

En studie av några trattbägarkärl

AV V ATTILA ROSTOVANYI

Anläggningen

Den anläggning som kom att benämnas nr 1701 framträdde under matjorden. Den sågs i plan som en rund fläck, ca 60 cm i diameter, av starkt kritblandad lera omgiven av ett humusblandat lager (Fig 36 a). Sistnämnda lager innehöll fynd från slutet av Vikingatid/Tidig Medeltid och tolkades som fyllningen i ett gropsystem. I lagret påträffades bl a keramikbitar av s k Vipperow-typ och fragment av en benkam.

En profil genom anläggningen med det kritblandade lagret, anl 1701:1/4, visade att ovan nämnda gropsystem delvis överlagrade fyllningen i en underliggande Neolitisk flintgruva (Fig 36 b + c). I huvudsak grävdes endast det fyndförande, övre humusblandade fyllnadslagret i gruvan.

Fyndmaterialet

I gropens fyllning påträffades bl a en 10 cm lång spånkniv, en flintkärna och ett slipat fragment av flinta, möjligen en del av en slipad, tunnackig yxa. Därutöver framkom en hel del flintavslag och ett grovt tillhugget förarbete till en yxa. Benmaterialet var också betydande, men det kommer inte att behandlas här (se artikel av Lena Nilsson i detta nummer). Nämnas bör dock att en benpryl och ett stort skulderblad tillvaratogs.

Keramiken

Keramiken bestod av skärvor från åtminstone 5 olika kärl, vilka mer eller mindre säkert kunde bestämmas till kärlformen. Två av kärlen hade öron och två var helt utan ornamentik. Förutom keramiken påträffades bränd lera och ett fragment av en lerskiva med fingerintryck på smalsidan.

Av de 5 kärlen skall först det minsta, *Kärl 1*, beskrivas (Fig 37:1). Skärvorna från detta kärl dök upp bland stenar på 60 cm djup. En av skärvorna, en mynningsskärva med tummad mynningskant, har en mjukt S-formad profil. Kärlet verkar ha varit oornerat. Magringen är medelgrov och kärlväggen är i genomsnitt 0,5 cm tjock. Kärlets yta är brunröd. Det kan dateras till Tidigneolitisk tid och kärltypen kallas trattbägare.

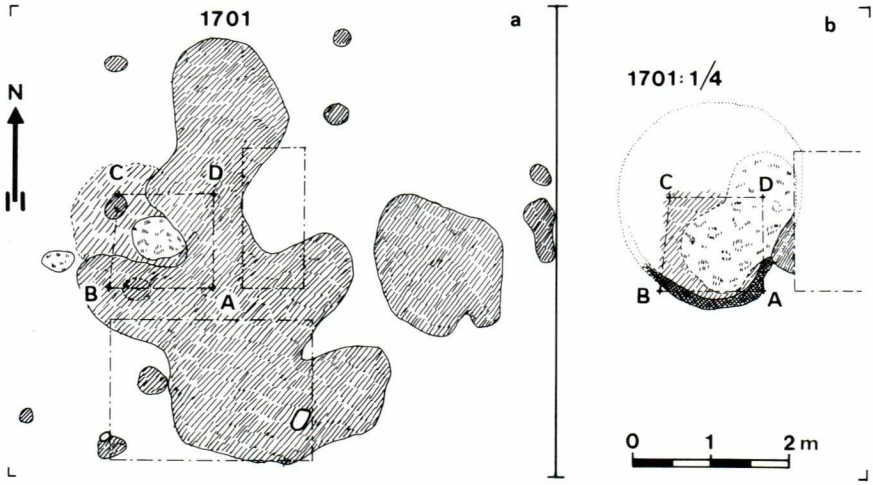

Fig 36. a) Plan över anl 1701 och dess omgivning. Rutorna anger utgrävda ytor.

b) Plan på ca 20 cm djup inom den grävda ytan av anl 1701:1/4, samt en rekonstruktion av anläggningens utbredning.

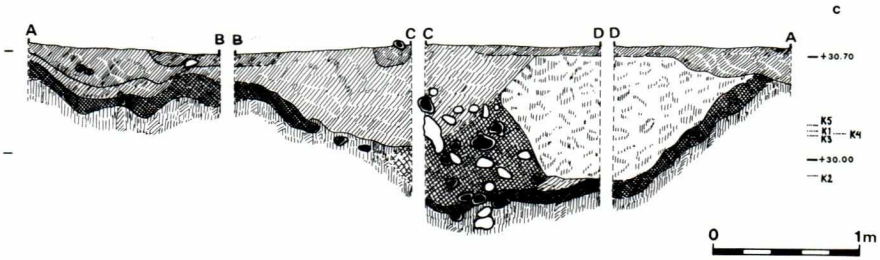

c) Profiler genom anl 1701:1/4. Fyndnivåer för keramiken, Kärl 1–5, har markerats i kanten. Teckenförklaring för samtliga figurer: se Fig 3.

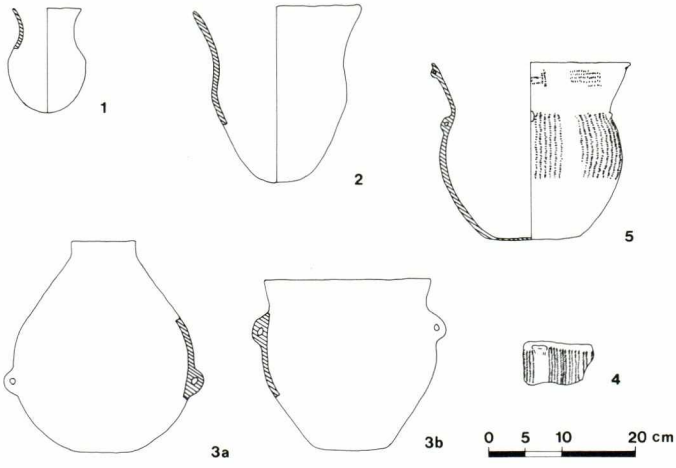

Fig 37. Trattbägarkeramik från anl 1701:1/4. Rekonstruktionsförslag för Kärl 1–3. Obs! att för Kärl 3 ges två förslag. Nummer 4 är en mynningsbit från ett kärl av oviss form och Kärl 5 är ett till stora delar bevarat kärl med rik ornamentik.

Kärl 2 var större (Fig 37:2). Även skärvorna från detta kärl påträffades mellan stenar vid profilen C–D, men på en djupare nivå än Kärl 1. Den största skärvan är en mynningsskärva som sträcker sig från mynningskanten ned till strax under bukens bredaste parti. Även denna mynningskant är tummad och skärvan har en svag S-form. Kärlet har en hög hals och kärlväggens genomsnittliga tjocklek är 1 cm. Magringen är grov och vissa magringskorn är så mycket som 1 cm stora. Ytan har en mörkbrun färg och kärlet är dåligt bränt. Inga av skärvorna uppvisar någon ornering. Även detta kärl är en trattbägare av Tidigneolitisk typ.

Kärl 3 skiljer sig från de två förra genom att kärltypen troligen inte är någon trattbägare (Fig 37:3 a + b). Det tillhör trots detta Trattbägarkulturens keramikinventarium. Skärvorna utgör en större del av kärlets bukparti där fyra öron placerats med jämnt mellanrum från varandra. Öronen mäter 4 × 3 cm och hålets diameter är ca 1 cm. Kärlet är mycket grovt magrat och även i detta fall är en del magringskorn upp till 1 cm stora. Det bevarade bukpartiet är oornerat och har en rödbrun yta. Kärlets brottyta är bränd – troligen sekundärt. Genom att mynningsbitar och bottenbitar saknas är kärlets form inte möjlig att säkert fastställa. Det ligger dock nära till hands att tolka kärlet som en öronflaska eller öronkruka med de former som skisserats i fig 37:3 a + b.[1] Kärlets diameter strax ovanför bukens största mått är 22 cm. Fyndomständigheterna för detta kärl var att några skärvor låg intill profilen B–C, medan andra påträffades intill kritfyllningen vid profilen D–A.

Av *Kärl 4* är endast en mindre skärva bevarad (Fig 37:4). Skärvan mäter 10 × 6 cm och är välbränd. Den är dekorerad med två, ifrån varandra skiljda, zoner med vertikal snörornamentik. Zonerna åtskiljs bl a av en knopp med

platt ovansida. I snörintrycken fanns krita. Möjligen hade kritan till uppgift att framhäva ornamentiken på kärlet.

Skärvans placering på kärlet är svår att fastställa men formen tyder på att den kan ha suttit på bukpartiet. Skärvan är rak, vilket innebär att kärlet haft en stor diameter. Skärvan påträffades inte – i motsats till vad man skulle tro utifrån förekomsten av krita i ornamentiken – i något kritblandat lager, utan strax intill sotsträngen vid profil B–C på ca 60 cm djup.

Lerskivor med fingerintryck, av den typ som nämndes ovan, kan som keramiken fö dateras till Tidigneolitisk tid.[2]

Trattbägaren

Det kärl från gropen som är bäst bevarat, är en öronbägare tillhörande Trattbägarkulturen (Kärl 5, Fig 37:5). Ungefär 3/4 av kärlet är bevarat. Dess höjd är 25 cm och mynningsdiametern är 27 cm. Kärlets profil är mjukt S-svängd. Kärlväggen är vid mynningen ca 0,5 cm tjock och ca 1 cm tjock vid buken. Från buken smalnar kärlväggen av nedåt, för att vid botten vara endast ca 0,2 cm tjock. Denna bottentjocklek verkar för tunn för den belastning som kärlets övre del ger. Troligen har botten skavts eller slipats genom flitigt nyttjande av kärlet.

Orneringen på kärlet är utförd i sk tvärsnodd, dvs att man lindat ett snöre runt en pinne och sedan pressat denna mot den fuktiga leran före bränningen.[3] Tvärsnodden förekommer som horisontella och vertikala band på kärlets hals och de är grupperade i 5 zoner. På buken, däremot, finns endast vertikala band som löper ned mot kärlbottnen. Även dessa är grupperade, men där i 6 separata zoner. Vid övergången mellan hals och buk tycks tvärsnodden på vissa ställen ha svängts, så att intrycken där blivit lodräta istället för vågräta. Övriga detaljer i ornamentiken är två öron, det ena ovanför det andra. Det översta sitter strax under mynningskanten och det andra vid övergången mellan hals och buk. Strax under mynningskanten har även ett hål, ca 0,5 cm i diameter, borrats. På övergången mellan hals och buk finns också två mindre knoppar. Den ena är avlång, 2,5 × 1 cm, och den andra som sitter snett under det borrade hålet, är rund, ca 1 cm i diameter. Kärlets yta är rödbrun, men svart kring mynningskanten. På insidan är kärlet svartbränt, vilket kan tyda på att det stått upp och ned vid bränningen. Liten syretillförsel vid bränningen ger keramik en svart – sk reducerad – yta.

Skärvorna från detta kärl var koncentrerade till områdena kring profil C–D och D–A, på ca 60 cm djup.

Kärl 5 och dess placering inom trattbägarkulturen

Här ska kort redogöras för Trattbägarkulturen samt ett försök att placera in Kärl 5 mer noggrant i tid och rum. Därefter omnämns dateringen av Kärl 1–4.

Först något om Trattbägarkulturen. Kulturen har fått sitt namn efter de lerkärl med trattformad/utsvängd hals, som är typiska i fyndmaterialet från boplatser från Tidigneolitisk – tidig Mellanneolitisk tid. Med denna kultur följer de första tecknen på odling i vårt land.

Inom keramikmaterialet kan en nordlig grupp urskiljas. Det område som omfattas av denna är Schleswig-Holstein, Danmark, södra Norge, de södra och mellersta delarna av Sverige, samt Öland och Gotland. Inom denna nordgrupp kan, i sin tur, undergrupper urskiljas. Enligt somliga forskare är dessa grupper tecken på att olika stamindelningar förekommit. Åsikterna härom är emellertid delade.[4+5] Det är främst keramikmaterialet som varit vägledande vid denna indelning i grupper. Sedan länge har man indelat Tidigneolitikum i tre faser, A-, B- och C-fas.[6] A-fasen utmärkes av enkla trattbägartyper med flat botten. B-fasens kärl har rundad botten och ornamentiken börjar nu göra sig gällande. I C-fasen, som är den för oss här intressantaste fasen, blir ornamentiken rikare och kan i vissa fall vara yttäckande.

I vårt grannland Danmark, där Trattbägarkulturen är väl dokumenterad, har man kunnat urskilja lokala grupper i materialet. En av dessa är den sk Virumgruppen i fas C, uppkallad efter fyndplatsen Virum norr om Köpenhamn.[7] Området för denna grupp är Själland och sydvästra Danmark. Keramiken där karaktäriseras av heldragna streck på buken eller tvärsnoddsornamentik och snörornamentik på hals och buk. Detta föranleder oss att se närmare på det sydsvenska materialet, som är likt det danska. För sydvästra Skåne har en gruppindelning av den Tidigneolitiska keramiken gjorts. Dessa grupper kallas Oxiegruppen, Svenstorpsgruppen och Bellevuegårdsgruppen efter olika fyndlokaler.[8] Indelningen utgår i huvudsak från kärlens ornamentik. Den intressantaste gruppen i detta sammanhang är Bellevuegårdsgruppen. Den är daterad till C-fasen och dess ornamentik liknar Virumgruppens. Förutom ornamentiken är ett karaktäristiskt drag den – i genomsnitt – högre kärlhalsen, jämfört med de andra gruppernas kärl.

Kärl 5 har, som nämnts, horisontella och vertikala band av tvärsnodd på halsen och de vertikala banden är indelade i zoner på buken. Detta stämmer mycket bra in på beskrivningen av kärl från både Virum- och Bellevuegårdsgruppen.

En grupp som är delvis senare än Virumgruppen och Bellevuegårdsgruppen

är den s k Fuchsbergsfasen.[9] Denna karaktäriseras av en ornamentik bestående av stora vinkelband. Till fasen räknas också kärl med vertikala streck på buken. Fuchsbergsfasens keramik är den sista av de Tidigneolitiska keramiktyperna. Efter denna vidtar den Mellanneolitiska Trattbägarkulturen med sina rikt dekorerade kärl.

Kärl 1–4. Datering

Om Kärl 1 kan sägas, att dess mjuka S-profil och relativt höga hals, placerar det i Trattbägarkulturens Tidigneolitiska C-fas. Kärl 2 har också en hög hals, men den svagt S-formade profilen föranleder en osäkrare datering, dock till B-fas/C-fas. Kärl 3 har inte kunnat fastställas närmare till formen. De två föreslagna formerna har en begränsad förekomst under Tidigneolitikum, men vissa öronkrukor förekommer även i den tidigaste delen av Mellanneolitikum. Kärl 4 är det mest problematiska att bestämma till formen. Snörornamentiken i lodräta band ger dock en antydan om samband med Virum- och Bellevuegårdsgrupperna, och därmed en trolig placering i C-fasen av Tidigneolitisk Trattbägarkultur.

NOTER:
[1] Nielsen 1985.
[2] Davidsen 1974, sid 27.
[3] Salomonsson 1971.
[4] Becker 1947.
[5] Ebbesen & Mahler 1980.
[6] Becker 1947.
[7] Ebbesen & Mahler 1980.
[8] Larsson 1984.
[9] Andersen 1981.

Ritningar av V A Rostovanyi
Renritningar av E Rudebeck

Analys av benmaterial från två tidiga tidigneolitiska gropar

Av Lena M I Nilsson

Inledning

Denna artikel kommer att ge ett smakprov på vilken information som osteologen (benexperten) kan få ut av benmaterial som påträffas vid arkeologiska undersökningar. Inom Ängdalaområdet har arkeologer under årens lopp grävt fram många betydelsefulla osteologiska material. Det mesta av dessa återstår ännu att analysera. Benmaterialen har grävts fram vid undersökningar av olika typer av anläggningar, boplatser och flintgruvor. Dessa daterar sig till olika perioder av vår förhistoria. Informationen som man kan få ur benmaterial är beroende av bevaringsförhållanden och grävningsmetoder. För att kunna bearbeta benmaterialen, dra slutsatser och jämföra med andra material utgår osteologen från olika frågeställningar. Dessa kan t ex formuleras på följande sätt:

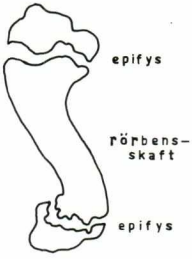

Fig 38. Principskiss av rörben med epifyser (förbeningscentra).

- Hur såg faunan ut i området?
- Hur utnyttjade de tidiga stenåldersbönderna områdets jakt- och fisketillgångar?
- Vilken eller vilka arter var betydelsefulla för köttproduktion respektive annan typ av utnyttjande och vid vilken ålder slaktades djuren?
- Vilka likheter och/eller skillnader finns mellan områdets benmaterial och eventuella andra jämförelsematerial?

Beskrivning och metod

Analysen utgår från matresterna ur två gropar som undersöktes år 1989 (Fig 34), anl 972 och anl 1701. Dessa gropar innehöll, förutom benrester, bl a Trattbägarkeramik från Tidigneolitisk tid (se artikel av v. A. Rostovanyi i detta nummer).

Benmaterialet från anl 1701 är bitvis mycket fragmenterat, men ändå välbevarat. Benbitarna från anl 972 är mycket dåligt bevarade. Totalt har 84 fragment från groparna kunnat identifieras. Detta innebär att materialet är relativt litet.

De vanligaste tamdjuren från bondestenåldern finns representerade. Dessa är nötboskap, svin, får och get. De två sistnämnda arternas skelett uppvisar stora likheter och kan därför vara svåra att särskilja. I sådana fall används beteckningen får/get. I materialet finns några fragment av får men inte några säkra bevis för att man har hållit sig med getter. Dessa kan möjligen finnas representerade i gruppen får/get. Fördelningen av antalet fragment per art och anläggning är följande:

Art	Antal fragment Anl 1701	Antal fragment Anl 972
Nötboskap	15	21
Svin	24	–
Får	4	–
Får/get	20	–

Djurens slaktålder bedöms genom att man ser på tandframbrott, tandslitage och sammanväxningen av förbeningscentra, s k epifyser (Fig 38). Tidpunkten för tandframbrott och sammanväxningen av epifyserna varierar allt efter benslag och djurart.[1]

Mankhöjden beräknas vanligen utifrån största benlängden på mellanfotsbenen. Tyvärr går det inte att göra några sådana beräkningar på det befintliga materialet, eftersom hela mellanfotsben saknas från samtliga arter. Ett fåtal

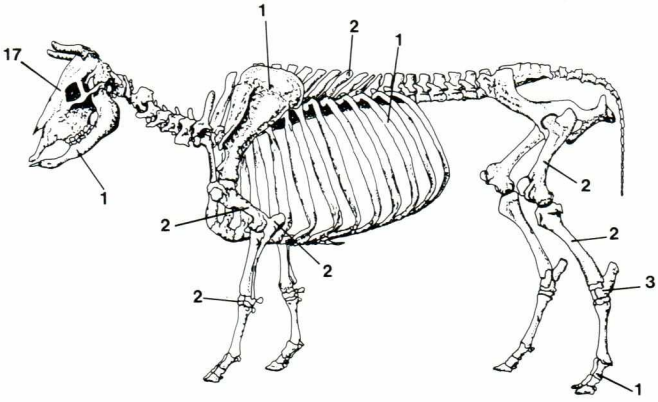

Fig 39. Anatomisk fördelning av antalet fragment från nötboskap.

mått på andra ben har gjorts och man kan indirekt jämföra dessa med mått på andra material.[2]

Den anatomiska fördelningen visas i fig 39–41. Där ges exempel på vilka delar av djuren man föredragit. De tre skelettbilderna är hämtade ur The Fauna of Alvastra av Ebba During.[3]

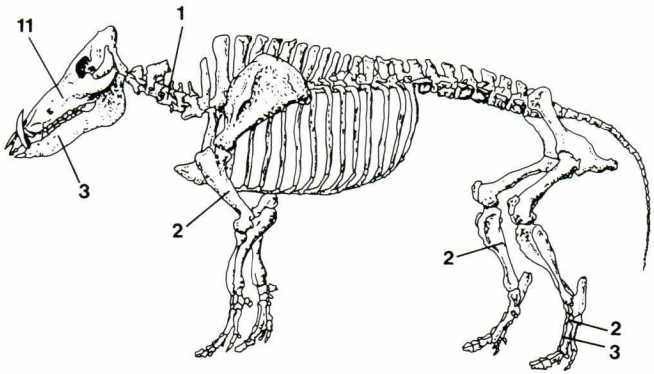

Fig 40. Anatomisk fördelning av antalet fragment från svin.

Resultat

Nötboskapen slaktades vid 3,5–4 års ålder, då djuret troligtvis uppnått lämplig storlek och tillräcklig köttmängd (Fig 39). De köttrika delarna, såsom ryggraden, skulderblad, fram- och bakben, finns representerade. Kraniefragmentens stora antal beror på att materialet innehåller mycket tänder och tandfragment. Kraniet tillhör ju de mindre köttrika delarna, men innehåller ur näringssynpunkt en del viktiga element, såsom hjärna, tunga och benmärg.[4]

Svinet har slaktats under sitt andra levnadsår, då det har varit lagom stort (Fig 40). Även i detta fall finns de kött- och näringsrika delarna representerade. Ett mellanfotsben (MT IV) och två sammansmälta fotrötter uppvisar den enda sjukliga förändringen i materialet. Det rör sig förmodligen om en inflammation i foten.

Fåret och/eller geten har liksom svinet slaktats vid två års ålder (Fig 41). Generellt antar man att får/get hölls under Stenåldern för kött- och mjölkproduktion och att man först under Bronsåldern började ta ullen.[5] Stenåldersbönderna i Ängdalaområdet har dock inte bara utnyttjat fåren för köttets skull. En benpryl tillverkad av framdelen på ett mellanfotsben bevisar detta.

När det gäller storleken på samtliga arter kan man säga att materialet indirekt överensstämmer med andra stenåldersmaterial, främst från Mellan-

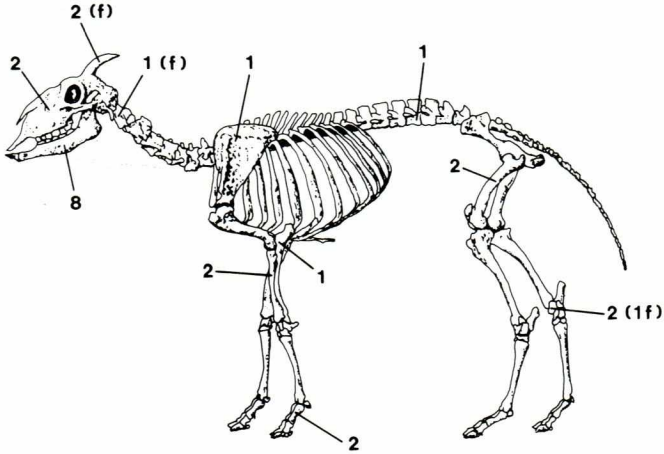

Fig 41. Anatomisk fördelning av antalet fragment från får/get och får (f).

neolitikum, såsom materialet från Alvastra och Troldebjerg.[6, 7] Det finns hittills endast ett fåtal jämförelsematerial från Tidigneolitisk tid. De innehåller få fragment och få eller inga mått.

Till sist kan vi konstatera att analysen inte gav svar på alla de inledande frågeställningarna. Men vi fick ändå veta att de tidiga Stenåldersbönderna utnyttjade nötboskap, svin och får och/eller get som huvudsakliga näringskällor. Dessutom framkom djurens slaktålder och bevis för utnyttjande av ben som råmaterial. Kanske kan en fortsatt analys av benmaterialet från undersökningarna vid Ängdala ge svar på de återstående frågorna.

NOTER:
[1] Silver 1969.
[2] von den Driesch 1976.
[3] During 1986.
[4] During 1986.
[5] During 1986.
[6] During 1986.
[7] Nyegaard 1985.

Fig 38:ritning L M I Nilsson, renritning E Rudebeck.
Övriga ritningar renritade av E Rudebeck.

Presentation och tolkning av tre hornredskap

Av Stefan Larsson

Vid arkeologiska undersökningar i Ängdalaområdet är det inte ovanligt att man påträffar olika typer av redskap tillverkade av horn. Detta beror bl a på att bevaringsförhållandena i området är synnerligen goda, vilket i sin tur beror på förekomsten av den kalkhaltiga kritan.

Hornmaterialet varierar allt efter anläggningstyp och datering. Exempelvis har man vid utgrävningar av Neolitiska flintgruvor påträffat hackor av kronhjortshorn, troligen använda i samband med flintbrytningen.[1]

Denna artikel skall behandla tre stycken hornredskap av en annan typ, vilken vanligen benämnes spetsvapen. Jag finner dock denna term något olycklig, då den i förlängningen implicerar ett hierarkiskt uppbyggt förhistoriskt samhälle där "machosnubbar springer omkring och bankar varandra i huvudet med hornredskap". Att utröna var denna term har sitt ursprung skulle kräva en separat undersökning, som ligger utanför denna artikels ramar. Litet provokativt kan väl dock sägas att vi arkeologer har en tendens att "dramatisera" våra fynd utifrån våra egna föreställningar samtidigt som vi sällan förmår genomskåda och analysera dessa. Det är t ex sällan vi hör talas om att man påträffat klädhängare, tvättbrädor och liknande "triviala" fynd, trots att sådana föremål varit nog så väsentliga i vardagslivet.

I vilket sammanhang ska vi då föreställa oss dessa hornföremål? Om man förutsätter att krig är ett extraordinärt samhällstillstånd, bör lämningar efter denna aktivitet manifesteras i extraordinära typer av lämningar. De här behandlade redskapen är funna i ordinära boplatsgropar, vilket gör att vi får pröva tolkningar som har med bosättning att göra.

Den vid Umeå Universitet verksamme arkeologen, Noel Broadbent, har studerat hornredskap från Mesolitisk tid. Genom jämförande antropologiska studier med indianska hornredskap, har Broadbent kommit fram till att det

skandinaviska materialet bör kunna ha haft samma funktion som det nordamerikanska. Hornen skulle alltså ha använts som handtag till grävkäppar.[2] Jag finner denna tolkning tilltalande och utifrån fyndomständigheterna mera sannolik och har provat andra greppningsalternativ än den gängse skaftningsmodellen.

Det första exemplet framkom i anl 1598 (Fig 34), som var en grop i leran. Gropen var 4 × 3,5 m stor och ca 0,7 m djup. Fyllningen utgjordes av mellangrå humös lera. Utöver hornföremålet påträffades enstaka flintavslag. I avvaktan på C 14-datering är anläggningen tills vidare odaterad.

Själva hornföremålet är tillverkat av kronhjortshorn och har en längd av 148 mm. Det väger 85 g och har ett borrat hål som är 15 mm i diameter i den tjockaste änden. Hornet är ljust, välbearbetat och polerat (Fig 42 a). Föremålet ligger mycket väl i högra handen (Fig 42 b).

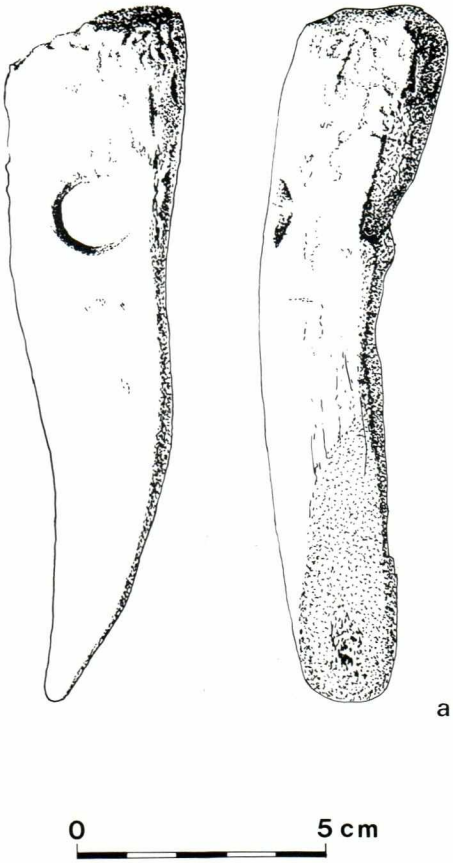

Fig 42. a) Hornredskap från anl 1598.

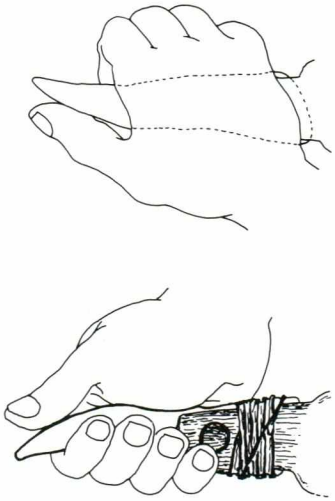

b) Grepptolkning sedd ovanifrån och underifrån med skaftningsrekonstruktion.

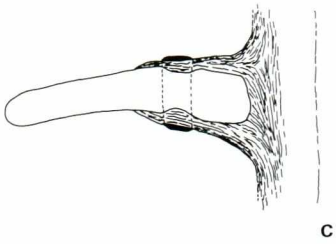

c) Skaftningsrekonstruktion. Principskiss.

Den omsorg och rent anatomiska noggranhet med vilken föremålet är tillverkat kan tyda på att det utgjort handtag till ett redskap som varit en personlig tillhörighet. Sannolikt har det använts under långa arbetspass.

Hålets placering tyder snarast på att handtaget utgjort stöd, dvs att det inte varit kraftigt belastat, då risken för sprickbildning troligen varit stor vid ett direkt uppåt- eller nedåtriktat tryck.[3] Sannolikt har det suttit inpassat i ett redskap av trä, antingen som stödhandtag av krycktyp eller såsom det grepp som finns på liar, s k knagg (Fig 42 c). Liar med sådana knagg finns beskrivna av Carl von Linné i hans Skånska resa.[4] Dessutom finns de att beskåda på flera allmogemuséer, bl a Österlens museum i Simrishamn.

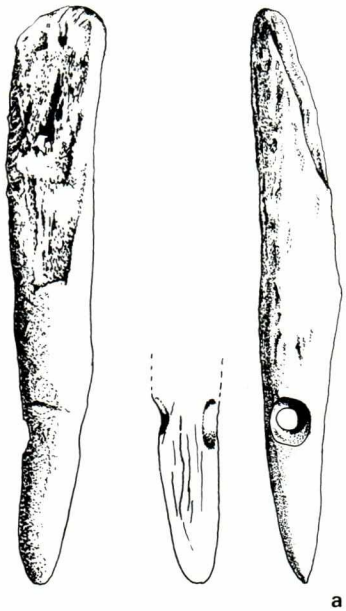

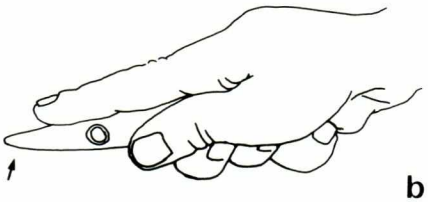

b) Grepptolkning. Pilen markerar slitspårens läge.

Fig 43. a) Hornredskap från anl 1194. Obs! splitspåren i den spetsiga änden.

Nästa exempel påträffades i anl 1194. Även denna anläggning var en grop. Den mätte 2,6 × 1,7 m och var 0,35 m djup. Fyllningen utgjordes av sotig, lerblandad humus. Utöver hornföremålet hittades ben, flintavfall och keramik. Keramiken kunde dateras till Yngre Bronsålder.

Också detta redskap är tillverkat av kronhjortshorn. Det är 142 mm långt, väger 35 g och är försett med ett borrat hål med en diameter av 7 mm. Det är något mörkare i tonen än föregående exempel och är inte polerat. Däremot kan man se att det är nött och att det har slitspår vid spetsen (Fig 43 a).

Detta förmål ligger bäst i handen med det avfasade partiet uppåt handflatan. Med pekfingret utsträckt som stöd vid användningen skulle man få en bruksyta som stämmer väl med slitspåren (Fig 43 b).

Att man ej brytt sig om att bearbeta och polera verktyget för att särskilt tillpassa det till handens former, kan tyda på att det ej använts under längre arbetspass.

Det är ett enkelt redskap med specialiserad funktion som inte krävt någon större kraft, eftersom hålets placering försvagar spetsen. Detta gör fö en "handtagstolkning" mindre trolig. Hålet skulle kunna ha varit till för någon typ av upphängningsanordning, så att det funnits lätt tillgängligt vid behov. Detta skulle tyda på att redskapets enkla utförande ej beror på att det är framställt för enbart kortvarig och tillfällig användning.

Det tredje och sista exemplet kommer från anl 964, en grop som mätte 1 × 1 m och var ca 0,5 m djup. Fyllningen utgjordes av sotig, något sandig

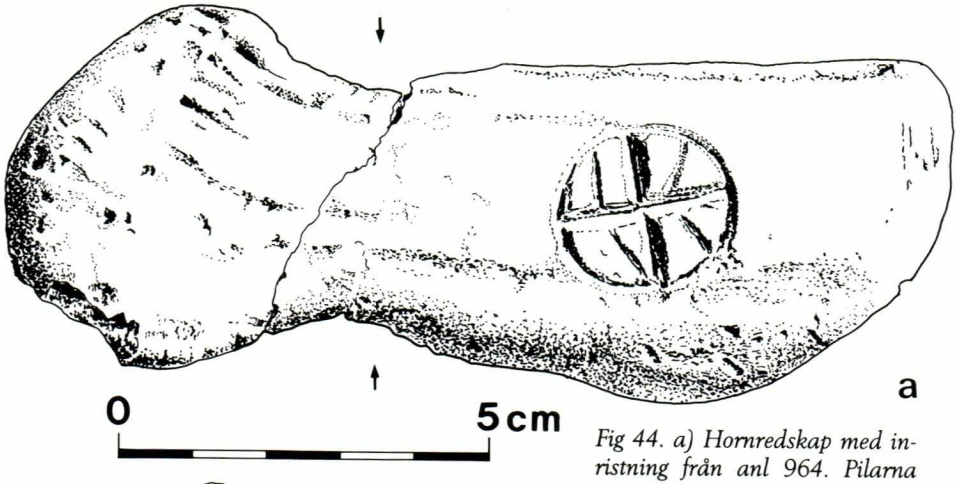

Fig 44. a) Hornredskap med inristning från anl 964. Pilarna markerar det borrade hålets placering.

b) Språngben med slitspår från anl 964. Måttstocken avser fig a) och b).

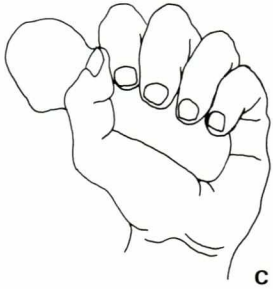

c) Grepptolkning.

humös lera. Utöver hornredskapet påträffades keramik som daterar gropen till Yngre Bronsålder. Vidare hittades fragment av en gjutdegel och gjutformar för bronsgjutning. Ett språngben (en ledrulle) med tillslipning låg ovanpå hornet, med den tillslipade sidan nedåt (Fig 44 b). Språngbenet härstammar från nötboskap eller kronhjort.

Ett liknande tillslipat språngben samt även gjutdelar och gjutformar framkom vid en undersökning i Kvarnby år 1969.[5] Platsen är belägen ca 1,2 km sydväst om den yta som undersöktes år 1989 vid Ängdala (Fig 1). Någon tillfredsställande tolkning av språngbenets slipade yta har inte presenterats.

Själva hornföremålet är sprucket i längdriktningen och endast ena halvan påträffades. Det är tillverkat av kronhjortshorn och har en längd av 126 mm och väger 72 g. Ett borrat hål, vars diameter det inte går att uppskatta, har funnits nära den nedslitna rosenkransen. Hornet är ljust, välbearbetat, polerat och försett med en inristning i form av ett åtta-ekrigt hjulkors, vilket är ca 2 cm i diameter (Fig 44 a). Hjulkorsets "huvudekrar" är djupt inskurna med V-format snitt, medan "extra-ekrarna" är mera ytligt inristade.

Enligt religionsvetaren Marianne Görman tillhör det åtta-ekriga hjulkorset den sena Bronsålderns komplicerade runda motiv som utgår från den keltiska kulturkretsen i Mellaneuropa. Där möter det som hängamulett och magiskt tecken, som guden Taranis speciella attribut.[6] Taranis var en allomfattande himmelsgud – solens livgivande ljus och blixtens förödande kraft. Enligt Görman kan de nordiska ristningarna av denna typ av hjulkors tolkas som sinnebilder för en nordisk motsvarighet till Taranis. Paralleller till motivet finns på blockristningar i Danmark.[7]

Vid utprovning av grepp visade det sig att föremålet låg mycket väl i vänster hand, men om detta beror på att det är trasigt är svårt att säga (Fig 44 c). Kanske har det skaftats på något sätt. Det är likaledes svårt att säga något om redskapets funktion, då många tänkbara användningssätt finns. Det är frestande att sätta det i samband med bronshantverk, frågan är bara hur.

Vi får nöja oss med att säga att föremålet är mycket omsorgsfullt tillverkat och så omvårdat att det blivit försett med en beskyddande inristning – och så förstås att det möjligen har tillhört en vidskeplig, vänsterhänt bronssmed ...

NOTER:
[1] Rudebeck 1986, sid 27.
[2] Broadbent 1978, sid 94 ff.
[3] Broadbent 1978, sid 97.
[4] Linnaeus 1749 (1975).
[5] Widholm 1974, sid 74 ff.
[6] Kelter är samlingsnamn på de folkgrupper som levde i Mellaneuropa under århundradena före år 0.
[7] Görman 1987, sid 81 ff.

Samtliga ritningar är utförda av S Larsson.

Fosfatanalys av en husyta

Av Catherine Svensson

Inledning och syfte

I Ängdalaområdet har ett stort antal huslämningar från skilda tidsperioder påträffats. År 1989 beslutades att en fosfatanalys av en husyta skulle genomföras.

I områden där människor vistats under längre perioder har en "nedsmutsning" av marken ägt rum och den kan idag spåras genom att markens fosfathalt där är större än i omgivande mark. Genom att ta jordprover en bit ned i marken och med starka syror lösa ut fosfaterna, kan man kartlägga var mänsklig aktivitet ägt rum under förhistorisk tid. Fosfatanalyser av detta slag har i huvudsak använts för att lokalisera boplatser innan en arkeologisk undersökning ägt rum.[1 + 2] Provtagning i dessa fall sker då över ett stort område och proven tas med långa mellanrum, mellan 10 och 25 m eller något glesare.[3]

Fosfatprovtagning i mindre skala har också prövats. I dessa fall tas täta prover, med ett mellanrum av 0,25–2,5 m, över en påträffad husyta. Sådan provtagning gjordes bl a vid Fosie IV – undersökningen utanför Malmö.[4] Syftet med en sådan provtagning är att, via fosfathalten i marken, försöka urskilja en funktionsindelning i det aktuella huset – dvs försöka urskilja en boningsdel och en stalldel. Vid stallning av djur skapas förhöjda fosfathalter genom gödselavfallet. Ett annat syfte med en sådan småskalig fosfatundersökning kan vara att försöka fastställa var väggarna till ett hus kan ha funnits i de fall då man saknar synliga spår efter vägglinjen. En vägg till ett hus har stoppat fosfatspridningen, vilket gör att den i fosfatproverna skulle kunna ses genom en sänkning av fosfathalten eller genom att det inre av huset har högre fosfathalt än omgivningen.[5] Båda dessa syften fanns vid provtagningen i Ängdala år 1989.

I det område som undersöktes år 1989 fanns ett flertal huslämningar (Fig 34). Den huslämning som utvaldes för fosfatprovtagning låg i områdets nordöstra del. Orsaken till att just denna husyta valdes var att dess omgivning var förhållandevis fri från andra anläggningar, vilket kunnat påverka mätningarna. Vid husets norra långsida fanns dock en ränna samt en mindre grop och utanför det sydöstra hörnet låg en härd (Fig 45). Det fanns också några grunda mörkfärgningar i marken utanför husets västra kortsida. Dessa har troligen inte hört till huset. Dessa anläggningar förorsakade att en viss förskjutning i den andra provtagningsraden från väster fick göras. Rännan och gropen i norra delen av huset förhindrade att provtagningsraderna förlängdes norrut.

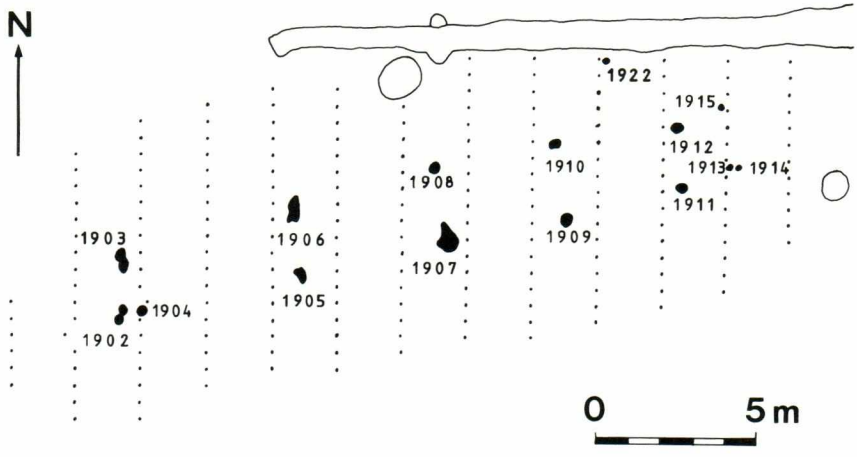

Fig 45. Grundplan över långhuset. Stolphålen som ingått i den takbärande konstruktionen har markerats (anl 1903–1912 och ev anl 1913–1915). Anl 1922 tillhör vägglinjen. Punkterna anger var jordproverna togs.

Huslämningen visade att huset varit ca 20 m långt och att taket uppburits av fem eller eventuellt sex par stolpar i en inre konstruktion (anl 1903–1912, samt eventuellt anl 1913 och anl 1915) (Fig 45). Ytterligare två stolphål fanns i anslutning till huset, ett vid västra kortsidan (anl 1902) och ett vid den östra (anl 1914). Det är osäkert huruvida de tre östligaste stolphålen (anl 1913–1915) tillhört den takbärande konstruktionen, eftersom de låg litet skevt i förhållande till de övriga. Kanske härrör de från någon typ av förstärkning, men detta har inte gått att fastställa. Vid den norra långsidan fanns ännu ett stolphål (anl 1922), vilket var något mindre än de övriga avseende djup och

diameter. Detta stolphål förmodades ha tillhört väggen och utgjorde den enda synliga lämningen efter denna. Med hjälp av fosfatanalysens resultat skulle man kunna se om ovanstående antagande varit korrekt.

Vid utgrävning av stolphålen visade det sig att de parvis motsvarade varandra avseende djup, diameter och fyllning (Fig 46). Någon säker datering av huset har inte kunnat göras eftersom inga daterande fynd påträffades. Stolphålsradernas svagt konvexa form pekar mot en datering till Järnålder.[6] Träkol från stolphålens fyllning insamlades för framtida C 14-analys, men denna var i skrivande stund inte färdig.

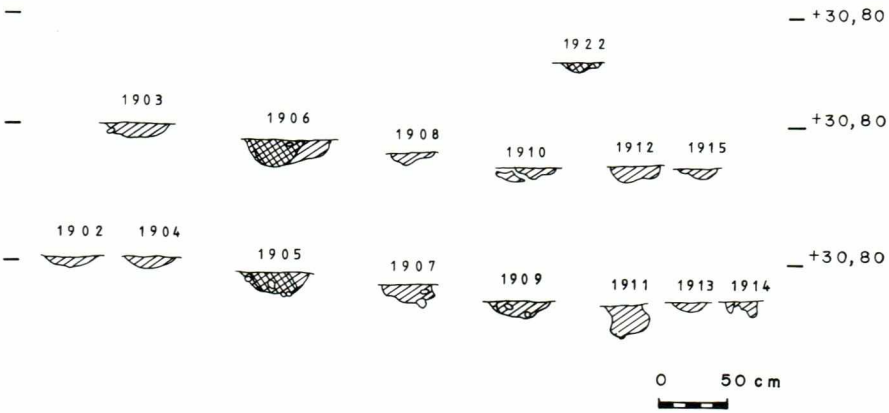

Fig 46. Stolphålsprofiler från huslämningen. Obs! att skalan endast avser profilerna och inte avstånden mellan stolpålen.

Metod

Det finns i huvudsak två olika metoder för analys av fosfatprover. Den ena är citronsyrametoden, där man genom skakning löser fosfaterna ur jordproven med hjälp av syran. Därefter tillsätts ett reagensämne, vilket gör att de lösta fosfaterna blåfärgas. I laboratorium avläser man med hjälp av en fotometer jordprovernas fosfathalt i fosfatgrader ($p^0 = 1/1\,000\,\%$).[7] Den andra metoden är den s k spot-test metoden. Även här löser man ut fosfaterna ur jordproverna med stark syra och tillsätter en reagensvätska (innehållande askorbinsyra) varvid fosfaterna blåfärgas. Skillnaden gentemot förstnämnda prov är, att man inte använder sig av en fotometer i detta fall. Istället placerar man 50 mg jord på ett filterpapper, tillsätter två droppar askorbinsyralösning, väntar i 30

sekunder, tillsätter så åter två droppar av samma lösning och efter ytterligare 30 sekunder avläser man visuellt blåfärgningen mot en uppgjord färgskala.[8] Fördelen med spot-test metoden är att den lätt går att utföra i fält. Den är också snabb och billig. Nackdelen är att avläsningen är subjektiv, men eftersom det är de relativa färgskiftningarna i proverna som är avgörande, bör detta inte spela någon större roll. Det är dock viktigt att det är en och samma person som bedömer alla proverna. Spot-test metoden valdes för fosfatanalysen i Ängdala.

Provtagningen ägde rum efter att matjorden avrensats av grävmaskin. Proverna togs längs 13 linjer, vilka låg på varannan meter över husytan. Provtagningspunkterna lades med 0,5 meters mellanrum längs dessa linjer och de togs på 5 centimeters djup. Sammanlagt togs 208 st prover (Fig 45).

Vid analysen upprättades en 5-gradig skala med graderingen 0–4. Ur varje jordprov togs tre mindre prover, vilka samtliga bedömdes utifrån denna skala. Dessa sammanräknades sedan så att ett värde erhölls för varje provtagningspunkt. Vid upprättandet av spridningskartan (Fig 47) delades värdena upp i

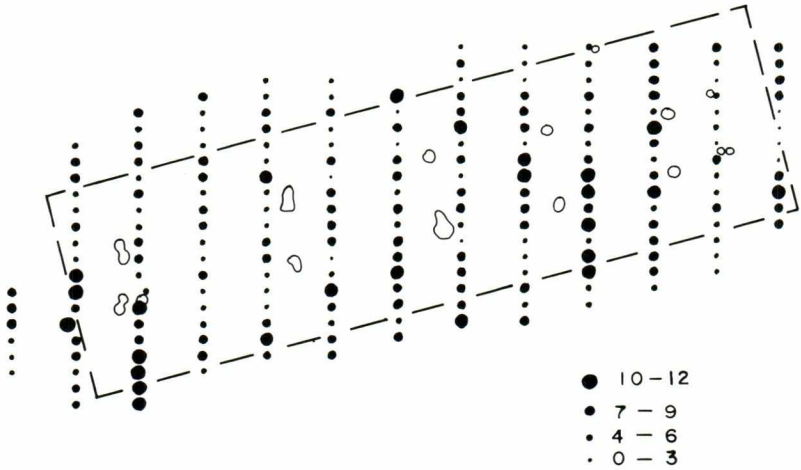

Fig 47. Karta över fosfatvärdena inom husytan. Punkterna anger de olika spot-testvärdena. Den streckade linjen markerar väggens sannolika läge. Skala som i Fig 45.

fyra grupper: I) 0–3, II) 4–6, III) 7–9 och IV) 10–12. Grupp I fick representera låg fosfathalt (den naturliga), i grupp II fanns prover med något högre fosfathalt, i grupp III prover med hög fosfathalt och i grupp IV prover med mycket hög fosfathalt. Vid bedömningen beaktades både provets färgstyrka och färgens spridning på filterpapperet.

Källkritik

Innan en fosfatprovtagning påbörjas bör man göra en provtagning av marken utanför ett boplatsområde, för att känna till den naturliga förekomsten av fosfat.[9] Detta var dock inte möjligt vid undersökningen i Ängdala år 1989, eftersom det i hela området fanns boplatsrester eller rester efter annan förhistorisk aktivitet.

Då fosfater har en tendens att sjunka nedåt i marken bör prover tas på flera olika nivåer, för att man skall kunna se om förhöjda fosfatvärden uppkommer vid större djup. Fosfaterna sjunker dessutom olika djupt beroende på jordartens täthet.[10] I Ängdalaområdet utgörs jordarten huvudsakligen av moränlera och eftersom denna är kompakt, och därmed inte släpper igenom fosfaterna i någon större utsträckning, togs proverna på en relativt grund nivå. I det aktuella området har bl a betor odlats i modern tid och dessa trivs i fosfatrik jord. Sentida gödsling har förmodligen påverkat markens fosfathalt, men detta har inte kunnat utredas närmare inom ramen för denna analys.

Det bör påpekas att vid en fosfatanalys utförd med spot-test metoden är de uppmätta fosfatvärdena endast användbara för det specifika området, dvs i ett relativt sammanhang. Det finns alltså inga absoluta värden som kan jämföras med värden från andra lokaler.

Vid analysen förutsattes det, trots avsaknaden av en jämförande provtagning i ett orört område, att en relativt jämn halt av naturliga fosfater fanns i marken. Vid utvärdering och tolkning av resultaten beaktas endast de relativa förhöjningarna av fosfathalt, vilka tolkas som spår efter förhistorisk aktivitet. Det är sannolikt att de förhöjda halter av fosfat som skapats, t ex på en förhistorisk boplats, har byggts på den redan då befintliga naturliga fosfathalten och att förhöjda värden visar sig där aktiviteter som lämnar höga fosfathalter, t ex djurhållning, ägt rum. Den sentida gödsling som sedan skett i området har i sin tur ökat på fosfathalten ytterligare. Denna gödsling har troligen varit relativt jämnt spridd över ytan och därför bör ökningen av fosfatinnehållet i marken också spridits jämnt. Sålunda bör toppar och dalar i fosfathalten, vilka åstadkommits av mänsklig aktivitet – eller av tamdjur – fortfarande vara synliga i proverna.

Resultat och tolkning

Efter att provtagningen gjorts och ett värde för varje provtagningspunkt räknats fram, upprättades profiler med angivna fosfatvärden längs raderna (Fig 48). Det visade sig att fosfatvärdena var relativt höga över hela husytan, men att både toppar och dalar förekom.

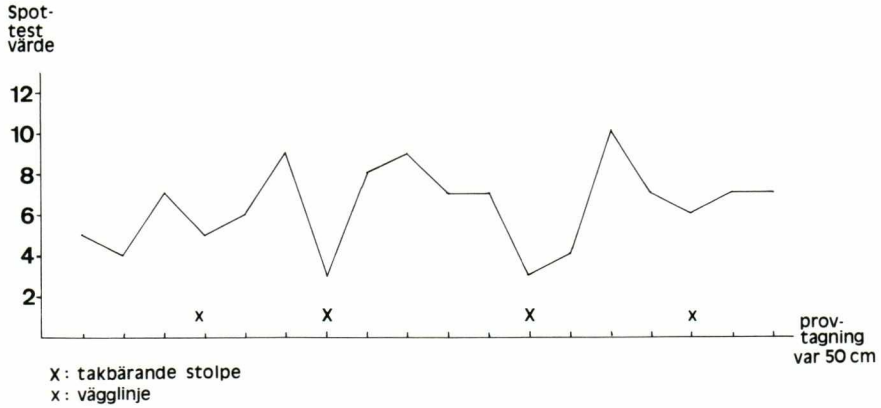

Fig 48. Profil över fosfatvärden från en provtagningsrad genom huslämningen.

Vid husets nordöstra långsida, där den förmodade väggstolpen funnits, kunde man relativt tydligt se en nedgång i fosfatvärdena, vilket stämmer något så när med den förmodade vägglinjens läge. Detta var dock inte lika tydligt vid den sydöstra sidan av huset, där värdena i regel var högre. Om man, trots detta, accepterar den antagna vägglinjen innebär det att huset varit ca 7 m brett. Vägglinjen är dock inte alldeles rak, utan hade en tendens att "bölja" något. Som en jämförelse kan nämnas att ett järnåldershus, undersökt i L:a Köpinge 6:20, med bevarade vägg-stolphål, uppvisade en något ojämn vägglinje.[11] Även den svagt konvexa formen hos de inre stolpraderna överensstämmer med huslämningar undersökta i L:a Köpinge. Dessa har daterats via C 14-analys till Förromersk Järnålder. Hus med liknande form har undersökts i Fosie IV och där daterats till Järnålder.[12]

Vad gäller en eventuell funktionsindelning av det fosfatanalyserade huset i Ängdala, kunde man se något förhöjda fosfathalter i husets östra del (Fig 47). Förhöjningen är dock inte begränsad enbart till denna del av huset, utan spridda förhöjningar kunde ses inom hela husytan. De var speciellt koncentrerade till områdena mellan de takbärande stolparna och den förmodade väggen. Även utanför husytan förekom koncentrationer med förhöjda värden. De höga fosfathalterna i husets östra del *kan* tyda på att huset haft en stalldel, men det är bara *en* indikation på detta. Det finns inga andra indikationer, såsom spår efter båsindelning el dyl, som tyder på en stalldel. Vid undersökningen i L:a Köpinge kunde inte heller några spår efter någon stalldel i husen konstateras med hjälp av fosfatanalys.[13] Vid undersökningen i Fosie IV fick man fram en indikation på stalldel via fosfatanalys.[14] Slutligen kan sägas att

indicierna för stalldel i huset vid Ängdala är för få och svaga för att någon bestämd slutsats skall kunna dras.

En förhöjning av fosfathalten kunde också ses vid västra kortsidan i anslutning till husets avslutning. Motsvarande ställe vid östra kortsidan hade däremot extremt låga fosfatvärden. Läget för dessa låga värden stämmer överens med var den förmodade vägglinjen på kortsidan kan ha funnits. Orsaken till de höga värdena vid västra kortsidan kan kanske vara förekomsten av de grunda, humösa färgningarna, vilka kan ha orsakat störningar i fosfathalten.

Utvärdering av analysen

Fosfatanalysen utfördes vid en exploateringsundersökning, vilket medförde stark tidspress. Situationen är naturligtvis en helt annan vid undersökningar som sker enbart i forskningssyfte. De ekonomiska begränsningarna vid exploateringsundersökningar gör också att naturvetenskapliga undersökningar och bestämningar av olika slag endast kan ske i mindre omfattning. Det är mot denna bakgrund som fosfatanalysen vid Ängdala år 1989 bör ses. Det finns, som nämnts, många källkritiska aspekter som gör att resultaten kan ifrågasättas. Trots detta kan inte analysresultaten anses vara missvisande avseende husets vägglinje och eventuella funktionsindelning. Det viktigaste är på vilket sätt analysresultaten används. Spot-test metoden är, som tidigare påpekats, enbart en *relativ* metod som inte ger några absoluta fosfatvärden. Resultaten bör därför användas med försiktighet och endast som *indikation* på möjliga slutsatser.

Med tanke på att fosfatanalys i huvudsak använts för att lokalisera boplatser genom relativt glesa provtagningar, vore det intressant att systematiskt försöka ta reda på i hur liten skala metoden skulle kunna fungera. Går det t ex att få säkrare svar än bara indikationer på funktionsindelning och husavgränsning, eller är metoden egentligen alldeles för känslig för yttre påverkan – t ex sentida gödsling – för att kunna utvecklas vidare?

NOTER:
[1] Österholm 1983.
[2] Petré 1990.
[3] Björhem & Säfvestad 1989.
[4] ibid.
[5] ibid.
[6] ibid. samt Tesch 1983.
[7] Österholm 1983 och Petré 1990.
[8] ibid. och ibid.
[9] Österholm 1983.

[10] ibid.
[11] Tesch 1983.
[12] Björhem & Säfvestad 1983.
[13] Tesch 1983.
[14] Björhem & Säfvestad 1989.

Fig 45–47 ritning C Svensson, renritning E Rudebeck.
Fig 48 renritning C Svensson.

Ett tidigmedeltida kulturlager

Av Per Sarnäs

Överallt i vår civiliserade värld finns det skräp såsom plastpåsar, ölburkar och gamla bildelar. Man kan lätt förledas tro att förklaringen ligger i att vi moderna människor blivit så mycket mer oaktsamma i vår livsföring än tidigare generationer. Detta kan säkert till en del äga sin riktighet, men en annan del av sanningen är nog den att våra förfäder omgav sig med föremål och material av mer förgänglig karaktär. Trä, textilier, skinn och läder bryts ned och förmultnar – blir till mylla. Blandar man så denna mylla med stallgödsel, hushållsavfall och andra vardagliga ingredienser såsom tappade föremål och uttjänta husgeråd, så får man det som brukar kallas kulturlager. Ett kulturlager som, ur miljösynpunkt, får anses vara tämligen harmlöst jämfört med vår tids utsläpp och allmänna nedskräpning. Det är just ett kulturlager av detta harmlösa slag som jag här ämnar fördjupa mig i.

Kulturlagret (anl 1658), som låg på en dominerande höjd, omfattade ca 300 kvm och var beläget i sydöstra delen av det område som omfattades av 1989 års undersökning (Fig 34). Cirka 20 m åt söder löper Klågerupsvägen och ca 70 m österut börjar Södra Sallerups by (Fig 2).

Ortnamnet Södra Sallerup, eller Sallerup som det rätteligen bör heta, är sammansatt av mansnamnet Saxulf och efterleden -rup (= torp). Tack vare vikingarnas kolonisering av England vet man att torpnamnen började bildas vid slutet av Vikingatiden, dvs slutet av 900-talet och början av 1000-talet. Torpnamnen har visserligen bildats långt fram i historisk tid, men utifrån det förkristna förleden Saxulf kan man dra slutsatsen att Sallerup tillhör de äldre torpnamnen.[1] Den äldsta, nu existerande, byggnaden i Södra Sallerup är kyrkan, vars långhus uppfördes under 1200-talet (Fig 52).[2]

Kulturlagrets läge, ca 70 m från närmaste gård i Södra Sallerup och mindre än 150 m från kyrkan, väckte på ett tidigt stadium förhoppningen om att det

kunde röra sig om en del av det äldsta Sallerups utbredning. För att få klarhet i frågan krävdes en noggrann undersökning av kulturlagret.

Metodiskt gick vi till väga så, att lagret grävdes i 1 m × 1 m stora rutor (Fig 49). Grävskikten var som mest 20 cm djupa, ett djup som visade sig vara ändamålsenligt, då kulturlagrets tjocklek varierade mellan 10 och 20 cm. Alla fynd som påträffades kunde på så sätt relateras till en bestämd ruta. Efter att rutorna grävts kvarlämnades ett rutnät av profilbänkar, av vilka de mest representativa ritades. Då tiden för undersökningen var knapp, började vi gräva i kulturlagrets mitt, där vi bedömde att lagret var som tjockast, för att efterhand fortsätta utåt kanterna. Tack vare att lagret var tunnare än förväntat, lyckades vi undersöka huvuddelen av det.

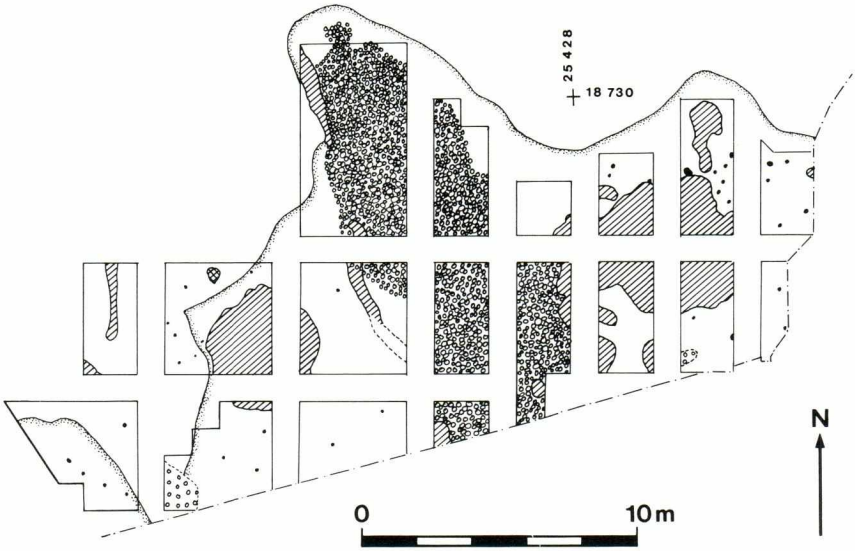

Gräns för kulturlagret anl. 1658

Humöst lager

Stolphål

Härd

Stenläggningen anl. 2250.

Stenigt område

Schaktgräns

Fig 49. Bottenplan under kulturlagret (anl 1658) med kvarvarande profilbänkar, stenläggningen (anl 2250) samt stolphål och gropar.

De viktigaste fynden från kulturlagret utgörs av 23 keramikskärvor med en sammanlagd vikt av 188 g. Av keramiken dominerar sk äldre svartgods, vanligen benämnt A II-gods, enligt ett indelningsschema upprättat av Dagmar Selling.[3] Svartgods är vanligen mörkbrunt eller svart till färgen, men om luft trängt in vid bränningen, vilken ägde rum i en sluten ugn, kunde en rödaktig yta bildas. Keramiken uppvisar ofta en flammig yta, vilken härrör från ojämn bränning. En vanlig typ av ornering på A II keramiken är ristade horisontella linjer och vågband (Fig 50). Denna typ av keramik går även under benämningen Vendisk keramik eller Östersjökeramik. Dessa namn kommer sig av

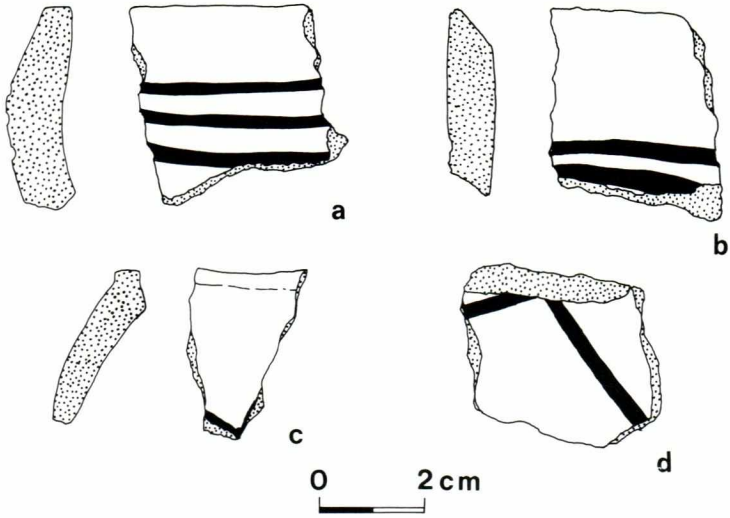

Fig 50. Exempel på skärvor av äldre svartgods (A II-gods) från kulturlagret, anl 1658. a) Ruta 166. Mynningsskärva med horisontalband. b) Ruta 95. Mynningsskärva med horisontalband. c) Ytfynd. Mynningsskärva med trolig rest efter en vågfåra. d) Ruta 97. Skärva med vågfåra.

att tillverkningstekniken och ibland även själva kärlen härstammar från Slaviskt område söder om Östersjön.

Det äldre svartgodset förekommer från 1000-talet fram till omkring 1200-talets början. Eftersom keramikskärvorna i detta material är tämligen små, är det inte alltid möjligt att avgöra om det rör sig om äldre eller yngre svartgods. Det yngre svartgodset dateras i allmänhet till tidigast 1200-talets mitt.[4] Ovanstående tidsgränser och dateringar skall inte uppfattas som exakta, utan är i själva verket något svävande. Dateringarna bygger på jämförelser med daterat keramikmaterial från Medeltida städer, vilket gör att man bör beakta att kronologiska förskjutningar i förhållande till landsbygden kan ha förekommit.

I det först upptagna grävschaktet om 4 m × 4 m, det vill säga 16 rutor, påträffades i nordöstra schakthörnet början av en stenläggning. Efterhand som fler rutor grävdes framkom slutligen en 90–100 kvm stor stenläggning som erhöll anläggningsnummer 2 250. Stenläggningen var långsmal och sträckte sig i nordväst–sydostlig riktning. Den fortsatte uppenbarligen in över icke avbanat område åt söder (Fig 49 + 51). Den bestod av knytnävsstora stenar och var så gott som heltäckande. Över mindre ytor saknades enstaka eller flera stenar. Ovanpå stenläggningen förekom spridda stenar och stenkoncentrationer. För att undersöka om det fanns stolphål eller andra anläggningar

under stenläggningen togs stenarna bort i några rutor, varvid det kunde konstateras att några anläggningar tillhörande kulturlagret troligen ej fanns. Det visade sig också att stenläggningen var lagd direkt i ren moränlera, vilket alltså innebär att man grävt bort matjordsskiktet innan man lagt stenarna.

Fig 51. Kulturlagret, anl 1658, under utgrävning. Från sydost. Foto: Billy Nielsen.

I kulturlagret påträffades f ö mycket djurben, vilka ännu inte blivit föremål för osteologisk analys. Totalt insamlades 16,2 kg ben, varav 6,3 kg påträffades i eller ovanpå stenläggningen. Av järnföremål framkom sammanlagt 18 stycken, med en sammanlagd vikt av 227 g. Endast ett fåtal av dessa kunde identifieras, såsom ett mindre knivblad, en järnnål, ett par rombiska nitbrickor samt några spik. En pincett av brons påträffades också.

Av keramiken att döma har kulturlagret börjat bildas tidigast någon gång under 1000-talet och det har troligen varit i tillväxt in på 1200-talet. Dessvärre vet vi inte hur tjockt lagret ursprungligen varit. Det är troligt att det funnits yngre skikt i den övre delen, men dessa var i så fall bortodlade.

Jämför man kulturlagrets datering med ortnamnet Sallerups förmodade ålder samt förekomsten av kyrkan från 1200-talet, har man anledning förmoda att kulturlagret varit en del av det Tidigmedeltida Sallerup. Genom att enskilda gårdar upphört och andra tillkommit kan byn successivt ha omgrupperats. Huruvida stenläggningen ska tolkas som resterna av en gårdsplan eller en stallbyggnad är svårt att avgöra. Stenläggningens bredd var 5–6 m och dess längd var minst 16 m. Denna storlek, samt förekomsten av en 6 m lång rännformad sänka i anläggningens nordvästra del, stöder tolkningen att det

varit en stallbyggnad. Dessvärre vet vi inte om det var stenläggningens ursprungliga utbredning som framkom vid undersökningen. Det är fullt möjligt att den var en rest efter en större gårdsplan som delvis bortodlats. Stenläggningen låg något försänkt, vilket kan ha skyddat den mot plogen och andra jordbearbetande redskap. Vad som ytterligare försvårar tolkningen är att tidsperioden i fråga var en brytningstid mellan det förhistoriska sättet att bygga hus, dvs med nedgrävda stolpar, och det nya byggnadsskicket med syllkonstruktion. De båda byggnadssätten förekom parallellt under några hundra år. Inga stolphål som kunde sättas i samband med stenläggningen påträffades. Inte heller kunde de stenar och stenkoncentrationer som fanns ovanpå stenläggningen tolkas som fundament till syllstockar. Stenarnas läge kan dock ha rubbats genom senare tiders jordbearbetning. I övrigt förekom spridda stolphål som inte kunde knytas till någon specifik konstruktion.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att kulturlagret torde ha börjat bildas under 1000-talet och tillväxt i åtminstone ett par hundra år, fram till omkring år 1200. Stenläggningens funktion kommer vi sannolikt aldrig att få full visshet om, men troligen har den antingen varit en gårdsplan eller golvet i ett stall. Möjligen kan en framtida analys av benmaterialet ge ledtrådar om vilka aktiviteter som ägt rum på platsen.

Tyvärr är Medeltida urkunder och arkivalier som berör våra byar och landsbygden mycket sällsynta och när det gäller den tidiga Medeltiden är de nästan obefintliga. Kunskap om den Medeltida landsbygden, där mer än 90 % av befolkningen levde, och om hur människor där bodde kan vi därför inte hämta ur skriftliga källor.[5] Vi är därför i stort sett hänvisade till källmaterial som framkommer vid arkeologiska undersökningar. Med 1989 års utgrävning i Södra Sallerup har vi bidragit med en pusselbit till Sallerup bys äldsta historia. Förhoppningsvis kommer framtida arkeologiska undersökningar i och omkring den nuvarande byn att kunna ge svar på en del av våra frågor. Intressant vore att undersöka området kring kyrkan och längs byvägen, dels för att försöka datera byn och dels för att försöka fastställa omfattningen av den Medeltida bebyggelsen i Södra Sallerup.

NOTER:

[1] Pamp 1988.
[2] S Sallerup 1976.
[3] Selling 1955.
[4] Mårtensson (red) 1976.
[5] Stenholm 1986.

Ritningar av P Sarnäs.
Renritningar av E Rudebeck.

Fig 52. Södra Sallerups kyrka. Foto: Christina Gräbe.

FÖRKLARINGAR TILL LITTERATURLISTAN

Medd LUHM = Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum.
Aarbøger = Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed.
META = Medeltidsarkeologiska föreningens tidskrift.
RAÄ = Riksantikvarieämbetet.
RAGU = Riksantikvarieämbetets Gotlandsundersökningar.

LITTERATURFÖRTECKNING:

Althin, C.-A. 1951. The Scanian flint mines. Medd LUHM 1951. Lund.

Andersen, N. H. 1981. Sarup. Befaestede neolitiske anlaeg og deres baggrund. KUML 1980. Aarhus.

Arkeologi och Naturgas i Skåne. 1985. Nr 6 i RAÄ – UV-Syds skriftserie. Lund.

Becker, C. J. 1947. Mosefundne lerkar fra Yngre Stenalder. Studier over Tragtbaegerkulturen i Danmark. Aarbøger 1947. Köpenhamn.

Berglund, J. 1982. Kirkebjerget – A late Bronze age settlement at Voldtofte, southwest Funen. Journal of Danish Archeology, vol 1, 1982. Odense.

Billberg, I. 1987. Från Trattbägare till fajans. Utställningskatalog. Malmöya, Nr 5, Stadsantikvariska avdelningen, Malmö muséer. Malmö.

Björhem, N. & Säfvestad, U. 1982. Stolphål – bara fler hål i jorden? META, Nr 2, 1982. Lund.

Björhem, N. & Säfvestad, U. 1983. Fosie IV. En långdragen historia. Ale, Historisk tidskrift för Skåneland, Nr 1, 1983. Lund.

Björhem, N. & Säfvestad, U. 1984. Fosie IV – bebyggelsearkeologi i fullåkersbygd. Medeltidsarkeologi på landsbygden. Metodkonferens, okt 1982, Rapport RAÄ 1984:5. Stockholm.

Björhem, N. & Säfvestad, U. 1987. Stenåldershus. Rekonstruktion av ett 4 000 år gammalt hus. Rapport 2, Malmö muséer, Stadsantikvariska avdelningen. Malmö.

Björhem, N. & Säfvestad, U. 1989. Fosie IV. Byggnadstradition och bosättningsmönster under Senneolitikum. Malmöfynd 5, 1989. Malmö.
Broadbent, N. 1978. Perforated Stones, Antlers and Stone Picks. Evidence for the Use of Digging Sticks in Scandinavia and Finland. TOR, vol XVII. Motala.
Davidsen, K. 1974. Neolitiske lerskiver belysta af danske fund. Aarbøger 1973. Köpenhamn.
den Driesch, A. von. 1976. A guide to the measurement of animal bones from archeological sites. Peabody Museum Bulletin 1. Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University. USA.
During, E. 1986. The Fauna of Alvastra. An osteological analysis of animal bones from a neolithic pile dwelling. OSSA, vol 12, 1986, supplement 1. Solna.
Ebbesen, K. & Mahler, D. 1980. Virum. Et tidligneolitisk bopladsfund. Aarbøger 1979. Köpenhamn.
Görman, K. 1987. Nordiskt och Keltiskt. Sydskandinavisk religion under Yngre Bronsålder och Keltisk Järnålder. Lund.
Hansen, P. V. & Madsen, B. 1983. Flint-axe manufacture in the Neolithic. An experimental investigation of a Flint-axe Manufacture site at Hastrup Vaenget, East Zealand. Journal of Danish Archaeology, vol 2, 1983. Odense.
Hodder, I. 1982. The Present Past. London.
Holst, N.-O. 1906. Flintgrufvor och flintgräfvare i Tullstorpstrakten. YMER, 2, 1906. Stockholm.
Jennbert, K. 1984. Den produktiva gåvan. Tradition och innovation i Sydskandinavien för omkring 5 300 år sedan. Lund.
Larsson, M. 1984. Tidigneolitikum i Sydvästskåne. Kronologi och bosättningsmönster. Malmö.
Liebgott, N. K. 1989. Dansk middelalderarkaeologi. Köpenhamn.
Linnaeus, C. 1975. Skånska resa år 1749. Aylesbury.
Mårtensson, A. W. (red). 1976. Uppgrävt förflutet för PK-banken i Lund. Lund.
Nielsen, B. 1981. En stenåldersgrav vid Lockarps Bageri. Elbogen, Malmö Fornminnesförenings Tidskrift, årgång 11, 1981. Malmö.
Nielsen, B. 1984. Keramikugn och keramikkärl. – Några grävningsresultat från Malmöområdet. Ale, Historisk tidskrift för Skåneland, Nr 1, 1984. Lund.
Nielsen, B. & Thörn, R. 1990 (in press). Käglinge Grustäkt. MHM: 6518. Rapport. Stadsantikvariska avdelningen, Malmö muséer. Malmö.
Nielsen, P. O. 1977. Die Flintbeile der frühen Trichterbecherkultur in Dänemark. Acta Archaeologica, vol 48, 1977. Köpenhamn.
Nielsen, P. O. 1985. De første bønder. Nye fund fra den tidligste Tragtbaegerkultur ved Sigersted. Aarbøger 1984. Köpenhamn.
Nyegaard, G. 1985. Faunalevn fra yngre stenalder på øerne syd for Fyn. I: Skaarup, J. Yngre Stenalder på øerne syd for Fyn. Meddelelser fra Langelands Museum. Rudkøbing.
Orme, B. 1981. Anthropology for the Archaeologists. London.
Pamp, B. 1988. Skånska orter och ord. Malmö.
Petré, B. 1990. Arkeologisk undersökningsteknik. SAR Field Studies, Nr 1, 1990. Stockholm.
Ringberg, B. & Rudebeck, E. 1982. Geologi och industri. Skandinaviens äldsta gruvdrift. VARV, Nr 3, 1982. Roskilde.

Rosborn, S. 1984. Medeltidsstaden 67. Malmö. RAÄ och Statens Historiska Muséer, Rapport. Göteborg.
Rudebeck, E., Seitzer-Olausson, D. & Säfvestad, U. 1980. Die Südschwedischen Feuersteingruben – Ergebnisse und Probleme. I: 5 000 Jahre Feuersteinbergbau, Die Suche nach dem Stahl der Steinzeit. Bochum.
Rudebeck, E. 1986. Ängdala. Flintgruvor från yngre stenåldern, S Sallerup. Utgrävningar 1977–81. Rapport Nr 1, Malmö muséer, Stadsantikvariska enheten. Malmö.
Rudebeck, E. 1987. Flintmining in Sweden during the Neolithic period: new evidence from the Kvarnby – S Sallerup area. I: Sieveking, G. de G. & Newcomer, M. (eds). The Human Uses of Flint and Chert. Cambridge.
Salomonsson, B. 1971. Malmös förhistoria. Malmö Stads Historia del I. Malmö.
Schnittger, B. 1910. Förhistoriska flintgruvor och kulturlager vid Kvarnby och S Sallerup i Skåne. Stockholm.
Selling, D. 1955. Wikingerzeitliche und Frühmittelalterliche Keramik in Schweden. Stockholm.
Silver, I. A. 1969. The ageing of domestic animals. I: Brothwell, D. R. & Higgs, E. (eds). Science in archaeology, a Survey of Progress and Research. Bristol.
Stenholm, L. 1986. Önnerup – en skånsk by mellan två revolutioner. I: Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio. Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.
Södra Sallerup. 1976. Inventering av byar av betydelse för kulturminnesvården i Malmö. Utgiven av Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet vid Lunds Universitet. Lund.
Tauber, H. 1981. Kulstof-14 datering. I: Arkaeologisk felthåndbog. Utgiven av Fortidsmindesrådet, Nationalmuséet. Köpenhamn.
Tesch, S. 1983. Medeltidsstaden 45. Ystad II, en omlandsstudie. RAÄ och Statens Historiska Muséer. Rapport. Göteborg.
Widholm, D. 1974. En bronsåldersboplats vid Kvarnby. Kring Malmöhus 1973–74. Malmö.
Österholm, I. & S. 1983. Spot-test som metod för fosfatanalys i fält – praktiska erfarenheter. RAGU 1982:6. Visby–Alva.

Haquin Bagers ''Skalderum''

Av Elsebeth Bager

Haquin Bagers skalderum står det idag på entrédörren till Haquins före detta kontor på Hedmanska gården vid Lilla Torg i Malmö. Ingen beteckning kunde vara felaktigare och Haquin Bager (1711–82), handelsman i Malmö, skulle säkert vända sig åtskilliga gånger i sin grav, om han hade kunnat se sig rubriceras som ''skald''. Han skrev visserligen vad han själv kallade ''ekonomisk poesi'' eller deviser, korta versifierade sammanfattningar av de långa

Elbogen Malmö Fornminnesförenings ordförande Elsebeth Bager ses här framför porten till Hedmanska gården, där Haquin Bagers kontor och ''skalderum'' finns. Foto: Lennart Romberg.

tidningsartiklar, som han på sin ålders höst, på egen bekostnad, lät publicera i Dagligt Allehanda i Stockholm åren 1772–80. Han hade också avslutande deviser i en del av sina skrifter. Den första devisen hittar man i en skrift från 1749 och 1750 skrev han: "Min Läsare, jag beder at Tu intet uttyder illa min enfaldiga och wälmenande Oeconomiska Poesie, ty jag är ingen Studiosus, ..." Hyllningsdikter, kärleksdikter eller bröllops- och begravningsdikter nedlät han sig aldrig till att skriva.

För Högsta Öfwerhet jag Versar har utgifwit;
Men ej wid dödas Bår, ell' Brudstol nånsin skrifwit;
Således Snoker du beljugit mig i yra,
Det den ärbara werld kan jämte mig bedyra.

svarar han i D. A. nr 292 (1776) en insändare, som beskyllt honom för dylik poesi.

Idag är rummet Elbogens ansikte mot världen. Där skall medlemmarna i Elbogen Malmö Fornminnesförening kunna få kontakt med föreningen.

Från början var det ett större rum, men hur många fack det då omfattade, får bli en gissning. Det sträckte sig i alla fall ytterligare fack längre åt väster. Porten, genom vilken man nu går in på gården, är av senare datum.

Det var Haquin Bagers svärfar, den från Lübeck invandrade Diedrich Sölscher, som mellan åren 1719 och 1725 genom köp och byte samlade de hus, som låg på området. De var alla korsvirkeshus. Det östligaste huset var det äldsta. Där fann man vid renoveringen av Hedmanska gården på en bjälke borgmästare Niels Hammers initialer och årtalet 1597. Huset byggdes om i början på 1600-talet av borgmästaren i Landskrona, Jens Ennersen. Diedrich Sölscher byggde ett hus väster om Niels Hammers, ett korsvirkeshus som han byggde samman med det Hammerska.

Vad som i äldre tider hade varit en sumpig avkrok av staden, hade, sedan man i slutet på 1500-talet lagt ut ett litet torg för stadens egna försäljare på ödetomten vid sidan om Stortorget, blivit en intressant plats att äga hus på.

Sölscher byggde inte bara bostadshus. Han byggde också ett envånings magasin utefter Hjulhamnsgatan och i det installerade han en kölna för att kunna torka spannmål och malt.

Han hade 1714 gift sig med en malmöflicka, Rebecca Kröger, den yngsta av rådmannen och riksdagsmannen David Krögers sex döttrar. Diedrich och Rebecca fick en dotter, Anna Catharina, som 1735 gifte sig med Haquin Bager. Om den tyske Sölscher var invandrare, så tillhörde den danska familjen Bager Malmös "urinnevånare". Den förste Bager, som finns belagd i handlingarna, hette Børge Joensen Bager. Han var handelsman och farfarsfar till

Haquin. Handelsman David Bager, Haquins far, gav honom en så frikostig bröllopsgåva att han kunde köpa gården nr 27 (nuv Axénska gården) på Östergatan. Där bosatte sig de nygifta. Inte förrän mot slutet av 1740-talet hittar man Haquin vid Lilla Torg. Diedrich Sölscher hade dött 1741 och Rebecca, som det sista året hon levde, hade varit sjuk och bott hos sin svärson, dog 1744. Boutredningen var ej klar förrän 1748.

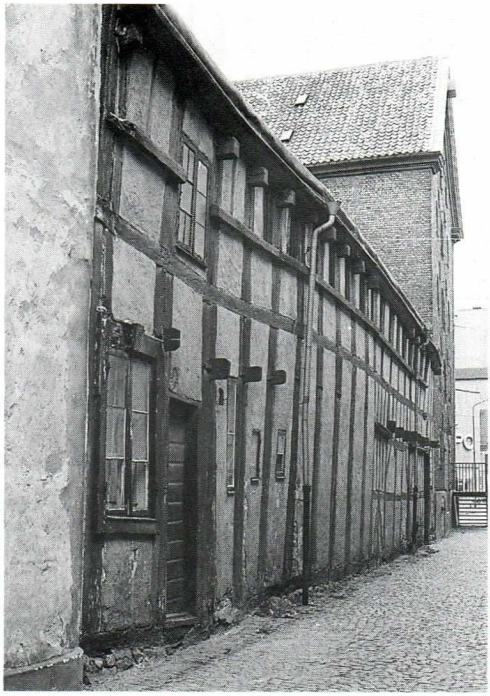

Haquin Bagers prefabricerade magasin sett från Hjulhamnsgatan. Foto: Malmö Museum.

Haquin flyttade då sitt kontor till det Sölscherska huset, där han tycks ha byggt och renoverat både in- och utvändigt. Han var grosshandlare och handlade bl a med spannmål, malt, järn- och trävaror. För att kunna lagra och transportera säd krävdes, att den var väl torkad och därför hade alla spannmålshandlare kölnor (torkugnar). Haquin experimenterade med sina torkugnar. Han byggde om och förbättrade den Sölscherska torkugnen, så att den med minsta möjliga åtgång av bränsle kunde torka mesta möjliga spannmål. Han behövde då goda lagerutrymmen och beställde från Göinge ett tvåvånings magasin i korsvirke. Det gjordes efter hans anvisningar och sattes upp på tillverkningsplatsen, som kontroll att allt stämde. Sedan togs det ned och byggdelarna numrerades så, att alla stödjande element i ett och samma spant fick samma nummer. När allt var klart, lastades det på vagnar eller slädar och

kördes ned till Malmö, där det lätt kunde sättas upp på platsen och ersätta det Sölscherska magasinet. Prefabricerade hus är ingen nyhet!

Eftersom Haquin fick sin förbättrade kölna besiktigad och godkänd 1747, är det troligt, att magasinet, som står där än idag, uppfördes samtidigt eller strax därefter.

I boningshuset gjorde han säkert också förbättringar. Det rum av vilket endast en liten del finns kvar, var, som redan nämnts, större och de mörkgröna väggarna lät han pryda med dekorativa kartuscher i vilka man kunde läsa deviser med goda levnadsråd.

I och med att gården gick ur familjen Bagers händer "försvann" målningarna. Minnet av dem levde kvar i släkten och man visste t o m berätta, att Haquins son, Peter, hade velat måla över dem och att Haquin, som fick se detta, gav målaren besked att under taket texta:

"Min Son Per, så kär, låt stå här, hwad skrifwet är, på mitt begär."

Hedmanska gården vid Lilla torg i Malmö. Bakom fönstret till höger finns Haquin Bagers skalderum, som numera Elbogen Malmö Fornminnesförening har inrättat till expedition. Foto: Lennart Romberg.

Åren gick och det spekulerades i var målningarna kunde ha funnits. Det hade man nämligen glömt. På det bagerska fideikommisset ute i Naffentorp, menade någon, medan andra ville placera dem på Östergatan. Man trodde målningarna vara totalt försvunna, tills man skulle restaurera Hedmanska gården. I det lilla rummet bredvid den nuvarande porten började man riva ned tapeter. Under 15 lager tapeter dök det fram grönmålade bräder och bräder med delar av text på. Nu blev man intresserad och gick försiktigt till väga. När alla tapetlagren var borta, visade sig en brädvägg, där dekorerade, målade och omålade bräder var blandade huller om buller. Muséet tog hand om dem och började lägga pussel. Man fann kartuscher och deviser, många tyvärr ofullständiga. Överst på en del bräder fann man brottstycken av

förmaningen till "Min Son Per". Den gamla familjeberättelsen hade alltså varit sann!

Målningarna är med all sannolikhet utförda 1751 eller möjligen i början av år 1752. Den största målningen är nämligen en hyllning till Adolf Fredrik och han besteg tronen hösten 1751. Haquin var en stor rojalist och om dekoreringen av rummet skett just i samband med Adolf Fredriks trontillträde, har han naturligtvis ej försummat att låta måla ett minne av denna händelse. Det var väl den enda gång det fanns anledning att hylla Adolf Fredrik. Överst ser man Adolf Fredriks krönta namnchiffer, som stöds av det svenska lejonet. Nedtill på den vänstra sidan vilar krigsguden Mars med pukor vid sina fötter och en devis:

Martis
Färdighet
Värnar
Enighet

Merkurius, som flankerar Mars är klädd i fjällpansar med vingad hjälm och försedd med ormstav. Hans devis är tyvärr försvunnen. Mellan krigarna syns ett fång fanor bland vilka en med Malmös grip. Devisen lyder:

Freden then tu grunder
bryter afwunds funder
och stadgar Sweries wäl
Hwar öfwer then sig qwäl
Som ser sig icke kunna på Riket skackra
eller förmörka tin klar brinnande fackla

Inte endast Konungen skulle ha sin hyllning utan även Gud. Mittemot kungakartuschen står i en annan kartusch:

Gloria
Domino Salvatori
Mundi
Förstånd och wett
Som Gud tig gett
Bruk redeligen till hans ähra
att han tig sin nåd må beskiära

På väggarna finns delar av ytterligare kartuscher och deviser. Trots att Haquin skrivit många deviser som en liten extra knorr på sina långa prosastycken, tyckte han ej om att upprepa sig. Den enda gång han använder en gammal devis är, när han 1775 skriver, att han inte vill "spendera annat gen-wers..., än et af mine första, som är öfwer tjugufyra år gammalt..." Det har därför inte varit möjligt, att komplettera de brottstycken som finns kvar.

När Haquin Bagers mor, Märta Lorich, dog 1756, flyttade Haquin och hans familj över till den bagerska huvudgården, Östergatan 1–5 (nuv kvarteret Lorens Bager). Medan hans hustru tog hand om spannmålshandeln med bönderna, som kom in i staden genom Österport, fortsatte Haquin att sköta sin övriga verksamhet och sina skriverier från kontoret vid Lilla Torg. Kontoret hade ett ypperligt läge, nära till torghandeln på både Lilla Torg och Stortorget, nära till Rådhuset och raka vägen ned till hamnen. Det var också ett idealiskt läge för att ta emot besökare, som t ex Abraham Abrahamson Hülphers, som 1759 gjorde en resa från Västerås till Köpenhamn. När han kom till Malmö, uppsökte han Haquin.

> *Hos handelsmannen Hq. Bager tänkte vi få bese dess kölna, som han sade sig efter utländska resor med möda inventerat, så att han på mässingstrådskivor kunde torka 40 t:r om dygnet och det med ringa ved, men så snart en nu fingerad kakelugn bleve uppsatt, endast med engelska stenkol; men som inga främmande voro tillåtet att få se denna inrättning, att konsten icke skulle bli yppad, föll det icke oss underligt, att vi som många andra måste bliva ifrån kölnan. Herr Bager berättade oss om dess många verk och projekt han ingivit vid riksdagar, Till Commerce Collegium och genom trycket för allmänheten, såsom om växelkurs hämmande m m; ett stort manuskript in folio, som nu är hos censor libror, torde ock utkomma av trycket så framt det icke blir för mycket korrigerat. Det handlar om mångahanda saker, men titeln är "Nyckel till sädesbristen etc". Mycken poesi var inblandad vid dessa ämnen, som auctor själv komponerat, såsom ock alla inskriptioner på dess målade väggar, varibland även lästes denna Achs menneska. Hvad är ja,*
>
> *null! mull!*
> *Det jag betragta skal min lefnad full*
> *At jag i Diefla hop ej kastas kull.*

Man kan undra, om Hülphers antecknat versen under besöket eller om han memorerat den. Det som idag kan läsas på väggen är en liten variation av Hülphers citat:

Ach menniskia
Hwad är doch ja
null
mull
Det jag betrachta skall min lefnad full
att jag i ondas hop eij kastas kull

Artikelförfattaren Elsebeth Bager visar här på en av Haquin Bagers unika väggverser. Foto: Lennart Romberg.

På överstyckets banderoll står med hebreiska bokstäver Jehova, medan på den vänstra sidan läses Deus Optimus Maximus och på den högra Wivit in Eternum.

Haquin dog, 71 år gammal, 1782 och i bouppteckningen över hans hus och lager vid Lilla Torg beskrivs möbleringen av kontoret.

Han hade tydligen ordnat det så, att han kunde övernatta, för där fanns ett gulmålat sängställe med gult "schalongsomhäng". Challon var ett lätt, styvt kyprat ylletyg med blank rätsida. En viktig möbel var säkert en skrivpulpet med läderöverdrag. Vidare hade han en "stor lännes- och sofwestol". Där

fanns ett stenbord och ett brunmålat slagbord av furu samt 9 ryggstolar med lädersäten. Rummet värmdes upp av en stor sättugn. Framför den stod en kakelugnsskärm av järn och vid sidan låg en ny vedyxa. Där fanns också en engelsk järnspis med sirater. Om en blåmålad järnbeslagen kista står påpekat, att den ej får säljas. På väggarna hängde många ting: en spegel med förgylld ram och krona, två små tavlor, en stor ny uniformsvärja och en dito mindre med silverkavel, en hirschfängare med ny balja och en med gammal samt två par pistoler med mässingsbeslag. I rummet fanns även en hästskrapa, ett stort dubbelt dörrlås och något gammalt järnbråte.

I det här rummet verkade handelsmannen Haquin Bager även som poet. I denna unika miljö leder Elsebeth Bager Elbogen Malmö Fornminnesförenings arbete. Foto: Lennart Romberg.

För fönstren hängde två par blårutiga gardiner, vilket kan vara bevis för, att rummet sträckte sig över flera fack och hade två fönster åt torget. Det var inte ovanligt, att man hade gardiner eller fönsterluckor utåt gatan, medan fönster in mot gården kunde tillåta insyn, eftersom endast gårdens folk rörde sig där.

Det måste också ha funnits en bokhylla. Boupptecknigen tog upp:

12 odugliga handelsböcker (säkert fullskrivna)
Jusléns Samling av Kongl: bref
David Nehrman-Ehrenstråhles Processus Civilis och Jurisprudentia Civilis
Reinhold Gustaf Modées wärk i 7 tomer
Otto Fredrik Stålhammars Justitie och Politie wärk samt A. A. von Stiernmans samling av Kongl Bref, stadgar och förordningar tom 1 och 2.

Vidare fanns det 3 böcker, som rörde jordbruk, en bok om det Swenska Bruksbokhålleriet, Anderssons Aritmetica, en tryckt sjötullsuträkning, en sjömärkesbok, Hamburgs Hafweriordning, en stämpelbok och Reglemente för regementerne till fot. Allt böcker som var nödvändiga att ha nära till hands. Några danska, svenska och tyska andliga böcker fanns också på bokhyllan. Haquin var sjuklig. Han led av ett "sedan ungdomen förkylt hufwud" och hade varit utsatt för olycksfall. En viktig bok på kontoret var därför säkert Elias Beynon d y:s Den barmhertige Samariten, som innehöll enkla botemedel för olika sjukdomar. Sitt övriga innehållsrika bibliotek hade han i sin östra handelsgård, där han ju bodde.

Vem som har utfört väggmålningarna och på Haquins begäran dekorerat rummet, vet man ej.

Redan på hösten 1778 skrev Haquin, att han kände sina kroppskrafter "avtyna" och den 29 september 1780 stod den sista devisen av hans hand att läsa i Dagligt Allehanda. Den rörde något så trivialt som brännvinsbrännande. Det var sedan 1772 förbudstid, man fick ej bränna brännvin. Haquin skrev

All den Säd som till Brännwin förbrännes
Saknas då allmän Brödnöd widkännes

Sonen, Peter, skötte då de löpande handelsaffärerna, med största sannolikhet från kontoret vid Lilla Torg. Det är föga troligt at den 36-årige Peter, sin fars högra hand, på trots, som påståtts, skulle ha velat måla över sin åldrige, sjuke fars deviser. Däremot har han säkert velat ändra rummet, göra det ljusare och sätta en modern, gustaviansk prägel på det. De mörkgröna väggarna gjorde rummet mörkt, målningarna var gammalmodiga och hyllningen till Adolf Fredrik totalt föråldrad och ointressant. Så kom då Haquin åkande i sin täckta vagn, vandrade in på kontoret och fick till sin förskräckelse se, vad som höll på att hända. Han hejdade förändringen och beordrade målaren att ovanför kartuscherna, strax under taket texta

Min Son Per, så kär, Låt stå här, Hwad skrifwet är, På mitt begär. Och hans son, Per, respekterade hans önskan i så hög grad att inte ens Haquins vädjan blev övermålad. Därför står den där än idag!

LITTERATUR

Haquin Bager, Handelsman och skriftställare, av Elsebeth Bager, Malmö Fornminnesförenings årsskrift 1975.

Hushåll i en handelsgård i Malmö på 1700-talet, av Elsebeth Bager, Elbogen MFF:s tidskrift 1987:1.

Genom Sjuttonhundratalets Skåne, av Abr. Abr:son Hülphers i Skåne genom två sekler (Harald Schiller), Falköping 1934.

Tecken i trä. En undersökning i Hedmanska gården vid Lilla Torg av Lars Andersson, Malmö Fornminnesförenings årsskrift 1976.

Hedmanska (gårdarna som blev en) av Olle Lindell.
Utg av Armerad Betong Vägförbättringar AB 1980.

Petriprosten Anders Peter Gullander

Av Herman Schlyter

Min undersökning om S:t Petri kyrka och dess "märkvärdigheter" publicerades 1989 i Elbogen[1] och finns numera som särtryck till salu i kyrkan. Häftet skrevs till minnet av mina i tiden närmaste föregångare som kyrkoherdar i S:t Petri församling, nämligen Anders Peter Gullander 1814–1862, Johan Axel Olin 1864–1911, Christian Albert Lysander 1912–1950 och Johan Emil Nordström 1950–1957. De är alla värda en närmare presentation. Deras målade porträtt finns i kyrkans stora sakristia och deras namn är inristade på Series pastorum i vapenhuset.

Gullanders hustru Fredrika Lovisa Gullander, f Löthman. Oljemålning av Kilian Zoll. Tillhör rådman Lars-Erik Holmberg, Malmö. Foto: B Wigforss 1968. Malmö Fornminnesförenings årsskrift 1968.

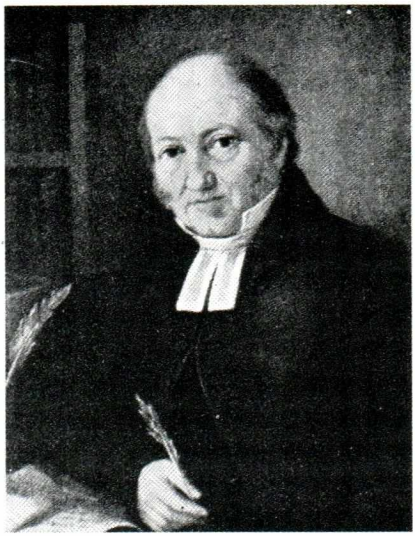

A P Gullander. Oljemålning av Kilian Zoll. S:t Petri kyrka, Malmö.

Här vill jag stanna vid den förste av de ovan nämnda Anders Peter Gullander. Det finns rätt mycket skrivet om honom, vilket är mästerligt sammanfattat av överbibliotekarie Gunnar Carlquist i Lunds stifts herdaminne[2], men bilden kan något kompletteras. Redan Gullanders svärson prosten Lars Paulus Holmberg i Äspö ger i sina s k Personalier vissa kompletteringar. Personalierna förelästes vid Gullanders jordfästning i Malmö S:t Petri kyrka den 28 oktober 1862 och är tryckta tillsammans med griftetalet (likpredikan), Malmö 1862. De vilar på Gullanders, numera till synes försvunna anteckningar, som omnämnas av Ingemar Ingers i hans intressanta artikel "Ett bidrag till prosten A. P. Gullanders biografi"[3].

Jordfästningen förrättades av biskop Johan Henrik Thomander. Hans likpredikan, som av Carlquist betecknas som "ett av Thomanders skönaste griftetal", publicerades tillsammans med Holmbergs Personalier 1862 på Cronholms tryckeri i Malmö. Inkomsten av försäljningen skulle "utgöra ett bidrag till bekostnad af ännu återstående reparationer å S:t Petri kyrka". Gullander som var stolt över sin kyrka hade nämligen låtit påbörja en mycket behövlig restaurering av sin älskade helgedom. Han var som många av herdarna i S:t Petri angelägen om att göra kyrkan så skön som möjligt och visade den gärna för besökare, även sedan han blivit helt blind. Så väl kände han sin kyrka och dess "märkvärdigheter".

Redan 1825 tillsattes en byggnadskommitté med Gullander som ordförande. En särskild kollekt och avgift skulle upptagas till en s k reparationsfond. Denna kommitté fortsatte sitt arbete under hela Gullanders tid. Själv har han lämnat efter sig anteckningar om kommitténs arbete, bl a protokoll fr o m 1847 t o m 1859[4]. Vid denna tid beslöt man bygga om taket och täcka det med kopparplåt i stället för bly och skiffer. Restaureringen fördes så småningom lyckligt i hamn av den tidens store kyrkorestauratör grekprofessorn C. G. Brunius. Även kyrktornet, som 1792 försetts med en missprydande huv, var föremål för diskussion, men det dröjde till 1892, innan det fick sitt nuvarande utseende.

Thomanders likpredikan utgick från 2 Tim. 2:24–25 och hade till ämne "Herrens tjenares personliga umgängelse under utöfningen af sitt kall". Den ger inte mycket rent personligt om Gullander utöver framhållandet av hans fridsamhet och vänlighet, hans fördragsamhet och beredskap att ställa saker och ting till rätta för andra.

Prosten Holmbergs Personalier, som jämte Lunds stifts herdaminne är huvudkällan för denna framställning, börjar med ett citat ur 1 Mos 32:10, där patriarken Jakob enligt dåvarande bibelöversättning säger: "Herre, jag är för ringa till all den barmhärtighet och den trohet, som du med dinom tjenare gjort hafwer". Därefter återges de många titlar, som den döde innehaft, och

nämnes hans föräldrar prosten, kyrkoherden Per G. Gullander[5] i Brandstad och dennes maka Johanna Charlotta Litholander[5]. Tidigt förlorade Anders Peter sin mor, men från henne ärvde han sitt varma, kärleksfulla hjärta, medan hans skarpa och livliga förstånd var ett arv efter fadern som, känd för sin iver för skolors inrättande, undervisade sin son så snabbt och skickligt, att denne redan 1789, några dagar innan han fyllde tio år, i Lund kunde avlägga "studentexamen". Han var emellertid för ung och omogen för att på egen hand kunna fortsätta studierna. Fadern önskade att sonen med tiden skulle biträda honom i ämbetet. Tidigt fick han därför följa med på gudstjänster, husförhör och konfirmandundervisning.

I oktober 1793 började Gullander under torftiga villkor sina universitetsstudier och gjorde sin första disputation 1796 för herrnhutaren professor A. Hylander och sin andra 1799 för professor L. P. Munthe. Som magister erbjöds han att vara informator hos kommerserådet P. O. Liedberg i Varberg, där han också predikade i stadens kyrka.

År 1802 blev Gullander docent i praktisk filosofi och gav privata lektioner i sitt ämne, ävensom i latin och franska. Under ferierna var han informator hos hovmarskalken greve Joachim Beck-Friis på Börringekloster. I slutet av 1804 fick han följa med denne till Stockholm, där han under ett par vintermånader lärde sig "goda seder" och manér, vilket blev honom senare i sällskapslivet till stort gagn. Han tillägnade sig det fina och behagliga sätt att umgås med människor, som sedan utmärkte honom, vilket hans svärson påpekade i sina Personalier. På vägen hem i april 1805 träffade han i diligensen den unga fänriksdottern Fredrika Lovisa Löthman från Åbo, med vilken han senare ingick äktenskap.

1806 blev för Gullander ett prövningens år. Han skulle vid nyårstid besöka Klinta prästgård, men vid passerandet av sundet mellan de två Ringsjöarna brast isen under honom. Han blev genomvåt och insjuknade. Lundastudierna måste han avbryta för att i föräldrahemmet återvinna hälsa och krafter. På hösten så kunde han dock som oavlönad docent börja föreläsa i Lund. Hos teologie adjunkten dr C. J. Eberstein fick han ett hem och därtill en akademisk kondition. Nu kunde han snart vänta sig prästvigning och befordran.

I juli 1807 prästvigdes Gullander. Greve Beck-Friis ägde nämligen ett gods på Österlen och hade som patronus lovat kalla honom till kyrkoherde i Vallby och Bolshög där. Intill dess erbjöds han vara vice pastor och bo i en greven tillhörig kvarnbyggnad med tillhörande jordstycke. Han tvekade då han ännu inte var gift. Under tiden hade Eberstein blivit professor och fått Stångby-Vallkärra som prebende. Han gjorde Gullander till sin prebendekomminister. Dessutom blev han notarie vid den juridiska fakulteten.

År 1809 blev andra stadskomministraturen vid Lunds domkyrka ledig. Den

lyckades Gullander få. Nu kunde han gifta sig med fröken Löthman och grunda sitt eget hem. Följande år fick han sitt första barn, sonen Per Erik Gustaf, som med tiden blev kyrkoherde i Sölvesborg. Gullander fick då förtroendet att själv installera honom.

Napoleonkrigen

1811 blev ett nytt märkesår i Gullanders karriär, beroende på det allmänpolitiska läget i Europa. Sverige levde nämligen i skuggan av Napoleonkrigen på kontinenten. Riksdagen hade 1810 fattat beslut om förstärkningsmanskap som reserv till den indelta armén i händelse av fientligt hot. Denna reserv skulle utskrivas bland vapenföra män mellan 20 och 45 år. De som uttagits härtill hade fritt val att antingen leja någon i sitt ställe eller underkasta sig lottning. På många håll ingrep emellertid godsägarna och husbönderna i de uttagnas fria val och beslöt hur de skulle göra, något som förorsakade oroligheter och missnöje bland underlydande bönder och drängar.

I april 1811 uppbådade kronprins Karl Johan 15 000 man ur förstärkningsmanskapet till försvar av kusten under det då utbrutna kriget mellan Napoleon och England och en engelsk flotta väntades till Östersjön. De som riskerade att bli uttagna anhöll om att slippa lottning mot att de i stället lejde förstärkningsmanskap. Landshövdingarna i Malmö och Kristianstad svarade med att låta husarer skingra de protesterande skarorna.

Dödsdomar

I juli nådde oroligheterna sin kulmen i Bara härad. Ett par drängar protesterade och sedan de tillfångatagit kyrkoherdarna i Bara och Hyby, övergick jäsningen i öppet uppror. Vid Klågerup samlades 1200 upproriska bönder. Militären kommenderades ut att hejda oroligheterna och tvingades skjuta. 29 dödades och begrovs i en massgrav i Hyby. Andra sårades och 300 togs tillfånga. I C. C. Hallings Minnen[6] skildras utförligt det s k Skånska upproret och framhålles, att intåget till Malmö var "dystert". Tåget passerade Gullanders bostad i Lund. Upprorsmakarna arresterades och fördes till Malmöhus slott för rannsakan. Två av dem dömdes till avrättning, andra till spöstraff. Gullander fick på sin lott att förbereda en av de dödsdömda, drängen Mårten Bengtsson från Bara inför avrättningen. Det var biskop Faxe som gav Gullander denna uppgift. Han hade förtroende för Gullander, som bl a konfirmerat två av biskopens söner. Avrättningen skulle ske på Dalby backe.

Som erfaren själasörjare besökte Gullander Bengtsson på Malmöhus slott. Fången förklarade sig beredd att lida döden härhemma hellre än att gå ut i

I Guds Namn.

Predikan

öfwer

Rom. 13: 2.

hållen

i Dahlby Kyrka den 25:te Februari År 1812,
då en af de brottsligaste wid Skånska Upproret,
Drängen Mårten Bengtsson från Bara,
skulle undergå Dödsstraffet;

På Högwederbörlig befallning
till tryckning lämnad
af
Anders P. Gullander,
2:dre Stads-Comminister i Lund och Moral. Docens.

Lund, 1812.
Tryckt uti Berlingska Boktryckeriet.

A P Gullanders predikan vid avrättning i Dahlby.

strid och dö utomlands. Före avrättningen höll Gullander, själv djupt gripen, en predikan med utgångspunkt från Romarbrevet 13:2, som gjorde ett mäktigt intryck på åhörarna och de som eljest fick del av den. Den trycktes nämligen i två upplagor, som hastigt slutsåldes, vilket gjorde Gullanders namn mera allmänt känt. Även kung Karl XIII fick del av predikan och belönade Gullander 1812 med att göra honom till kunglig hovpredikant.

Predikans titelblad lyder: I Guds Namn. Predikan öfwer Rom. 13:2 hållen i Dahlby Kyrka den 25:te Februari År 1812, då en af de brottsligaste wid Skånska Upproret, Drängen Mårten Bengtsson från Bara, skulle undergå Dödsstraffet; På Högwederbörlig befallning till tryckning lämnad af Anders P. Gullander, 2:dre Stads-Comminister i Lund och Moral. Docens. Lund, 1812. Tryckt uti Berlingske Boktryckeriet.

Texten i Romarbrevet lyder: Ho sig sätter emot Öfwerheten, han sätter sig emot Guds skickelse genom Öfwerhet.

I tre delar, 1:o I samvetet. 2:o I samhället. 3:o Inför Gud, utlade Gullander sin utförliga predikan, som i tryck omfattade 19 sidor. Med hänvisning till en mångfald bibelord styrkte han sin framställning, som slutar med en rad förmaningar till åhörarna, uppdelade på "Mine här församlade Medborgare" och "Du Ungdom".

Gullander vände sig i slutorden till Bengtsson samtidigt som han för åhörarna omtalar att denne bekänt sig vara en förlorad son, som i ånger skulle få förlåtelse i nattvardens måltid.

Prosten A P Gullander på äldre dagar. Foto: Hilda Sjölin, Malmö.

S:t Petri

År 1813 blev S:t Petri kyrkoherdetjänst ledig genom att dåvarande kyrkoherden Christian Schönbeck samma år fått transport till Riseberga och Färingtofta. Från flera håll uppmanades Gullander att söka S:t Petri. Bland dem som påverkade honom var den lärde gynekologen medicine professorn Caspar Trendelenburg, vars far varit kyrkoherde i Caroli. Han hade läst Dalbypredikan och betygade, att många inflytelserika Malmöbor "fattat en förmånlig tanke om honom". Gullander själv ansåg sig ej vuxen platsen men lät övertala sig att söka tjänsten. Biskop Faxe hörde ju som vi sett till hans gynnare och såg gärna, att Gullander blev befordrad. Året dessförinnan hade han varit notarie åt biskopen på dennes visitationsresa i Blekinge, vilket gett honom nyttiga erfarenheter, inte minst för hans senare långa tid som kontraktsprost i Oxie.

Så höll Gullander sin provpredikan i Malmö och hans företrädare blev så nöjd med den, att han efteråt omfamnade honom och hälsade honom som sin efterträdare med orden: "Gud vare lov att jag icke får en neolog till efterträdare." Som medtävlare hade Gullander församlingens komminister A. G. Holst. Denne fick de flesta rösterna, men Faxe och domkapitlet ansåg honom ej behörig på grund av bristande lärdomsprov och förmådde Holst att ta tillbaka sin ansökan. Vid förnyat val fick Gullander flest röster och kom att trivas väl under de 48 år han fick vara församlingens herde. Holst fick senare Arrie och då hade Gullander som kontraktsprost i Oxie glädjen att installera honom.

På Gullanders egen installation i S:t Petri den 8 maj 1814 kunde hans åldrige fader vara assistent. Samma år blev Gullander prost över sina församlingar, dvs förutom S:t Petri även Sallerup, som var hans annexförsamling, tills han i stället 1832 fick Bunkeflo och Hyllie. Han blev också inspektor vid vad vi idag kallar Malmö Latinskola. Han var mycket intresserad av undervisningen på olika skolor och stadier. Länge ledde han de examina, som hölls i privatskolorna. Han deltog i det mesta av det kulturella och sociala livet i Malmö. Härunder blev han en känd och populär personlighet i staden och tillsammans med stadens kommendant överste Gustaf af Callerholm och stadens borgmästare lagman Henrik Falkman en av de ledande. När Karl Johan Bernadotte som kronprins tillsammans med sonen prins Oskar besökte Malmö, förrättade Gullander bön för de kungliga, vilket belönades med en emaljerad gulddosa och ett tacktal av prins Oskar på franska, varvid Gullander svarade på samma språk. Han var en ivrig rojalist.

Gullander var en flitig talare vid olika festliga tillfällen och försummade – enligt Feuk[7] – inte något tillfälle att framträda, då tal kunde hållas. 1837 blev han medlem av Knutsgillet, där han med sitt sällskapliga väsen säkert trivdes

väl. Vid ett besök 1839 av tyska och danska naturforskare, som varit på en skandinavisk konferens och på hemvägen stannade till i Malmö, höll Gullander ett vältaligt anförande på Knutssalen, vilket besvarades av den berömde danske fysikprofessorn H. C. Örsted. I samband med Nordiska studentmötet i Köpenhamn 1845 anordnades en fest i Malmö, där Gullander i ett ståtligt tal hyllade gästerna.

I mars 1820 fick Gullander för andra gången uppdraget att tjänstgöra som präst vid en avrättning, vid detta tillfälle efter fullbordandet av avrättningen. Det förmaningstal han då höll den 15 mars på avrättningsplatsen trycktes samma år på Berlingska boktryckeriet i Malmö och omfattade 8 trycksidor. Titelsidan lyder som följer: Förmanings-Tal på Afrätts-Platsen wid Malmö, den 15 Mars 1820, sedan Skrifwaren Arwid W. Ahlström och Trädgårdsmästaren Pehr Löfberg, för begångit Mord å Fortifications-Kamereraren H. Malmborg, undergått Dödsstraffet medelst förlust af högra Handen samt Halshuggning, hwarefter de äfwen skulle steglas, hållit af Anders P. Gullander ...

Gullander inleder sitt tal med följande ord: "Församlade Medborgare! Det blod, som nu strömmar ur dessa stympade Menniskokroppar, blef efter Guds och Menniskors lag med högsta rättwisa utgutet. Desse Missgerningsmäns suckar till den barmhertige Guden kunde ej rädda deras usla lif, ty der står skrifwit i Guds egen Lagbok, att Mördaren skall dö, att den som utguter menniskoblod, hans blod skall ock af menniskor utgutet warda. 1 Mos. 9:6. Deras bönfallan hos Landets Konung kunde icke heller, och borde ej, förlänga deras olyckliga dagar, ty Öfwerheten bär icke Swärdet förgäfwes, utan han är en Guds tjenare, en hämnare, honom till straff, som illa gör. Rom. 13:14". En tredje medbrottsling, också dömd till döden, dog efter en tids sjukdom i fängelset och hans kropp nedgrävdes på avrättningsplatsen. Malmborgs tjänstepiga, som också varit medhjälpare vid brottet, dömdes till 30 par ris, uppenbar kyrkoplikt och ett års straffarbete vid Norrköpings spinnhus.[8]

Gullander framhöll i sitt förmaningstal med många bibelord, hur avgrundens anda kan ta herraväldet i ett människohjärta och steg för steg göra människor till "fullmogna missgärningsmän". Därför manades de många "församlade medborgarna" att enligt Guds ord vara vaksamma och inte bli mördarna lika.

Kontraktsprost och visitator

Till Gullanders uppgifter hörde också, att han redan 1815 blev prost över Oxie kontrakt. Prostarna var biskoparnas högra hand och där biskopen inte själv hann att installera de nya kyrkoherdarna och visitera kontraktens olika

församlingar, fick prosten träda in. Sålunda anmodade biskop Faxe den 22 december 1821 kontraktsprostarna att till det tillämnade prästmötet följande år (det kom dock inte till stånd förrän 1826) anställa visitationer i varje kontrakt. Gullander avlät en ämbetsberättelse över tillståndet i kontraktet och i S:t Petri församling. Denna utförliga ämbetsberättelse ger en intressant bild av församlingslivet. Det heter bl a att de i samband med ottesången förekommande förhören samlade få deltagare. Däremot var aftonsångsgudstjänsterna mycket besökta, dock sällan upp till hundra deltagare. Bönestunder hölls morgon och afton men samlade endast ett fåtal deltagare. Barndopen förrättades allmänt i hemmen. Det påpekades att det förflutit 40 år sedan barn hade döpts i kyrkan. Högmässogudstjänsterna besöktes ganska flitigt med undantag för de kallare söndagarna under vintern (som bekant var kyrkorna ej uppvärmda på den tiden) samt några sommardagar, då en del av stadsborna begav sig ut på landet. Ottegudstjänsterna var fåtaligt besökta. Veckogudstjänster hölls blott under fastan. Folkmängden var 2922 och kommunikanternas antal 1850.

Åtta år senare lämnar Gullander en ny redogörelse, som inte skiljer sig så mycket från den ovan relaterade. Daglig morgonbön hölls alltid men aftonbön endast då någon hustru (barnaföderska) begärt kyrktagning. Konfirmandernas antal uppgick till 60–70. Kollekten upptogs med håvar. Kyrkan behövde en större utvändig reparation och invändig vitmening. Sådan skedde också och vid biskopsvisitationen 1858 tackade biskop Thomander härför.

Som prost i Oxie kontrakt hade Gullander också att vaka över ämbetsbrödernas leverne och eventuella problem med personal och församlingsbor, där prostens ingripande krävdes. Därtill fick han ofta förrätta jordfästningar, vigslar och dop samt högtidstala, predika vid kontraktsmöten och hålla olika slags avslutningar.

Visitation skulle äga rum vart femte år och för dem fanns för varje pastorat en visitationsbok, som redogör för vad som förekommit. I Oxie härads församlingar finns en dylik bok för varje församling eller pastorat, numera förvarad i Malmö stadsarkiv. Axel Malmberg har i sin bok över Jakob Berndt Kallenberg i Tygelsjö kommit in på Gullander som visitator.[9] Hösten 1817 var han i Tygelsjö. Den ämbetsberättelse som då förelades, handlade mest om hur Kallenbergs företrädare Nils Christoffer Holst verkat. Visitator fann, att husförhör och nattvardsförhör hölls, däremot inte predikoförhör. Bordsbön försummades inte, men så mycket mer bruket av dagliga morgon- och aftonböner. Gudstjänsten besöktes tämligen "enhälligt". Det sedliga livet skadades av lekstugor och gilleslag, varvid kortspel om pengar förekom. Eder och svordomar var vanliga liksom dryckenskap. Vid visitationsförhöret infann sig nio personer. De flesta läste "tämligen svagt i bok" men också utantill.

Förhöret med de äldre utföll inte bättre. Dock upptäcktes flera som hade "vacker insikt i salighetsläran". Gullander uttryckte förhoppningen att den nu tillträdande Kallenberg skulle med sitt nit avhjälpa bristerna.

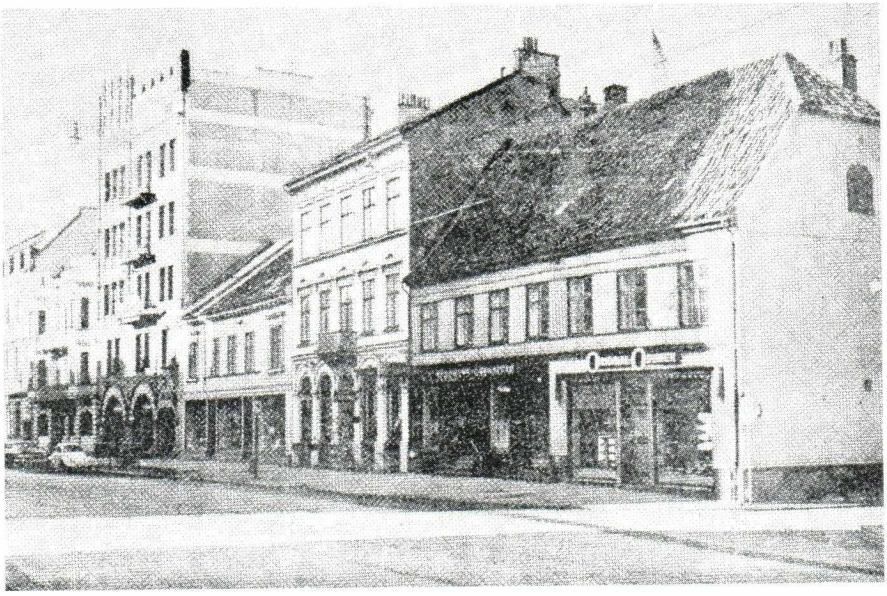

Gullander ägde och bebodde det numera rivna huset i hörnet av Östergatan och Prostgatan. Foto: SkD 1964, Malmö Fornminnesförenings årsskrift 1968.

Vid nästa visitation, som ägde rum 1822, verkade ämbetsberättelsen inte besanna förhoppningarna, men vid visitationen 1830 skriver Kallenberg, att gudstjänstbesöken "märkeligt tilltagit". En väckelse hade gått genom församlingen, i vilken kyrkoherden själv gått i spetsen. Han säger: "Böjelsen att bevista gudstjänsten är här... allmän." Kyrkotukten skärptes. Den som saknade kunskap vid husförhör och kommunionsförhör, uteslöts från nattvarden, tills han vid enskilt förhör blivit godkänd. Så blev Tygelsjö en mönsterförsamling.

Vikten av att deltaga i husförhör betonades i predikningar och själavård och det förde med sig en trogen gudstjänstpublik. Prosten Gullander berömde Kallenbergs nit och försökte få hela sitt kontrakt att följa den församlingsväckelse som skedde i Tygelsjö. Även konfirmandundervisningen var för Kallenberg en hjärtesak, liksom bibelförklaringar, diakoni och mission.

Gullanders alltmer försvagade syn blev ett hinder för honom både hemma i församlingen och i kontraktsarbetet. Han tvangs att 1849 överlämna visitationerna till andra. Så finner vi namn som vice kontraktsprost Chr. Sylvan i Fosie

1838–50 och kyrkoherde Ernst Rietz i Tygelsjö 1850–60 på prostvisitationsprotokollen. Någon gång finner vi att Gullander är med men då blott som intresserad åhörare.

Ett som det senare visade sig mindre behagligt uppdrag fick Gullander 1824, då han jämte Callerholm och Falkman blev direktör för riksbankens avdelningskontor i Malmö. En banktjänsteman förskingrade dess kassa och de tre direktörerna dömdes att ersätta staten. Det var ett svårt bekymmer, som först 1840 efter en lång process kunde avslutas med frikännande av direktörerna. Gullander menade, att det var den enda obehaglighet han upplevt under sina officiella uppdrag.

Skolor, undervisning och fattigvård

All slags undervisning var Gullander intresserad av. Hans fader hade ju varit pionjär för folkskolors tillkomst och sonen Anders Peter följde i samma spår i häradet och församlingarna. Hans första uppdrag utom konfirmandläsningen var inspektorssysslan vid latinskolan, vilket han aktade högt. Utöver privatundervisning och fattigskolor var Gullander ivrig att starta yrkesskolor för ungdom.

Jämte landshövding och borgmästare ivrade han 1828 för en slöjdskola för fattiga och värnlösa flickor. Man skrev till kronprinsessan Josefina och anhöll att slöjdskolan skulle få bära hennes namn. Gullander blev liksom många andra Malmöbor en årlig bidragsgivare. Kronprinsessan lämnade årligen ett bidrag av 33 Rd. Redan 1829 redovisade skolan en inkomst av över 155 Rd. Utöver sitt årliga bidrag skänkte Gullander en del av den inkomst som försäljningen av hans predikningar inbringade. Slutligen var han med om att starta bröderna Falkmans elementarskola 1849, där A. U. Isberg var huvudlärare. Skolans stadgar finns angivna i Falkmans Minnen från Malmö, men skolan lades snart ner. Däremot skapades en bildningscirkel, en sångförening och ett musiksällskap, vari Gullanders komministrar Hultman och Tengvall tog aktiv del. 1843 var Gullander med om att starta Gamla barnasylen eller småbarnsskolan.[10]

Från Malmö historia är det känt, att kristendop av judar förrättats två gånger under slutet av 1700- och början av 1800-talet. De väckte ett visst uppseende. Det första ägde rum 1771, alltså före Gullanders tid. Då döptes efter vederbörlig dopundervisning den judiske rabbinen Abraham David Brode av prosten Ludwig Bützow i Caroli kyrka i närvaro av 30 dopvittnen, bl a stadens då tvenne borgmästare och prosten Munthe i S:t Petri. Rabbinen döptes till Johan Kristian Berlin. Han blev stamfader till den kända skånska släkten Berlin.

49 år senare eller 1820 döpte Gullander i S:t Petri en jude Josef Salomon, som flyttat in från Norrköping och fått plats hos handlande Hagman. Gullander döpte honom efter vederbörlig dopundervisning till Josef Norrlin. Faddrar och dopvittnen vid detta dop var landshövdingen, borgmästaren (numera bara en), landssekreteraren, landskamreren, rådmännen och stadens äldste[11]. Året därpå fick Norrlin burskap som hattstofferare. Han kallades allmänt för Judas Norrlin och bosatte sig vid Skomakaregtan.

Som kyrkoherde hade Gullander också att ta del i församlingens fattigvård. Han kände väl till den från sina flitiga hembesök och från sitt ledamotskap i fattigvårdsstyrelsen. Om fattigvårdens tillstånd säger han: "De fattiga underhålles härstädes på ett för staden hedrande sätt, de flesta medelst bröd, mat och husrum in natura och en del som kunna anses hushållsaktiga eller räknas till pauvres honteux erhålla månatligt penningunderstöd. Åtskilliga värnlösa barn inackorderas hos privata personer. Hela denna inrättning, vartill årligen uttaxeras några tusende riksdaler står under en direktion av nära 30 personer, i vilken borgmästaren alltid är ordförande och stadens kyrkoherdar ledamöter. Trenne directeurer hava på varje rote närmast tillsynen till de fattiga... Dessa fattigas antal är minst 200 personer". Gullander brännmärkte särskilt barntiggeriet liksom att vuxna tiggare från utsocknes håll hemsökte staden. Poliser belönades för att dessa arresterades och avhystes. 1836 var antalet tiggare minst 200, tio år senare var antalet 146. Professor Oscar Bjurling nämner i sin undersökning om "Stadens fattiga" (1956) att Malmö hade en ordnad fattigvård från 1742, och att från 1806 en självständig fattigvårdsstyrelse fanns, dit Gullander hörde sedan 1814, då han kom till S:t Petri.

Ett särskilt problem var de fattiga bland garnisonens familjer. 20 %–25 % tillhörde dessa. Barn och äldre kvinnor vållade extra problem. 1838 inrättades ett särskilt sjukhus i staden, men vården var otillräcklig. Karl XIV Johan och Oscar I försökte genom donationer stödja fattigvården, men den ökande befolkningen gjorde att fattigdomen växte och misären blev större. Gullander som var en flitig hembesökare märkte hur slummen utbredde sig. Som många församlingsbor övade han privat välgörenhet. Det dröjde långt in i vår egen tid, innan socialhjälp blev en självklar sak.

Vördad gestalt

Carlquist beskriver i herdaminnet, hur Gullander in i det sista skötte sin ämbetsutövning "med oförminsakt intresse i församlingarna, nattvardsungdomens undervisning och framförallt den restaurering av kyrkan, som under hans senaste levnadsår ägde rum. I den enskilda själavården tog han alltjämt ivrig del och den blinde vithårige prosten blev under ett årtionde en av alla

Den blinde A P Gullander. Litografi av A M Petersen 1858.

Tillkännagifves
att
Seniorn bland Lunds Stifts Presterskap,
Kongl. Hof-Predikanten,
f. d. Contracts-Prosten, Kyrkoherden vid Malmö S:t Petri samt
Bunkeflods och Hyllie församlingar,
Ledamoten af Kongl. Nordstjerne-Orden,
Theol. Doctorn och Jubel-Magistern

ANDERS PETER GULLANDER

stilla afled

i *Malmö*, Tisdagen den 21 Oktober 1862, klockan 8½ f. m.,
i en ålder af 83 år, 3 månader, 23 dagar.
Sörjd och saknad af Maka, Barn, Barnbarn, Anhöriga och talrika Vänner.
N. Sv. Ps. B. Nr 257 v. 6, 8.

Dödsannonsen.

känd och vördad gestalt, där han stapplade iväg till sina fattiga och sjuka församlingsbor, åtföljd av ... Jöns och iförd sin underliga kostym med hög veckad doktorshatt och blankläderstövlar i vilka byxorna var nedstoppade". Denne man som i sin välmakts dagar varit ledare för så många måste nu låta sig ledas av ett barn. Från ett besök hos honom 1852 skriver hans svärson gårdsförvaltare Magnus Rosenquist på Löberöd:

"Jag har alltid föreställt mig förlusten af ögonens bruk såsom den största timmeliga olycka, hvarmed en meniska kunde hemsökas; men jag blef nästan af annan tanke, då jag erfor huru litet blindheten tycktes hafwa inwerkat på den 73-årige mannens lätta lynne och trefliga munterhet".[12]

Gullander kunde ju inte ensam sköta sina ämbetsåligganden utan måste lita till de hjälppräster som förordnades att som vice pastorer bistå honom. Det gällde ffa komminister Carl Christian Möller under tiden 1851–62.

Gullander hade sitt stora hem nära kyrkan i hörnet av Östergatan och Prostgränden (från 1864 heter den Prostgatan. Carlquist kallar den felaktigt för Prästgatan). Gullanders blindhet förde med sig att han hade svårt att bestiga predikstolen och att fullfölja de hembesök, som han eljest gärna gjorde. Varje nyårsdag lästes i kyrkan upp de minnesord, som han författat. Han skrev också gärna minnesord vid kända mäns jordfästning t ex Minne af Commerserådet och riddaren Frans Suells jordfästning i Malmö S:t Petri kyrka den 21 november 1817, tryckt i Lund 1819; Tal vid Jonas Palms jordfästning..., tryckt i Lund 1824; Tal över landshövdingen... Wilh. af Klinteberg, hållet i Malmö S:t Petri kyrka... den 30 juni 1829, tryckt i Lund 1829; Åminnelsetal öfver borgmästare Hans Aron Falkman... å Malmö Knutssal... 1846, tryckt i Lund 1846; Predikan hållen vid N. C. Holsts

Gullanders gravställe på Malmö gamla kyrkogård. Foto: B Wigforss 1958. Malmö fornminnesförenings årsskrift 1968.

begrafningsact i Tygelsjö kyrka den 14 april 1815; Tal hållet vid stadscom. A. L. Holsts jordfästning i Malmö S:t Petri kyrka 1832.[13]

Gullander tyckte om sina lantliga annexförsamlingar, först Sallerup sedan Bunkeflo och Hyllie, där han gärna tillbragte de korta semestertider han kunde unna sig. Så länge hans syn var god predikade han gärna där, läste med konfirmanderna och höll husförhör. Han var oerhört nitisk och uppburen både i staden och på landet.

En av de få som inte uppskattade honom var biskop Esaias Tegnér. De var umgängesvänner från studenttiden i Lund men varandra helt olika i teologi och förkunnelse. Det finns på Lunds universitetsbibliotek två brev från Gullander till Tegnér 1827 och 1838. De är ganska hjärtliga och personliga och ger inte något belägg för bristande vänskap från Gullanders sida.

På grund av sin blindhet måste Gullander 1849 sluta som kontraktsprost och 1852 som inspektor på Latinskolan. Detta år tog han avsked av eleverna med "Afskedsord till studerande ungdomen Vid Malmö Lärdomsskola", som så trycktes i Malmö och vid skolavslutningen upplästes av skolans rektor.

Gullanders sociala ansvar bevisas dels av hans "Högmässopredikan... den 21/8 1834... i S:t Petri... efter underrättelserne om Cholerans utbrott i flera Rikets städer..." tryckt 1834, dels av hans brevväxling 1838 med ärkebiskop J. O. Wallin och hans önskan att stödja dennes aktion att hjälpa offren för koleran i Dalarna och Värmland.[14]

Ett försök gjordes att operera Gullandes starr, tyvärr utan att lyckas, men därför blev han inte overksam utan var aktiv tills han den 21 oktober 1862

fick sluta sitt verksamma liv. Han blev som redan sagts jordfäst av biskop Thomander med ett av dennes "skönaste" griftetal. Han har sin gravplats på Gamla kyrkogården till höger strax innanför ingången från Gustaf Adolfs torg i kvarter nr 1:2. På gravvården står: "Jag skall mätta honom med långt liv och skall bete honom min salighet." Psalt 91:10.[15]

NOTER:

1 Elbogen 1989 nr 2 sid 73 ff.

2 Carlquist, Lunds stifts herdaminne. Serie II:2, Lund 1945 sid 82 ff.

3 Malmö fornminnesförenings årsskrift 1968 sid 103 ff. Se också Theodor Holmberg, Människor och kulturbilder från 1800-talet. Sthlm 1928 sid 72 ff. För kunskap om Gullander och hans tid se också Cecilia Bååth-Holmberg, När seklet var ungt (1897) och Emma Bendz, Från pilträdens land (1918).

4 Se S:t Petri kyrkas Byggnads Committé med protokoll m m fr o m 1847 i MSA. När Gullander blev blind, lät han andra skriva protokollen men undertecknade dem själv med sitt namn. Även några av Brunius' skrivelser finns här. För hela restaureringsfrågan se A. U. Isberg, Malmö stads 600-årsjubileum 1319–1919, Malmö 1919 sid 35 ff.

5 Fadern var född i Gualöv och tog namnet Gullander genom att använda första stavelsen av födelseorten och de sista efter hustruns efternamn. Om Per Gullander se f ö Carlquist a a II:6 Lund 1957 sid 489.

6 Om det s k Skånska upproret se C. C. Halling, Minnen (i: Samling utg för de skånska landskapens hist och arkeolog fören 1878) och Kulturhist skrifter utg av Bara kommun nr 3 sid 128 ff.

7 L. Feuk, Miniatyrbilder af bemärkta prestmän i Lunds stift på 1800-talet. Malmö 1893 sid 36. Bild av Gullander på taf. 5. Feuk framhåller att G. var en god predikant och lyckad festtalare. Som förkunnare var han centralt biblisk. Retorik dominerade ej men saknades ej heller.

8 Mordet, domstolsförhören och straffen beskrives utförligt i A. U. Isberg, Malmborgska mordet, Ur Malmö stads brottmålskrönika, Malmö 1907 sid 98. Rådstuvurättens dombok 1819 MSA. Jfr L. B. Falkman, Minnen från Malmö. Malmö 1986 sid 254 ff, där också Malmborgska hemmet vid Generalsgatan samt domaren, den kände rådmannen J. J. Wollmar är avbildade.

9 A. Malmberg, Jacob Berndt Kallenberg, Lund 1935 sid 40 ff. I S:t Petri församlingsblad nr 15 sept 1923 redogör dåvar. komminister Johan Ljungdahl för "Visitationer i S:t Petri under 1800-talet".

10 Se Leif Ljungberg, Gamla asylen i Malmö, Malmö 1941 sid 2ff.

11 Om judedopen se Falkman a a sid 149 ff.

12 Under rubriken "Ett besök hos A. P. Gullander" av svärsonen M. Rosenquist är dennes ord hämtade, återgivna i Ingers "Ett bidrag till prosten A. P. Gullanders biografi" i Malmö fornminnesförenings årsskrift 1968 sid 112. Jfr sid 119.

13 Carlquist a a II:2 sid 154 f Carlquist nämner ännu fler predikningar och minnestal. På LUB finns sammanlagt 16 st.

14 H. Schlyter, J. O. Wallin och koleran på 1830-talet med anledning av ett nyfunnet Wallinbrev återgivet i Elbogen 1989 sid 191 ff.

15 H. Schlyter, Nya begravningsplatsen som blev Gamla kyrkogården. Se Elbogen 1988 sid 46 ff.

Rödsot och tuberkulos

Om dödlighet och dödsorsaker i olika yrkesgrupper och bostadskvarter i Malmö 1860–1920

AV MATS GREIFF OCH LARS BERGGREN

Inledning

Dödlighet i olika befolkningsskikt

Vid vilken ålder människor dog är ett väsentligt fenomen att studera då man vill undersöka olika klassers och skikts levnadsvillkor. Den tyske historikern Gerhard Beier har träffande uttryckt det: "Det finns många vittnesmål om och inblickar i det sociala eländet. Men var finns ett mått på det samlade eländet? Var kan man finna en måttstock på de samlade levnadsförhållandena? Varje matematisk metod måste komma till korta här. Men det finns en måttstock, ty livet självt lägger ihop summan av alla levnadsförhållanden. De läggs ihop under hela livet och räkningen presenteras vid döden. Statistiken över dödsålder ger besked om mänsklighetens, ett folks och en klass' sociala läge."[1]

Rimligtvis bör man kunna finna märkbara skillnader i dödsålder mellan olika grupper av människor. Sådana gruppindelningar kan göras inte bara med utgångspunkt från klass och yrke utan också från kön och bostadsförhållanden.

Lars Olsson har i en studie över de svenska typograferna visat att 1903–05 hade endast 10 till 15 % av typograferna en dödsålder på över 60 år. Motsvarande andel för samtliga arbetare var 44 %. Under perioden ca 1880– ca 1900 hade då en dramatisk förändring skett. Arbetarna inom de flesta yrken blev allt äldre medan typograferna fortfarande dog vid relativt ung ålder.[2] Först under 1930-talet började typografernas dödsålder närma sig den genomsnittliga för hela den manliga befolkningen.[3]

I en liknande undersökning om metallarbetare framgår det att den genomsnittliga dödsåldern bland dessa sjönk under perioden 1922–1937 medan trenden bland samtliga svenska män var stigande.[4]

Sådana brott för enskilda yrkesgrupper från den allmänna trenden sätter arbetsmiljön i blickpunkten. Förklaringen kan ligga i en nedslitande eller på annat sätt hälsofarlig arbetsmiljö. Men åldersstrukturen på arbetsstyrkan kan också vara en förklarande faktor för den genomsnittliga dödsåldern.

Som en förklaring till att typografernas dödsålder var låg för Olsson fram förekomsten av blydamm i tryckerierna. Detta blydamm skulle enligt Olsson öka mottagligheten för lungtuberkulos. Olsson visar också att typograferna före 1925 hade en större dödlighet i tuberkulos än andra yrkesgrupper.[5] I materialet redovisas dock bara manliga arbetare vilket innebär att de talrika kvinnorna i textilindustrin inte finns med som jämförelsepunkt. Karl Marx har i sin undersökning av den engelska textilindustrin påvisat en relativt hög frekvens av lungtuberkulos bland de kvinnliga arbetarna.[6]

Den danske läkaren Th. Sörensen gjorde under 1880-talet en undersökning av dödsålder och -orsaker inom olika yrkesgrupper i Köpenhamn. Han fann därvid att det fanns en överdödlighet i tuberkulos bland typografer, men att den var ännu större bland tobaksarbetare. Överdödligheten bland typografer förklarar Sörensen med att individer med anlag för lungsjukdomar sökte sig till detta yrke.[7] Denna senare hypotes avvisar emellertid Olsson i sitt arbete om typograferna.

En undersökning från 1911 rörande metallarbetare i Eskilstuna visar att yrkesgrupperna i olika utsträckning drabbades av sjukdomen. Speciellt utsatta var sliparna.[8]

Men det var inte enbart bland tillverkningsarbetare som tuberkulosen var vanligt förekommande. I sin undersökning "Victorian Clerks" visar Gregory Anderson att lungsot under 1800-talet var den vanligaste dödsorsaken bland kontorsanställda. The Liverpool Clerks Association beräknade att av samtliga dödsfall bland kontorister i Liverpool under 1876 så var 2/3 orsakade av lungsot. Av de 7 242 kontorister som dog i England 1890–1892 avled 28,4 % i lungsot.[9] En svensk statlig kommitté uppmärksammade problemet: "Anmärkningsvärd är den höga lungsotsfrekvensen bland de kvinnliga yrkesutövarna ... anställda å kontor, bank (och) i post- och telegrafväsendet."[10]

Pedagoghistorikern Sven Ekwall har därtill, utifrån studier av småskolan på den skånska landsbygden, pekat på tuberkulosens utbredning bland småskollärarinnor.[11]

Anledningen till att tuberkulosen fick stor spridning i dessa grupper ligger i arbetslokalernas beskaffenhet med i många fall trånga, fuktiga, ostädade och oventilerade utrymmen.

Därför är det rimligt att antaga att det också finns ett samband mellan tuberkulosens utbredning och bostadsförhållandena. En undersökning gällande Helsingfors 1908–1912 visar ett klart samband mellan trångboddhet och hög dödlighet i tuberkulos.[12] I sin avhandling "Tuberkulos" visar Bi Puranen att en dålig bostadsmiljö i form av trånga rum med dålig luftcirkulation är en bidragande orsak till lungtuberkulos.[13] Puranen har utsatts för hård kritik från Olsson som menar att hon inte tar tillräcklig hänsyn till arbetsmiljöaspekter i sin analys av tuberkulosens utbredning.[14] I sin kritik utgår Olsson dock endast från en specifik yrkesgrupp. Utifrån detta kan det vara svårt att generellt förkasta Puranens resultat. Därför krävs ytterligare undersökningar med avseende på såväl arbets- som bostadsförhållanden. Dessutom bör ett könsperspektiv anläggas.

Källor och metod

För att konkret undersöka dödsålder och dödsorsaker bland Malmös befolkning har död- och begravningsböcker från samtliga församlingar i staden genomgåtts. För att göra materialet hanterligt har vissa årgångar valts ut. Dessa är 1860, 1880, 1900 och 1920. Att dessa jämna år valts ut beror på att det finns ett folkräkningsmaterial från dessa år.

För att ytterligare begränsa materialet har endast personer som var äldre än 15 år när de avled tagits med. Eftersom ett av huvudproblemen är att undersöka dödsorsakerna i olika yrkesgrupper har vi valt att utesluta barnen.[15] Ett fåtal vuxna har uteslutits då dödsorsak inte angivits eller om de varit skrivna på annan ort.

Källmaterialet bör vad gäller dödsorsakerna betraktas som tillförlitligt. I död- och begravningsböckerna har prästerna skrivit in dödsorsaken på grundval av läkarens dödsattest. Enstaka felaktigheter kan givetvis förekomma, men dessa påverkar inte slutresultaten för de vanligaste dödsorsakerna. Däremot kan det föreligga problem vad gäller dödlighet i t ex könssjukdomar och där alkoholbruk kan vara en orsakande faktor. Dels kan man tänka sig att läkaren vid t ex alkoholorsakade dödsfall medvetet har undanhållit detta faktum, dels kan orsaken t ex uttryckas i lever eller njursjukdom. Därför kan endast de fall där alkohol står klart angivet som bidragande dödsorsak hänföras till huvudgruppen alkoholorsakade dödsfall. Självmord och olyckor kan också vara svåra att skilja åt. I dessa fall har också dödsattestens uppgift fått styra även om det som skrives som olycka kan vara självmord.

Metodiskt har det varit nödvändigt att dela in de olika dödsorsakerna i huvudgrupper. Denna indelning har skett utifrån källmaterialets karaktär. Vid vissa dödsfall har flera sjukdomar angivits. I dessa fall har den primära orsaken fått stå som dödsorsak. Huvudgrupperna som använts är följande:

akuta lungsjukdomar
kroniska lungsjukdomar
epidemiska sjukdomar
hjärt- och kärlsjukdomar
njur- och leversjukdomar
magsjukdomar
alkoholskador
barnafödande
övrig cancer
övriga akuta sjukdomar
övriga kroniska sjukdomar
olyckor
självmord

En försvårande faktor när det gäller att knyta an till de avlidnas yrke är att många tituleras t ex arbetare eller fabriksarbetare. Sådana titlar ger egentligen inget besked om vilken typ av arbete det har rört sig om. Därför kan det innebära svårigheter att knyta vissa dödsorsaker till t ex handhavandet av ett visst material i arbetet.

För att lättare kunna spåra dödlighet och dödsorsaker i de olika samhällsklasserna och -skikten har en kategorisering av dessa gjorts i ett antal huvudgrupper:

I = Företagare utanför jordbruket
II = Icke-anställda lantbrukare
III = Högre tjänstemän
IV = Präster, poliser, soldater
V = Lägre tjänstemän
VI = Yrkesskickliga arbetare, hantverkare
VII = Gesäller
VIII = Lantarbetare, torpare
IX = Övriga arbetare
X = Sjöfolk, fiskare
XI = Kvinnor i huslig tjänst
XII = Fria yrkesutövare
XIII = Husägare

De kvinnor som stått utan titel har klassificerats som hustru, dotter eller änka till män ur ovanstående grupper eller bara som änka.

Det totala materialet omfattar 133 avlidna år 1860, 369 år 1880, 613 år 1900 och 893 år 1920, vilket totalt utgör 2009 avlidna personer över 15 år.

En översikt över Malmö 1860–1920

Redan före 1860 hade stadens befolkning börjat öka kraftigt. 1815 fanns det 6 651 invånare, 1855 15 508 och 1860 18 919. Denna folkmängd hade till största delen rymts i staden inom broarna. Men i början av 1860-talet uppstod tre nya renodlade arbetarbostadsområden utanför den gamla stadskärnan. Det var Lugnet, Kirseberg och Sofielund. Det senare tillhörde ännu inte Malmö Stad. Av dessa var det Lugnet som växte upp först.[16]

Industrialiseringen av Malmö krävde mycket arbetskraft. Detta behov tillgodosågs genom såväl inflyttning som ett födelseöverskott. Inflyttningen skedde framför allt från landsbygden i Malmöhus län och längre fram under perioden också från Österlen. 1880 var invånarantalet 38 054, 1900 var det 60 857 och 1920 hade 100 000 gränsen passerats med 13 553.[17]

Alla dessa människor behövde naturligtvis bostäder, och byggnadsverksamheten var tidvis stor.[18] Vidare inkorporerades nya områden till staden. Västra Skrävlinge med sin stora arbetarbefolkning i Sofielund inkorporerades 1911 och Limhamn 1915. Limhamn var vid denna tid en expansiv industriort med ett flertal större industrier och en stor befolkning tillhörande arbetarklassen.[19]

Trots de stora vinster som fanns att göra i bostadsbyggandet kunde trångboddheten vara stor och undermåliga bostäder hyrdes inte sällan ut.[20] Under den första expansionstiden var de sanitära förhållandena mycket dåliga. Upprepade påbud från Sundhetsnämnden om avlopps- och avträdesanordningarna hjälpte föga. Rödsotsepidemin som härjade 1879–1882 medförde emellertid krafttag från myndigheterna, och efter detta förbättrades förhållandena successivt. I Sofielund, som då ännu inte inkorporerats, fanns det dock öppna avloppsdiken ända fram till år 1900.[21]

Orsaken till den explosiva befolkningsökningen står att finna i att Malmös industri under perioden växte kraftigt. År 1855 fanns det 47 fabriker med 657 anställda. Fem år senare 1860 fanns det 61 fabriker med 1.256 anställda. Kockums Mekaniska Verkstad var vid denna tid det dominerande företaget i staden.[22] Andra viktiga näringar var tobaks- och textilindustrin. Den senare expanderade kraftigt under 1870- och 1880-talen och kom att i hög grad bli kvinnodominerad.[23] I textilindustrin fanns det 1897 2 189 anställda och i livsmedelsindustrin (inkl tobaksindustrin) 1 275, medan det i de mekaniska verkstäderna fanns ca 1 500.[24]

Malmö kunde sålunda vid sekelskiftet inte karakteriseras som en typisk varvsstad utan snarare som en textilstad. Detta mönster förstärktes ytterligare

fram till 1910. Då fanns i textilindustrin (inkl sko- och läderind) 5 344 anställda, i livsmedels- och tobaksindustrin 1 612 och i metallindustrin 2 706.[25] Dominansen av typiska kvinnoindustrier märks tydligt i andelen kvinnliga fabriksarbetare som 1910 uppgick till 47 %.[26]

Under undersökningsperioden har sålunda Malmö genomgått en drastisk omvandling med en framväxande industrikapitalism, vilket påverkat yrkesstrukturen i staden. Arbetsförhållandena för en stor del av befolkningen har förändrats. Allt fler har fått sina arbetsplatser innanför fabrikernas väggar. Stadens stora tillväxt har också periodvis betytt en betydande bostadsbrist med skrupellösa fastighetsägare som hyrt ut undermåliga bostäder.

Kvarteret Diana på "gamla väster". Här ses exteriören från hörnan av Långgårdsgatan och Hyregatan. I detta kvarter drabbades man av typiska fattigsjukdomar såsom t ex lungtuberkulos. Foto L Fagercrantz. Malmö Museum.

Dödsålder och dödsorsaker i olika samhällsklasser och yrkesgrupper

Dödsåldrar

År 1860 var den genomsnittliga dödsåldern för avlidna över 15 år i Malmö 46 år. Kvinnornas var 48 år och männens 45. Med industrialismens genombrott höjdes den genomsnittliga dödsåldern. Människorna levde alltså längre. Men vid en jämförelse mellan könen visar det sig att skillnaden i genomsnittlig dödsålder mellan män och kvinnor ökade. 1860 var den 3 år, 1880 var den 4, 1900 var den 5 och 1920 var den hela 7 år.

Tabell 1. Genomsnittlig dödsålder i Malmö 1860, 1880, 1900 och 1920.

År	Kvinnor	Män	Samtliga
1860	48	45	46
1880	51	47	49
1900	56	51	53
1920	61	54	58

Källa: Död- och begravningsböcker.

Att kvinnornas genomsnittliga livslängd ökade mer än männens kan enligt Sörensen förklaras med att männen i större utsträckning än kvinnorna var utsatta för arbetslivets faror i form av stress och nedslitande eller hälsofarliga arbetsmiljöer. Som stöd för sitt antagande anför han att det inte finns någon större skillnad mellan könen fram till 45 års ålder. Då har barnafödandets period tagit slut och kvinnan kommit in i en mindre riskfylld fas i livscykeln medan männen fortfarande utsätts för arbetslivets risker. Det är bland de som blir äldre än 45 år skillnaden i dödsålder mellan könen framträder.[27]

Vid en jämförelse mellan män och kvinnor i Malmö visar det sig liksom hos Sörensen att det föreligger inte någon större skillnad mellan mäns och kvinnors dödsålder bland dem som dog före 45 års ålder. Både 1860 och 1900 blev männen t o m lite äldre. Den stora skillnaden mellan män och kvinnor upptäcks först i gruppen som blev över 45 år gamla. Hade man väl passerat denna åldersgräns var dödsåldern för kvinnor i genomsnitt 5 år högre än bland männen. Sörensens förklaring att kvinnorna i de yngre åldrarna skulle få en lägre dödsålder i den yngre gruppen p g a barnafödande håller inte vad beträffar Malmö. Dels är kvinnorna som dog av denna orsak få och dels sänker dessa inte genomsnittet i denna grupp. I stället kan man finna en förklaring i att de kvinnor som dog i yngre åldrar i stor utsträckning var yrkesarbetande. Det är troligt att deras arbetsmiljö inte var bättre än männens. Därför är det av vikt att undersöka vilka sjukdomar kvinnorna dog i.

För att underlätta klassificeringen i olika samhällsgrupper har en klassindelning gjorts. Klasserna har dessutom delats in i olika skikt.

Tabell 2. Dödsålder i olika samhällsskikt.

Grupp	Antal	Genomsn dödsålder
I	250	50
II	27	70
III	33	56
IV	55	47
V	114	49
VI	326	51
VII	35	47
VIII	7	46
IX	350	50
X	34	42
XI	110	46
XII	12	65
XIII	6	45

Källa: Död- och begravningsböcker.
Gruppindelning: I = Företagare utanför jordbruket, II = Ickeanställda jordbrukare, III = Högre tjänstemän, IV = Präster, poliser, soldater, V = Lägre tjänstemän, VI = Yrkesskickliga arbetare, VII = Gesäller, VIII = Lantarbetare och torpare, IX = övriga arbetare, X = Sjöfolk och fiskare, XI = Kvinnor i huslig tjänst, XII = Fria yrken, XIII = Husägare.

Det bör påpekas att icke-yrkesverksamma kvinnor lämnats utanför tabell 2. Den extremt höga siffran för lantbrukare går det inte att dra några slutsatser från, då medelåldern på sådana som bodde i staden kan antas ha varit relativt hög. Det rörde sig förmodligen om sådana som hade avslutat sin jordbruksverksamhet och flyttat in till staden. För att kunna göra en relevant jämförelse med denna grupp måste en landsbygdssocken undersökas.

Man kan vid en uppdelning i de olika grupperna för de olika undersökningsåren se en förändring mot att dödsåldern höjdes. Ett undantag utgör de lägre tjänstemännen, där den sjönk, men detta kan förklaras med att detta var ett skikt som under 1910-talet växte snabbt och genom nyrekryteringen hade en betydligt lägre genomsnittsålder än den hade haft tidigare.[28] Den möjligtvis olika åldersstrukturen mellan grupperna gör att det inte är relevant att jämföra dem inbördes.

"Proletärsjukdomen"

I en statlig utredning från 1932 gjordes en undersökning angående dödsorsa-

ker i den svenska befolkningen. Härvid visar det sig att för samtliga män mellan 20 och 40 år som dog under åren 1911–1915 var dödsorsaken i 43,2 % av fallen tuberkulos. För samma åldersgrupp bland kvinnorna var andelen döda i tuberkulos 53,8 %.[29]

Motsvarande skillnad i tuberkulosdödlighet mellan könen finns i Malmö (se tabell 3 och 5). Denna skillnad kan vara svår att förklara. En tänkbar anledning kan vara att män i betydligt större utsträckning än kvinnor hade arbete utomhus, vilket gav en möjlighet till inandning av friskare luft. Betydelsen av frisk luft för undvikandet av tuberkulos märks av den klara underrepresentationen i gruppen sjöfolk. Kvinnornas yrkesarbete skedde oftast på fabriker eller i kontor. Många arbetade också i hemmet.

Tabell 3. Andel dödsorsaker bland de som dog före 46 års ålder i procent

År	kr lung		epid		hk		olycka	
	m	kv	m	kv	m	kv	m	kv
1860	35,9	36,7	20,5	23,3	7,7	3,3	12,8	3,3
1880	30,1	39,3	19,8	23,5	6,2	6,0	12,3	1,2
1900	35,4	51,6	7,9	2,2	13,4	9,9	16,5	1,1
1920	31,1	41,9	15,5	10,5	11,2	14,5	9,9	1,6

Källa: Död- och begravningsböcker.

Andra märkbara tendenser är den under vissa år höga dödligheten i epidemiska sjukdomar. Dessa kan troligtvis förklaras bättre utifrån boendemiljöer än från faktorer i arbetsmiljön.

Det är svårt att sätta fingret på varför hjärt- och kärlsjukdomarna ökade under perioden. En tänkbar förklaring är den med nya företagsledningsmetoder sammanhörande höjningen av arbetsintensiteten med därtill hörande stress. Andelen dödsfall orsakade av olyckor håller sig relativt konstant, dock med en minskning mellan 1900 och 1920. Vi har inte närmare undersökt olyckornas orsaker, men tänkbara anledningar till skillnaden mellan män och kvinnor kan för det första vara att männens arbete ofta var tyngre och med större olycksfallsrisker. För det andra var troligen alkoholkonsumtionen större bland män, vilket skulle kunna bidraga till ett större antal olyckor såväl på som utanför arbetstiden.

Bland de äldre var de kroniska lungsjukdomarna inte en lika vanlig dödsorsak. Märkbart bland dessa är att skillnaden mellan män och kvinnor inte är lika stor som för den yngre gruppen. Den försvinner t o m helt fram till 1920. Vid denna tidpunkt hade andelen döda av kroniska lungsjukdomar också

reducerats till under 10 % av samtliga döda över 45 år. Denna minskning kan näppeligen förklaras med förändringar i arbetsmiljön, då motsvarande starka tendens inte finns bland de yngre. Möjligtvis går det att finna en förklaring i bostadssituationen.

Det går att finna förklarbara skillnader mellan de olika samhällsklasserna. Inom bourgeoisin (kat. I–III) var dödsfallen orsakade av kroniska lungsjukdomar kring 20 % medan de inom arbetarklassen var betydligt högre.

Tabell 4. Andel döda i kroniska lungsjukdomar i olika samhällsskikt 1860, 1880, 1900 och 1920.

Kategori	Andel av döda som dog i kr lungsj
I	17,6 %
II	22,2 %
III	3,0 %
IV	20,0 %
V	27,2 %
VI	32,2 %
VII	40,0 %
VIII	(14,3 %)
IX	24,0 %
X	17,6 %
XI	27,3 %
XII	(16,7 %)
XIII	(16,7 %)
h t I	27,7 %
h t VI	35,1 %
h t IX	39,8 %

Källa: Död- och begravningsböcker. Anmärkn. h t I = hustrur till män ur grupp I, h t VI = hustrur till män ur grupp VI, h t IX = hustur till män ur grupp IX

Anmärkas bör att grupperna VIII, XII och XIII är så pass små att procentsiffrorna kan te sig missvisande.

Återigen visar det sig att kvinnorna dog i kroniska lungsjukdomar i högre utsträckning än männen. Förhållandena var likadana i både bourgeoisin och arbetarklassen. Dock var andelen betydligt högre bland arbetarklasshustrurna än bland borgerskapets. De kroniska lungsjukdomarna, där lungtuberkulosen var den klart dominerande, kan alltså kopplas både till kön och klass. Som vi

sett finns det forskningsrön som visar att sjukdomarna drabbade olika yrkesgrupper olika hårt. Det kan utifrån det malmöitiska källmaterialet vara svårt att gå in på enskilda yrkesgrupper, men utifrån de yrkestitlar som klart utsäger vad man arbetade med går det ändå att få fram ett material.

Tabell 5. Dödsorsaker i olika yrkesgrupper 1860, 1880, 1900 och 1920

Yrkesgrupp	döda i kr lungsj	hjärt-kärl	olycka
Sko- och läderarbetare	39,6 %	14,6 %	2,0 %
Textilarbetare	42,6 %	22,2 %	3,7 %
Livsmedelsarbetare	25,0 %	25,7 %	3,1 %
Metallarbetare	32,0 %	17,3 %	5,3 %
Stenarbetare m fl	23,8 %	26,2 %	11,9 %
Träarbetare	26,9 %	19,2 %	1,9 %
Sjöfolk	17,6 %	14,7 %	29,4 %
Kontorsanställda	26,3 %	15,6 %	2,6 %

Källa: Död- och begravningsböcker.

En intressant distinktion kan göras utifrån denna tabell. Den grupp som har den klart högsta lungsjukdomsdödligheten är textilarbetarna. Dessa hade en lika stor andel som typograferna på riksplanet. Bland textilarbetarna visar det sig dessutom att lungsjukdomarnas andel bland kvinnorna var 50 %. Detta är alltså än högre siffror än vad Lars Olsson har funnit bland typograferna.

Textilarbeterskor vid Malmö Yllefabrik. Dessa kvinnor var på grund av sin arbetsmiljö i högre grad än andra utsatta för lungtuberkulos. Foto: Nils Jönsson. Malmö Museum.

Sko- och läderindustrin var en annan näringsgren som var relativt stor i Malmö. Även här fanns en betydande överdödlighet i kroniska lungsjukdomar. Förklaringen till att det inom såväl textil- som läderindustrin fanns en dödlighet i lungsjukdomar som var större än genomsnittet kan sökas i arbetsmiljön. Yrkesmedicinaren John Nordin skrev 1947: "Vad beträffar tuberkulos vid dammalstrande arbete, visar statistiken att de kroniska katarrala förändringar, som framkallats i lungorna genom vissa slag av damm, äro predisponerande för uppkomsten av tuberkulos. Statistiken visar sålunda ökad förekomst av tuberkulos vid arbete i metalliskt damm, men framför allt vid dammalstrande arbete med läder, skinn, fjäder, ylle, bomull, trä, papper och tobak."[30]

En annan tydlig tendens är den höga frekvensen av olycksfall bland sjöfolk. För dessa fanns stora olycksrisker i arbetet. Många av dem dog i drunknings-olyckor. Bland de som kategoriserats bland stenarbetare finns murarna. Även dessa hade en hög dödlighet p g a olycksfall, vilket troligen kan tillskrivas arbetsmiljön.

Skillnaderna mellan yrkesgrupperna vad gäller hjärt- och kärlsjukdomar kan möjligen förklaras av olika arbetsintensitet i olika industrigrenar. Men även åldersstrukturen kan här spela en stor roll.

Bostädernas betydelse för dödsorsakerna

En undersökning av dödsåldern i olika bostadsområden och bostadskvarter skulle kunna ge oss värdefulla upplysningar om de sociala förhållandena i olika delar av Malmö. Men det föreligger alltför stora metodiska problem för att redovisa resultatet av en sådan undersökning inom ramen för detta arbete. För att det skall vara meningsfullt med en sådan redovisning krävs en noggrann undersökning av yrkes- och åldersstrukturen i de aktuella kvarteren. Däremot kan det vara meningsfullt att studera dödsorsakerna i olika bostadskvarter. Dödsorsakerna har som vi tidigare sett i hög grad visat sig vara klassbundna. Det har också påvisats att arbetsmiljön spelat en betydande roll för mottagligheten för vissa sjukdomar. Kan boendemiljön i Malmö också ha haft någon inverkan på dödsorsakerna?

Rödsotsepidemin 1879–1882

Den svåraste epidemi som drabbade Malmö under undersökningsperioden var rödsotsepidemin 1879–1882. Den värsta perioden inföll 1882 då födelseöverskottet minskade från siffror runt 600 till 320.[31] Den nya stadsdelen Lugnet med sina dåliga bostäder och stora trångboddhet var den som drabbades hårdast i Malmö. Ett ögonvittne berättar: "Det fanns inte ett hus utan,

där en eller de flesta, ... var angripna av sjukdomen och de allra flesta dukade under".[32] En sådan utsaga, förmodligen nedtecknad långt efter händelserna, går inte att helt lita på. Det förefaller vara en överdrift att flera i varje hus skulle ha dukat under. Antalet döda på Lugnet var åtminstone 1880 inte exceptionellt stort. Det var dock inte detta år epidemin grasserade som värst. Vidare kan det tänkas att barnen, vilka ju inte ingår i våra siffror, drabbades av epidemin i större utsträckning än vuxna.

Professor E. Heyman från Stockholm som var expert på epidemiska sjukdomar inkallades av Hälsovårdsnämnden för att utreda epidemins verkningar och orsaker. Därvid visade det sig att 15,9 % av Lugnets befolkning hade drabbats av sjukdomen, och att en betydligt lägre del av hela stadens befolkning hade drabbats. Heyman ansåg att huvudorsaken till att Lugnet drabbades hårdast var dels att stadsdelens grund var av sådan beskaffenhet att den inte släppte genom all orenlighet som samlades i markens ytlager, dels att stadsdelen var lågt belägen så att "markens föroreningar" från högre belägna områden flöt dit och på så sätt spred sjukdomen i stadsdelen.[33]

Förste stadsläkaren A. Falck gick i polemik mot Heyman. Han betonade i stället de dåliga bostadsförhållandena och fattigdomen. I en rapport skrev han att "dylika sammanslagningar af människor på en relativt inskränkt plats inom mer eller mindre illa uppförda och inrättade bostäder, der utrymmet är otillräckligt, renligheten så inom som utomhus ofta försummad, dagern klen, luften förskämd, der lefnadsvillkoren äro inskränkta o lefnadssättet ej alltid det regelbundnaste, måste mer än allt annat o äfven i viss mån oberoende af grundens beskaffenhet bidraga till att alstra sjukdom och epidemier samt minska motståndskraften mot de sjukdomsfrön, som velat uppsöka dylika stadsdelar, de må nu ligga lågt eller högt".[34]

Andra delar av Södra Förstaden drabbades redan 1880. 12,5 % av samtliga dödsfall där under detta år var orsakade av epidemin. Likaledes drabbades garnisonen hårt. Soldaterna här bodde trångt, och av de 10 personer som dog under 1880 gjorde 7 det av epidemin. Under de andra undersökningsåren var det ytterst få som över huvud taget dog här.

Även de delar av Östra Förstaden som ännu inte var kvartersnamnsatta, där bostadsförhållandena kan karakteriseras som dåliga, hade 1880 en hög dödlighet i epidemin. Av de 28 personer som dog gjorde 9 det i epidemin. Det rörde sig alltså för detta år om nästan 33 %. Epidemins verkningar var alltså här, åtminstone bland den vuxna befolkningen och under detta år, svårare än på Lugnet.

Tabell 6. Dödsfall i epidemiska sjukdomar i olika kvarter 1880

Kvarter	antal döda	antal döda i epidemiska sj
9 dal	4	3
Södra F. 6	8	2
Östra F. 134	2	2
Östra F. 25	7	3
Östra F. 88	2	2
Anna	6	2
Betlehem	7	3
Diana	7	2
Garnisonen	10	7
Jerusalem	11	2
Orren	2	2
Rostock	23	8

Anm. Endast kvarter med mer än en död i epidemiska sjukdomar har medtagits.
Källa: Död- och begravningsböcker.

Epidemins verkningar slog hårdast i de delar av staden där bostadsstandarden var sämst och trångboddheten störst. Det var alltså framför allt människor ur arbetarklassen som dog i epidemin. De hade under sina livsbetingelser mycket små chanser att undvika den farliga smittan. Det framgår av hela undersökningsmaterialet att det var ytterst få ur de högre samhällsskikten som drabbades av dödlighet i form av epidemier. Denna dödsorsak var m a o också klassbunden. Den kan dock inte förklaras med faktorer i arbetsmiljön utan utifrån boendet.

"Den skämda luftens" inverkan på lungorna

I många av kvarteren var antalet dödsfall per år för litet för att man skall kunna dra några slutsatser vad gäller boendemiljöns inverkan på livslängd och dödsorsaker. Dock finns det en del större kvarter, från vilka det kan vara meningsfullt att redovisa förhållandena. De kvarter som särskilt studerats är de med ett sammantaget antal dödsfall på minst 10 personer. Detta kan innebära att de kvarter med enbart personer ur den absoluta överklassen inte kommer med i beräkningarna. Ett sätt att komma runt problemet med de små kvarteren är att i stället se på lite större områden. Därför har staden uppdelats i 6 delar. Dessa är den östra respektive västra delen av staden inom

broarna, Östra Förstaden, Södra Förstaden, Rörsjöstaden och Mellersta Förstaden.

I Östra innerstaden finns det 14 kvarter, vilka hade minst 10 döda. I tre av dessa var andelen dödsfall orsakade av kroniska lungsjukdomar högt (över 35 %). Dessa var Humle (42 %), Höken (39 %) och Duvan (38 %). Den ojämförligt högsta siffran finns i Höken under året 1900 då 8 dödsfall av totalt 11 (73 %) orsakades av sådana sjukdomar. För perioden 1880–1920 visar också Betlehem och Jerusalem upp höga siffror. Byggnaderna i dessa kvarter bestod delvis av stora hyreskaserner med stora arbetarklassfamiljer. Östra delen av innerstaden karakteriserades också av Hälsovårdsnämnden som ett av de områden i staden där förhållandena var som sämst.[35]

Den lägsta lungsjukdomsfrekvensen bland Östra innerstadens kvarter återfinns i Carolus (9 %), Sågen (13 %). I Carolus var klassammansättningen bland de boende annorlunda. Det ansågs förmodligen var attraktivt att bo i högre-ståndshusen utmed Östergatan.

I västra delen av innerstaden har 4 kvarter visat sig ha en överrepresentation av kroniska lungsjukdomar bland de avlidna. Diana (50 %), Väveriet (40 %) och Druvan (36 %) hade den högsta. Ett kvarter med få döda var Gyllenstjärna. I kvarteret dog endast 4 personer, men tre av dessa gjorde det p g a kroniska lungsjukdomar. Dessa tre hörde inte till de grupper som hade en överdödlighet i kroniska lungsjukdomar. Tyvärr är materialet för detta kvarter för litet för några slutsatser. Biet (17 %) och Tranan (19 %) hade en lägre dödlighet i dessa sjukdomar.

Kvarteren i innerstaden är svåra att karakterisera vad gäller bostadsstandarden. Ett kvarter kan t ex ut mot en huvudgata ha en bebyggelse med hus av bättre standard och attraktiva lägenheter medan "baksidan" av kvarteret kan ha mycket dåliga boendemiljöer. Därför är det svårt att utifrån detta dra några slutsatser.

Av Östra Förstadens 22 kvarter innanför stadsplanen hade inte mindre än 5 en befolkning där en stor del av de avlidna dog i kroniska lungsjukdomar. I kvarteret Olof var andelen av de döda som hade kroniska lungsjukdomar 54,5 %. De som avled av denna anledning här tillhör de yrkesgrupper vars dödlighetsorsak i stor utsträckning var sådana sjukdomar. Därför går det inte att utifrån detta kvarter säga någonting säkert om boendets inverkan. Samma var förhållandet i kvarteren Bror (46 %) och Lars (45 %).

I Södra Förstadens stadsplanlagda områden fanns det 3 kvarter med stor andel dödsorsaker i kroniska lungsjukdomar. I Elefanten var andelen 46 %, i Kaninen 38 % och i Korpen var den också 38%. I Kaninen uppgick andelen år 1900 till 8 av 13 (62 %). Dessa kvarter utmärktes efter 1880 av att bebyggel-

sen i stor utsträckning bestod av större hyreshus med en stor del av invånarna ur arbetarklassen. Kvarteret Elefanten uppvisar stora variationer mellan de olika åren. Samtliga 6 som avled 1880 gjorde det p g a kroniska lungsjukdomar. Sammantaget för åren 1880 och 1900 var det 10 av 15 som avled i kroniska lungsjukdomar (67 %). År 1920 var det endast 2 av 11. Möjligtvis går det att utifrån detta kvarter dra slutsatsen att trångboddhet ökade möjligheterna för att man skulle drabbas av kroniska lungsjukdomar. Kvarteret var beläget i stadsdelen Lugnet, som hade sin snabbaste befolkningstillväxt fram till år 1890. Därefter minskade folkmängden långsamt, trots att större och högre hus uppfördes.

I kvarteret Falken avled ingen i kroniska lungsjukdomar. Dödsåldern var också osedvanligt hög. Halva detta kvarter täcktes av Malmö Arbetares Bostadsförenings Aktiebolags bostadshus som byggdes i början av 1880-talet. Kan det tänkas att detta bostadskomplex byggdes med utgångspunkt att boendemiljön skulle vara så bra som möjligt, och att dödligheten i kroniska lungsjukdomar därför var obefintlig?

Rörsjöstadens bebyggelse uppfördes också till största delen efter 1880. I denna stadsdel byggdes det delvis med ljus och luft som princip. Ett villkor för att den skulle få byggas på den av staten ägda jorden var att man genomförde en mönsterstadsplan med strikt rutnät och breda gator.[37]

Det totala antalet döda i stadsdelen under våra undersökningsår var 97 stycken. Av dessa var det endast 18 stycken som hade kronisk lungsjukdom som dödsorsak, vilket motsvarar 18,5 %. Denna andel ligger nästan lika lågt som andelen bland borgarklassen. Befolkningen i Rörsjöstaden var yrkesmässigt ganska blandad. Sannolikt fanns en viss överrepresentation av hantverksarbetare, kontorister och andra lägre tjänstemän. Därför borde lungsjukdomsfrekvensen varit betydligt högre. Den relativt låga andelen bör därför kunna förklaras utifrån boendemiljön.

Sammanfattning och utblick

Klass, kön och yrke är tre faktorer som har stor betydelse dels när det gäller genomsnittlig dödsålder och dels för vilka dödsorsakerna är. Även boendemiljön påverkar dessa, men dess inverkan är svårare att påvisa då det är förenat med stora svårigheter att undersöka de avlidnas konkreta boendemiljö. Visserligen kan man ibland generalisera utifrån hela kvarter eller stadsdelar, men det kan vara problematiskt då yrkesstrukturen och åldersfördelningen kan leda till felaktiga resultat. Andra problem är att ett kvarter kan vara differentierat på så sätt att boendemiljön i halva kan vara god medan den i andra halvan är dålig. Många av Malmös kvarter såg ut så runt sekelskiftet.

Bland de resultat som visat sig gällande Malmös befolkning under perioden 1860–1920 är de intressantaste och mest uppseendeväckande:

1. Den med industrialismens framväxt ökade skillnaden i dödsålder mellan män och kvinnor.
2. Skillnaden i dödlighet p g a kroniska lungsjukdomar mellan män och kvinnor, där kvinnorna har betydligt större andel.
3. Skillnaden i dödlighet p g a kroniska lungsjukdomar mellan olika yrkesgrupper. Det har i tidigare undersökningar pekats på typografernas överdödlighet i sådana sjukdomar. Undersökningen av Malmös befolkning har visat att textilarbetarnas siffror är fullt jämförbara med typografernas. De kvinnliga textilarbetarna har t o m högre andel. Läderarbetarnas siffror når nästan upp till samma nivå som typografernas. Läder- och textilarbetare är två yrkesgrupper med stora kvinnliga inslag.
4. Skillnader i olycksfallsrisker mellan olika yrkesgrupper.
5. Boendets betydelse för epidemiers utbredning.
6. Boendets betydelse för andelen dödsfall orsakade av kroniska lungsjukdomar.

Dessa, till viss del preliminära, resultat pekar framåt mot väsentliga forskningsfält. För att ännu bättre kunna skapa en bild av och förklara människors sociala verklighet behövs ytterligare forskning inom detta område. Vissa yrkesgruppers livslängd och dödsorsaker bör intensivstuderas under en längre tidsperiod. Sådana grupper är bl a textilarbetarna och läderarbetarna. Arbetsprocessens förändring inom dessa branscher måste studeras så att man kan se eventuella kopplingar mellan förändrade produktionsmetoder och dödlighet bland de anställda.[38] Livslinjestudier av anställda i dessa branscher kan hjälpa till att kasta ljus över förhållandena.

Vidare bör de konkreta bostadsförhållandena studeras i Malmö. Helst bör hus efter hus studeras såväl gällande köns-, ålders-, klass- som yrkesstruktur bland de boende. Först efter en sådan studie kan man dra definitiva slutsatser om boendeförhållandenas inverkan på dödsålder och dödsorsaker. Men mycket pekar på att man generellt inte kan förkasta Bi Puranens slutsatser om boendets inverkan på tuberkulosdödligheten.

Det förefaller, på basis av de resultat som framkommit, troligt att såväl arbets- som boendemiljö kan ha ett avgörande inflytande på dödligheten i kroniska lungsjukdomar och då främst tuberkulos. Smittriskerna ökar troligen vid trångboddhet. I kombination med vissa arbetsmiljöer där man inandas olika typer av damm ökar mottagligheten för tuberkelbacillen. Sådant damm

kan t ex vara blydamm i tryckerierna, tobaksdamm i tobaksfabrikerna eller textilfibrer i textilindustrin.

Tryckta källor och litteratur:

Améen, Lennart: Stadens gator och kvarter. Lund 1973.
Anderson, Gregory: Victorian Clerks. Manchester 1976.
Andersson, Helge: Så har Malmö utvidgat sitt område. I Elbogen 1988: 4. Malmö 1988.
Berggren, Lars & Olsson, Lars: Arbetsmiljö, hälsa och arbetarskydd. I "Metall 100 år – fem uppsatser". Stockholm 1988.
Carlsson–Wetterberg, Christina: Kvinnor, arbete och åldrande. Textilarbeterskor i Malmö 1870–1918. I Scandia 1988:2. Lund 1989.
Ekwall, Sven: Tidig småskollärarutbildning. Lund 1987.
Ericsson, Tom: Den andra fackföreningsrörelsen. Umeå 1983.
Greiff, Mats & Larsson, Hans: Lugnet, en stadsdel i Malmö. I Elbogen 1989:2. Malmö 1989.
Holmin, Nils: Förekomsten av tuberkulos bland järn- och metallarbetarna i Eskilstuna. Stockholm 1916.
Isberg, A.U: Handbok med uppgifter och förklaringar till A.U Isberg S:rs historiska karta över Malmö Stad av år 1875. Malmö 1923.
Isberg, Hagbard: Huru de fattiga kunna ha det i Malmö. Malmö 1911.
Malmö Stads Historia del 4. Arlöv 1985.
Marx, Karl: Kapitalet, första boken. Leipzig 1974.
Olsson, Lars: Gamla typer och nya produktionsförhållanden. Lund 1986.
Puranen, Britt-Inger: Tuberkulos. Umeå 1984.
Sociala meddelanden 1914. Stockholm 1914.
SOU 1932:4. Dödlighetsantaganden för livränteförsäkring. Stockholm 1932.
Sörensen, Th: Social-statistiske undersögelser. Köpenhamn 1984.

Otryckt material

Död- och begravningsböcker för samtliga församlingar i Malmö 1860, 1880, 1900 och 1920.

NOTER:

[1] Beier s. 110. Citerat ur Olsson (1986) s 72.
[2] Olsson (1986) s 76ff.
[3] ibid. s 103.
[4] Berggren & Olsson s 70.
[5] Olsson (1986) s 84
[6] Marx s 407.
[7] Sörensen s 218ff.

[8] Holmin s 13.
[9] Anderson s 18f
[10] Citerat ur Ericsson s 43.
[11] Ekwall s 225, 241.
[12] Sociala Meddelanden 1914 s 914ff.
[13] Puranen s 5, 310.
[14] Olsson (1986) s 85ff.
[15] En undersökning av barnadödligheten i olika samhällsklasser gjordes 1883 av den danske läkaren Th. Sörensen.
[16] Greiff & Larsson s 57.
[17] ibid s 59f. Malmö Stads Historia del 4 s 142. Folkräkningen 1920
[18] Malmö Stads historia del 4 s 174ff, 293ff, 367ff. Greiff & Larsson s 63ff.
[19] Andersson s 155ff.
[20] Målande samtidsbeskrivningar återfinns i Isberg, H.
[21] Greiff & Larsson s 67f.
[22] ibid s 57.
[23] Malmö Stads Historia del 4 s 159ff. Carlsson-Wetterberg s 241ff.
[24] Malmö Stads Historia del 4 s 290.
[25] ibid. s 368.
[26] Carlsson-Wetterberg s 241.
[27] Sörensen s 133.
[28] Se Mats Greiffs pågående avhandlingsarbete om industritjänstemännens proletarisering 1840–1950.
[29] SOU 1932:4 s 41.
[30] Nordin s 245.
[31] Malmö Stads Historia del 4 s 142.
[32] Folklivsarkivet i Lund M8192.
[33] Greiff & Larsson s 68.
[34] Citerat ur ibid s 68. Andelen dödsfall orsakade av kroniska lungsjukdomar i Mellersta Förstaden var något högre än i Rörsjöstaden. Men andelen var inte hög jämfört med andra stadsdelar med en liknande klass- och yrkesstruktur.
[35] Isberg, A.U. s 57ff. Malmö stads historia del 4 s 212.
[36] För befolkningsutvecklingen i Lugnet se Greiff & Larsson s 59.
[37] Se Améen.
[38] En förtjänstfull sådan studie över typografernas förändrade arbetsförhållanden har gjorts av Olsson (1986).

Toarp – vad är det?

En fråga om geografisk identitet

Av Annika Möller

Något av det första som fångar ens blick när man studerar en karta är gränserna som delar in landskapet i olika områden. Kanske är det naturligt att nationsgränsen är den första typ av gräns man tänker på, men på samma gång finns på kartan ett mönster av ägo-, by- och församlingsgränser som är minst lika betydelsefulla och intressanta.

I tidsperspektivet ett människoliv är dessa gränser synbarligen stabila, men trots detta är förändringarna av dem ofta både hastiga och omvälvande. En av de byar som fått sina gränser kraftigt förändrade under de senaste 200 åren är Toarp, belägen i Malmö kommuns sydöstra hörn (fig 1). Denna artikel behandlar dessa gränsändringar, orsakerna till dem, och vad de inneburit för de människor som är bosatta i byn.

Hur har gränserna förändrats?

Under 1700- och 1800-talen genomfördes flera reformer inom det svenska jordbruket för att utnyttja markresurserna bättre. För det skånska kulturlandskapet kom i synnerhet förordningen om enskifte år 1803 att få stor betydelse. Redan 1830 var drygt 60 % av de skånska byarna skiftade. Det räckte med att en jordägare i en by begärde skifte för att det skulle genomföras.

Som namnet antyder innebar enskiftet att varje jordägare fick sin mark samlad i ett enda stycke, vilket i sin tur innebar att nyodlingen tog fart enär flera bönder endast fick utmarksjord på sin lott. Det mest radikala med de svenska skiftesreformerna var emellertid att de jordägare som inte fick sin

mark i närheten av bykärnan kunde åläggas utflyttningstvång, dvs byarna "sprängdes" (Åberg 1953). Enskiftet resulterade därmed bl a i en splittrad bebyggelse, ett nytt ägosystem och ett helt förändrat vägnät.

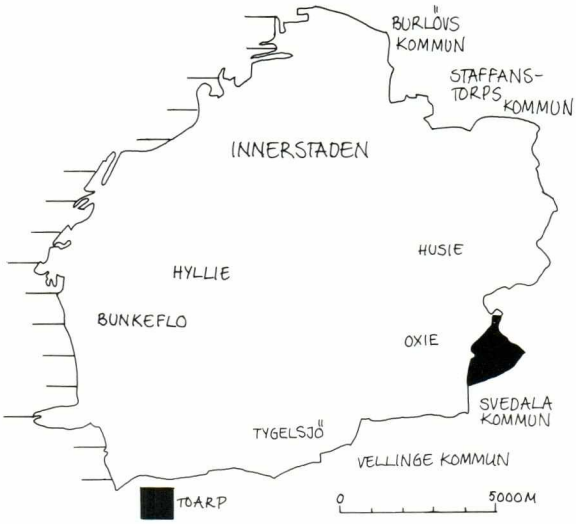

Fig 1. Toarp är beläget i det sydöstra hörnet av Malmö kommun.

År 1807 anhöll flera pesoner i Toarp om att få sina ägor enskiftade, vilket så småningom ledde till att hela byn genomgick ett skifte. Detta fastställdes dock inte förrän 1816. Byns inre gränser förändrades därmed kraftigt.[1] Vid denna tid fanns det sju gårdar och ett antal gatehus i byn. I Toarps by genomförde lantmätaren ett s k stjärnskifte, vilket innebar att endast två gårdar (nr 6 och nr 7) behövde flytta ut från bykärnan. I detta fall medförde enskiftet alltså inte någon bysprängning (se ovan). Trots detta valde bönderna efter hand – förmodligen i samband med att de byggde nytt – att flytta ut sina gårdar från bykärnan till centrum av sina nya ägolotter (fig 2 och 3).

Flera av de ägogränser som fastställdes vid enskiftet finns kvar på dagens karta, men några av lotterna har blivit avstyckade ett flertal gånger. Det senare gäller i synnerhet längs Svedalavägen. Här har ett nytt samhälle vuxit fram under början av 1900-talet. Många aktiviteter; bl a IOGT-NTO-förening, konsumentförening, och vissa nöjesetablissemang, samlades efterhand bland den nya bebyggelsen. Det "nya" Toarp blev snart – trots avsaknad av kyrka – något av ett centrum, både för människor i Oxie och i andra byar runt omkring, och småhusbebyggelsen kom så småningom även att innebära att betydelsen av *namnet* Toarp ändrades.

Även de yttre gränserna preciserades i samband med enskiftet. Detta efter-

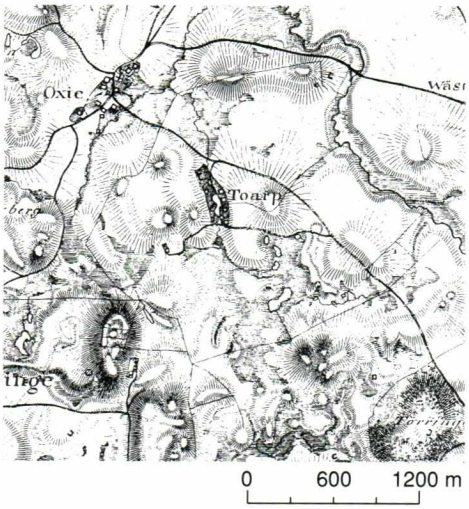

Fig 2. Toarp på skånska rekognosceringskartan från 1813. Enskiftet är ännu ej genomfört och bebyggelsen ligger samlad. By- och sockengränser markeras ej på denna karta, men hägnad är utmärkt mellan Toarp och angränsande byar. Observera hur väl dessa hägnaders sträckning överensstämmer med bygränsen i fig 3.

som det var byarnas totala jordinnehav som låg till grund för fördelningen inom byn. I Toarp var dock förändringarna av hägnads*principerna* och hägnads*metoderna* större än ändringarna av gränsernas sträckning (Nilsson 1986). Dessa är nämligen av betydligt senare datum än förändringarna av de inre gränserna, och har främst skett i väster och i norr (fig 4). Oxie, som ligger nordväst om Toarp, har vuxit åt öster och för denna tillväxt tagit en stor del av Toarps mark i anspråk. Numera går Toarps västliga och nordliga gräns delvis längs enskiftesgränser och kapar av halva den gamla bykärnan! Att gränserna öster och söder är intakta har förmodligen dels att göra med naturgeografiska förhållanden – man ändrar inte en gräns längs en å hur som helst – och dels med att dessa gränser har haft en högre dignitet och större betydelse än övrig bygräns.

Hur har gränserna markerats – hur markeras de idag?

På storskifteskartan från 1797 finns ingen hägnad utmärkt mellan Toarp och Oxie och Törringe byar. Detta innebar förmodligen att Toarp hade ett samfällt hägnadssystem – sk vångalag – med dessa byar och att Toarps gränser till dessa bägge byar vid denna tid inte var markerade i landskapet (Campbell 1928). Eftersom det är ont om både sten och träd på slätten hade toarpsborna vid denna tid inget annat hägnadsmaterial än jorden att ta till. För att skydda sädesvångarna från boskapen grävde man höga jordvallar. Det var ett hårt arbete både att anlägga och underhålla dessa vallar: *"Dena lervall förfaller om vintren, då tjälen går ur jorden, måste alltså årligen förnyas i april*

månad. Händer så, att någon stark regnskur kommer om sommaren /.../, så sköjes vallen mest bort, att folk å huse måste ut till vallarnas iståndsättande, vilket är ett otroligt arbete för lantmannen." (Linné 1749, s 203).

Linné propagerade för att man skulle plantera pilar på jordvallarna. Dessa skulle dels tjäna som skydd mot vinderosionen och dels som en virkesreserv (s 270). I samband med enskiftet ersattes också jordvallarna med pilevallar och stengärden som skulle ge den enskilda egendomen ett mer beständigt intryck (Campbell 1928, s 22).

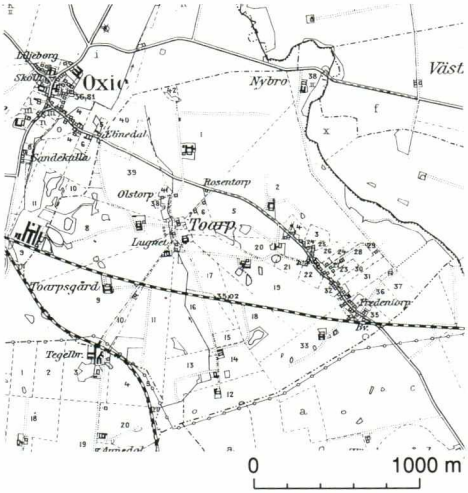

Fig 3. Toarp på ekonomiska kartan från 1914, 100 år efter enskiftets genomförande. Bebyggelsen har splittrats. Endast två gårdar och ett antal gatehus finns kvar på den gamla byplatsen. Längs Svedalavägen har ett nytt samhälle börjat växa fram. De stora gårdarna har flyttat ut till mitten av sina lotter. Namnet Toarp finns dock kvar vid den gamla bykärnan, och de yttre gränserna överensstämmer väl med dem i fig 2.

– · – · – bygräns
– ·· – ·· – sockengräns
– ··· – ··· – häradsgräns

Idag finns inga spår av jordvallar eller stengärden i Toarp, och endast ett par pilevallar finns kvar i byn. En markerar Toarps nya gräns till Oxie – tidigare ägogränsen mellan nr 1 och 2 i Toarp (fig 5). Längs bygränsen i söder står också ett fåtal pilar, som kanske är rester av gamla pilevallar. Enligt äldre personer i Toarp fanns det dock förr gott om pilar i Toarp, inte minst i den gamla bykärnan. Dessa pilar utmärkte ägogränserna och tjänade som taktäckningsmaterial och/eller bränsle. När pilarna inte längre fyllde sin funktion försvann de efterhand. Det är idag de enskilda ägogränserna, snarare än by- och sockengränserna som markeras på detta sätt. Detta är ingenting unikt för Toarp. Det är idag tyvärr mycket vanligt att de landskapselement som markerar äldre gränser i landskapet rationaliseras bort (Ihse 1986, Nilsson 1987 & 1989).

Toarp – vad är det?

Förr var det vanligt att gårdsnamnet användes som bostadsreferens. Idag har vägnamn införts i de flesta byar och det är praktiskt taget omöjligt att använda

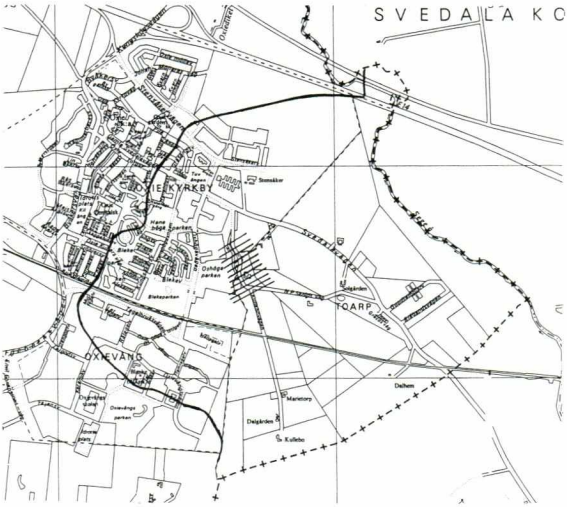

Fig 4. Toarp 1985. På den gamla byplatsen finns endast en gård kvar, och namnet Toarp har förpassats till bebyggelsen längs Svedalavägen. Halva den gamla bykärnan ligger numera formellt i Oxie, liksom en av de större gårdarna i byn; Stensåker.

—— gammal bygräns

– – – ny traktgräns

gammal bykärna

+ – + kommungräns

0 1000 m

gårdsnamnen eftersom de är okända för många. Flertalet människor rör sig dessutom idag inom ett större geografiskt område där namnet på gården saknar relevans, utom för dem som känner trakten väl.

Sedan början av 1800-talet har Toarps yttre gränser starkt förändrats, men även inom byn har stora förändringar skett. Enskiftet var den första och kanske största, men även småhusbebyggelsen längs Svedalavägen och Oxies expansion på en stor del av Toarps mark har medfört en förskjutning både på kartan och i landskapet av vad som är Oxie och vad som är Toarp. På den ekonomiska kartan från 1913 står namnet Toarp vid den gamla bykärnan medan namnet på dagens karta förflyttats till den nyare beyggelsen vid Svedalavägen. På samma sätt har namnet Oxievång på dagens karta fått beteckna en (stor) del av Toarps f d västra vång (fig 4)! Den nya bebyggelsen i Oxie har smugit sig så nära Toarps gamla bykärna att det idag endast är de olika bebyggelsetyperna som gör att man kan se gränsen mellan gammalt och nytt, mellan Toarp och Oxie.

Gränsen för spridningen av namnen Toarp/Oxie är dock inte lika tydlig som gränsen mellan de olika bebyggelsetyperna. De flesta av invånarna i den gamla bykärnan använder namnet Oxie istället för Toarp. Orsakerna till detta är flera:

- Det ligger så nära Oxie att det hör dit. All service, skolor, m m, finns i Oxie.
- Fastighetsbeteckningen är visserligen Toarp, men postadressen – som används oftare – är Oxie.

□ Ingen hittar dit eller vet om att det är Toarp. Det finns *ett* Toarp, och det ligger längs Svedalavägen.

Det faktum att ett "nytt" Toarp har vuxit upp inom den gamla byns gränser har snarare minskat än ökat förutsättningen för ett bevarande av namnet Toarp som beteckning för den gamla bykärnan. I flertalet människors medvetande har Toarp varit och är något helt annat än den gamla byn. De (få) personer som använder namnet Toarp hänvisar till att det är viktigt att bevara och förstå byns historia samt att det är viktigt att skilja mellan Oxie och Toarp.

På fastighetsregistret i Malmö lyckades man på tjänstemännens initiativ bevara namnet Toarp som traktnamn[2], och därmed även som fastighetsbeteckning, trots de nya regler som infördes i slutet av 60-talet. Man drog en, som man då tyckte, lämplig gräns för stadsbebyggelsens expansion. Det är denna gräns som idag skiljer Toarp och Oxie åt. Myndigheternas mål har därmed nåtts: namnet Toarp har bevarats, men namnet betecknar idag inte "rätt" Toarp. Ur historisk synvinkel är denna gränsdragning naturligtvis missvisande, men på fastighetsregistret menar man att det är viktigt att ta hänsyn till den nya bebyggelsen. Med tanke på att Oxies nya bebyggelse hör ihop på ett naturligt sätt är den nya gränsdragningen inte helt felaktig.

Det är inte ovanligt med en geografisk förskjutning av ortnamn. När den gamla befolkningen stegvis "ersätts" med nyinflyttade uppstår det ofta konflikter om valet av ortnamn. Den yngre befolkningen avgår inte sällan med segern. Att ge ett av Oxies nyare områden namnet Oxievång, trots att det ligger inom Toarps gamla bygräns är inte helt lyckat enligt ortnamnsforskare. Dels tappas förståelsen för det gamla trevångssystemet, och dels förskjuts den geografiska indelningen om Oxievång har sin tyngdpunkt på Toarps mark.

Fig 5. Den nya gränsen mellan Oxie och Toarp, som tidigare var en ägogräns, markeras av en pilevall.

Fig 6. Någon vägskylt som markerar infarten till den gamla bykärnan finns inte. Toarp börjar idag först vid den nyare bebyggelsen längs Svedalavägen.

Slutsatser

Både tjänstemän, ortnamnsforskare och toarpsbor är eniga om var Oxie slutar och Toarp börjar. De är däremot inte lika eniga om den geografiska spridningen av *namnet* Toarp (fig 6). Här handlar det till stor del om vad som är praktiskt, men även om vad man vill tillhöra och vad man vill markera. I Malmö kommun finns även andra byar som på liknande sätt införlivats med en stadsliknande bebyggelse. Exempel på detta är bl a Hyllie, Husie, och Västra Skrävlinge.

De ansträngningar som gjorts för att bevara namnet Toarp har endast lyckats på kartan. Namnet Oxie har en större spridning i verkligheten än på kartan, medan förhållandet är det omvända för Toarp. Eftersom såväl äldre som yngre toarpsbor använder namnet Oxie istället för Toarp verkar inte detta vara ett alldeles nytt fenomen, men Oxies expansion under de senaste 20 åren har förstärkt detta tillstånd. Frågan för framtiden är hur namnet Toarp skall hållas vid liv, i människors medvetande och på rätt plats ur historisk synvinkel.

NOTER:

[1] Med inre gränser menas här ägogränser, med yttre gränser menas by- eller sockengränser.

[2] Bynamn benämns idag traktnamn.

LITTERATUR:

Campbell, Å. (1928): *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader.* Uppsala.
Ihse, M. (1986): Landskapet omdanas snabbt – växter och djur på reträtt. *Forskning och Framsteg* 6/86, s 44–50. Stockholm.
Linné, C. (1749): *Skånska resa år 1749.* Stockholm 1982.

Nilsson, A. (1986): *Toarp eller Oxie? En fråga om rumslig identitet.* Tvåbetygsuppsats i kulturgeografi. Lunds universitet 1986.
Nilsson, A. (1987): Gränser i upplösning. En studie av by- och sockengränsernas förändring i Alstads församling. *Ale – Historisk tidskrift för Skåneland* 4/87, s 20–32. Lund.
Nilsson, A. (1989): *Var går gränsen? En studie av by- och sockengränsändringar i södra Skåne.* Rapporter och Notiser 92. Kulturgeografiska institutionen Lunds universitet.
Åberg, A. (1953): *När byarna sprängdes.* Stockholm.

KARTOR:
Storskifteskarta över Toarps by år 1797 jämte tillhörande handlingar. (Lantmäteriet i Malmö).
Enskifteskarta över Toarps by år 1808 jämte tillhörande handlingar. (Lantmäteriet i Malmö).
Skånska rekognosceringskartan 1812.
Ekonomisk karta 1913.
Malmökarta 1985.

Nytt om antikvariskt

Av Ingmar Billberg

Efter ett flertal års uppehåll är det glädjande att ånyo kunna ge Elbogens läsare information om den antikvariska verksamheten i Malmö. Stadsantikvariska avdelningen vid Malmö Museer ansvarar för kulturminnesvården inom Malmö kommun. Detta innebär att förutom den arkeologiska verksamheten bedrivs också arbeten med nybyggnadsplaner, byggnadsminnesförklaringar och ombyggnadsärenden. Arbetena bedrivs i samråd med länsantikvarien.

Under de senaste åren har exploateringen ökat både i den medeltida staden och i Malmös ytterområden. Som en följd av detta har också den arkeologiska verksamheten ökat. Undersökningarna har gett nya och mycket viktiga arkeologiska resultat.

Elbogens läsare kommer fortsättningsvis att informeras om denna verksamhet. I denna årsbok kommer översiktligt en del av resultaten från 1989 års undersökningar att presenteras.

Gustav Adolfs torg

I samband med ombyggnadsarbeten på Gustav Adolfs torg kunde både den äldre och den yngre Söderport dokumenteras. Vid Södergatans mynning påträffades murar och grundstenar till den äldre Söderport. Denna stadsport blev uppförd under 1400-talet och nedbruten på 1670-talet. Portöppningens bredd kunde dokumenteras. I portöppningen påträffades också tre trävattenledningar. Vid Engelbrektsgatan blev den yngre Söderports grundmurar dokumenterade. Denna port uppfördes på 1670-talet och försvann först i samband med att försvarsanläggningarna i den södra delen av staden raserades i början på 1800-talet. Ett flertal trästolpar bildade underlag för grundmuren.

Några av grundstenarna blev tillvaratagna och placerade i markplan. Gatukontoret ombesörjde också att en kopparplatta med information om stadsporten Söderport placerades vid grundstenarna.

S:t Jörgen

Under sommaren genomfördes en arkeologisk förundersökning i kvarteret St Jörgen inför kommande nybyggnation. Redan år 1912 och 1916 gjordes observationer i samband med byggnation. År 1912 påträffades gravar och murar. Vid den nu utförda förundersökningen konstaterades också gravar samt fortsättningen på den mur som påträffades 1912. Muren som är bevarad till ca 1 meters bredd på vissa ställen. Har tolkats som varande den östliga delen till S:t Jörgens kapell. Även fundament till strävpelare har påträffats. S:t Jörgens kapell omnämns första gången år 1464. I början av 1500-talet pågår rivningsarbeten. År 1539 är en smed boende i kapellet.

Den arkeologiska huvudundersökningen påbörjades i slutet av november. I denna första etapp kommer området syd om kapellet att undersökas. Närmast Södergatan har bebyggelse från 1300-talets mitt och framåt till 1500–1600-talen dokumenterats. Bland annat har resterna efter en smedja daterad till mitten av 1300-talet undersökts.

Kv Storken

Vid Stora Kvarngatan i kvarteret Storken har vid nybyggnation dokumenterats vallgravar ingående i 1600–1700-talens utbyggda försvarssystem.

Kv Stjärnan

Vid Lilla Torg i kvarteret Stjärnan har ett nytt hus uppförts med alternativ grundläggning på pålar. De ytor som undersöktes berörde enbart områden för hisschakt och rörgravar. Vid dessa undersökningar har 1300-talsbebyggelse dokumenterats.

Toftanäs

Ett nytt industriområde planeras mellan Klågerupsvägen och Staffanstorpsvägen. Området Toftanäs har tidigare utgjort åkermark. För tredje året pågår arkeologiska undersökningar inom en del av detta området. Då området är färdigutbyggt kommer det att omfatta ca 700 000 kvm. Undersökningarna i år har resulterat i ett gårdskomplex som är preliminärt daterat till romersk järnålder. Bebyggelsen har bestått av 5 långhus. Tre långhus var mellan 38–46 meter långa medan de andra två var 6 och 13 meter långa. Bebyggelseområdet har varit inhägnat vilket ett flertal stolphål vittnade om.

Förutom bebyggelse har också tre flatmarksgravar daterade till senneoliti-

cum undersökts. Dessa var belägna på ett av de högre liggande partierna inom området. Bland gravgåvorna påträffades en lancettformad flintdolk. Dock påträffades inga spår efter den gravlagde individen.

Riseberga Öst

Inför uppförandet av ett nytt villaområde inom Riseberga påträffades två långhus preliminärt daterade till yngre järnålder. Ett större kulturlager daterat till slutet av tidig neoliticum och början av mellan neoliticum har också undersökts.

Ängdala

Undersökningarna vid Ängdala Södra Sallerup inför kommande krittäkt har också pågått i år. Flera viktiga undersökningsresultat presenteras på annan plats i denna årsskrift. Här ska bara nämnas att förutom spår efter flintbrytning har också årets undersökningar gett mycket viktiga resultat då det gäller den sena järnålderns bebyggelsestruktur.

Hindby

Vid undersökningar i Hindby blev det under året klarlagt att det under ett påfört matjordslager fanns en ca 1 000 m^2 och ca 5 m djup mossbildning. I denna har det påträffats träkonstruktioner och föremål som visar att mossen har fungerat som en offermosse. Föremålen är ett flertal löpare till malstenar och ett flertal hela yxor av flinta och bergart samt en i brons. Förutom detta har också människoben påträffats som uppvisar spår av bearbetning i form av märgspaltning. Klarläggandet av mossen såsom en offermosse gjordes först efter det att kostnadsberäkningen var gjord. Detta medförde att den ursprungliga kostnadsberäkningen ej täckte undersökningskostnaderna. Både Riksantikvarieämbetet och byggnadsföretaget har visat stor välvillighet genom att tillskjuta ytterligare medel så att mossen kan undersökas i sin helhet.

Kristinebergsåkern

Vid Oxie Kyrkoväg och Käglingevägen har inför kommande villabebyggelse ett mindre område undersökts. Vid den arkeologiska förundersökningen påträffades boplatslämningar. Vid den fortsatta undersökningen konstaterades att boplatslämningarna kunde dateras till äldre delen av yngre bronsålder. Det är gropar, stolphål, härdar samt rester efter kulturlager som har undersökts. Ett visst inslag av neolitiskt material förekommer också. Undersökningen har

visat att det aktuella området förmodligen endast är utkanten av ett större bebyggelsekomplex. Vidare undersökningar kommer att beröra centralare delar av boplatsen.

Hans Winbergs Väg

Öster om Käglinge by utfördes också undersökningar med anledning av ett nytt villaområde. Vid Hans Winbergs Väg kunde boplatslämningar samt större och mindre kulturlager undersökas. Dessa är preliminärt daterat till förromersk järnålder och yngre järnålder. Strax intill Käglinge by undersöktes ett kulturlager preliminärt daterat till romersk järnålder och vendeltid-vikingatid. Landskapet i området är mycket kuperat. I sänkerna fanns flera större och mindre dödishålor. Som kuriositet kan nämnas att i en av dessa påträffades ett i det närmaste helt skelett av en fisk. Pollenanalytiskt kunde lagret dateras till preboreal tid.

Annetorpsleden

Inför utbyggnaden av Annetorpsleden utfördes på sträckan mellan Hyllie by och Pildammsvägen arkeologiska undersökningar som avslutades under året. Fyra områden med bebyggelselämningar från i stort sett hela järnåldern har dokumenterats. Sammanlagt har 18 långhus påträffats. Ett större bebyggelsekomplex kan dateras till äldre romersk järnålder. Närmast Hyllie by undersöktes bebyggelserester från 1000–1100-talen.

I en stensatt grop påträffades keramik av tidigneolitisk typ. Fyndomständigheterna antyder att det kan röra sig om offerhandlingar. Tillsammans med ett kulturlager kunde också en hyddkonstruktion och en brunnskonstruktion undersökas. Datering på anläggningarna är gjord till neolistisk tid.

På ett höjdparti mot Pildammsvägen påträffades ett system av stolphål. Under undersökningens gång kunde det konstateras att stolparna, har bildat en palissad som troligen varit sluten. Vägschaktet omfattar bara en mindre del av anläggningen. De kompletterande konstruktionerna gömmer sig ännu i den omgivande åkern. Anläggningen kan jämföras med liknande västeuropeiska anläggningar som går under namnet enclousers. Det sparsamma fyndmaterialet tyder på en datering till stridsyxekultur.

Bellevuegården

Inom Bellevuegården har ett flertal undersökningar utförts under början av 1970-talet. De undersökningar som nu sker längs med Stadiongatan komplet-

terar på olika sätt 1970-talets resultat. Ett flertal huskonstruktioner både från bronsålder och järnålder har kunnat dokumenteras. Dessutom har välbevarade rester efter ett hus daterat till senneoliticum kunnat undersökas. I ett av stolphålen till huset påträffades ett flertal flintyxor. Fyndet kan tolkas som en offerhandling som kanske ska sättas i samband med husets uppförande.

I övrigt har det inom och i närheten av den medeltida staden utförts arkeologiska förundersökningar och kontroll vid schaktningar i Kv Liljan, Kv Kaninen, Kv Falken, Kv Kasper inne på Kompanihusgården och i Hjulhamnsgatan.

Inför kommande nybyggnation har arkeologiska förundersökningar genomförts inom två områden. Ett område Bolagsbacken har visat sig innehålla betydliga boplatslämningar och brandgravar. Inom området har också ett flertal kulturlager lokaliserats. I samband med sankområden påträffades ett flertal risflätade konstruktioner. Dess funktion är ej klarlagd. I den södra delen av området framkom också spår efter flintbrytning.

Det andra området Vannagården är beläget inom Östra Skrävlinge bys kända bebyggelseområde. Här kunde rester efter 1600–1700-talsbebyggelse lokaliseras. Under detta finns också lager innehållande fyndmaterial från högmedeltid. Närmast den sterila bottnen har kulturlager och konstruktioner lokaliserats som kan dateras till tiden omkring år 1000.

Under året utkom resultaten från det inventeringsarbete av Malmös byggnader som pågått under en längre tid. Nu föreligger det alltså ett dokument som inte bara redovisar kulturhistoriskt viktiga hus utan också kulturhistoriskt värdefulla miljöer. Representanter från Malmö Fornminnesförening har ingått i arbetskommittén.

Ett annat viktigt arbete som slutförts under året är restaureringen av Wovragården i Södra Sallerup. Med bibehållandet av ursprungliga konstruktioner har korsvirkeslängan kunnat byggas om till två moderna lägenheter. Genom finansiering från Malmö Förskönings- och planteringsförening har också samtliga tak erhållit ny vasstäckning.

Det är också glädjande att kunna konstatera att intresset för att använda traditionella material vid restaureringar har ökat. Många fastighetsägare har under året hört av sig till avdelningen för rådgivning då det gäller puts eller målningsarbeten på äldre fastigheter.

Nytt om arkivaliskt

Av Lars Jörvall

1. Nyförvärv i Malmö stadsarkiv

Under senare år har stadsarkivets samlingar berikats med ett flertal ytterst betydelsefulla och intressanta enskilda arkiv.

Kockums Mekaniska Verkstad

Den civila verksamheten vid Kockums avvecklades under åren 1986–1988. Därmed gick en epok i graven. Sakta bleknar nu minnena från en nära nog hundrafemtioårig storindustri och en över hundraårig fartygsproduktion. Kunskaperna och hågkomsterna från en av Malmös största arbetsplatser, hos alla de tusentals människor som ägnade sig åt skeppsbyggeri, förflyktigas med tiden. När en gång skeppsbyggarna är borta och fartygen som lämnat varvets stapelbäddar och dockor huggits upp, återstår som kvarleva av arbetet i verkstäder, kontor och styrelserum dokumenten i arkivet: ritningar och beskrivningar, fotografier och filmer, protokoll, brev, räkenskaper och andra handlingar.

Kockumsarkivet och en stor mängd smärre arkiv från företag som inlemmats i Kockums Mekaniska Verkstads AB överlämnades som gåva till stadsarkivet 1987. En stor samling fotonegativ deponerades samtidigt i Malmö museum.

Kockumsarkivet kompletterar på ett värdefullt sätt andra arkiv i stadsarkivets ägo med anknytning till ägare och tillverkning vid Kockums, exempelvis Kockums tobaksfabrik, vars vinstgivande produktion lade grunden till den mekaniska verkstaden.

Kockums Mekaniska Verkstad grundades 1840 och startade sin verksamhet i stadens då lantliga utkant, alldeles nära nuvarande Davidshallstorg. Produktionen, som till en början var blygsam, bestod av bl a husgeråd, spisar, järnmanufaktur och jordbruksredskap. Tillverkning av järnvägsvagnar inleddes på 1850-talet. Fabriken och gjuterierna vid Kärleksgatan – gatunamnet måste

mången gång ha tett sig som en parodi på den allt annat än kärleksfulla behandlingen de anställda bestods med innanför fabriksportarna – lades ner 1914, då hela verksamheten koncentrerades till varvsområdet och fartygsproduktion blev företagets dominerande verksamhetsgren.

Det Kockumska varvets historia daterar sig från 1870 (som reparationsvarv). Kockums blev nybyggnadsvarv 1873, då dess första fartyg, ångbåten *Tage Sylvan* på 450 dwton avlöpte bädden. Fram till den sista (civila) båtens, *Nord Skagerrak*, leverans 1987, kom 600 fartyg att sammanfogas, kölsträckas, riggas och utrustas.

Arbetet vid varvet och de övriga mekaniska verkstäderna var, särskilt naturligtvis i äldre tider, tungt, riskfyllt och bullrigt. Innan svetstekniken slog igenom på 1940-talet var nitarlagens hamrande en öronbedövande plåga. Arbetslönerna var låga. I synnerhet under 1890-talet följde talrika strejker och arbetskonflikter i spåren på mager betalning och usla arbetsvillkor. Varvets storhetstid inföll under första hälften av 1970-talet, då det hade en god bit mer än 6 000 anställda, vilka under perioden bl a byggde 40 fartyg om över 200 000 ton vardera. En stadig tillbakagång drabbade varvet från slutet av 1970-talet, pga vikande efterfrågan och internationell konkurrens. Trots de anställdas – och många andras – protester och regeringsuppvaktningar lades den civila fartygsproduktionen slutligen ner 1988. Kockums hade då sedan 1950-talet varit ett av världens ledande skeppsvarv.

Kockumsarkivet är tveklöst en guldgruva för forskaren. Den fartygsintresserade har rika källor att ösa ur: kärnan i arkivet utgörs av en halv miljon ritningar – generalarrangemang över fartyg, detaljritningar, ritningar över maskiner och därtill ritningar över järnvägsvagnar, gjuteriprodukter m m. Bland de hundratals hyllmetrarna övriga handlingar finns åtskilligt som belyser storföretagets tekniska och finansiella utveckling, ägarskapets förändringar och skeppsbyggandets villkor. Genom förvärvet har ännu en väsentlig kvarleva av Malmös historia införlivats med stadsarkivets samlingar.

MAB och MYA

Stadsarkivet begåvades i början av 1970-talet, i samband med tekoindustrins svanesång, med flera stora arkiv från den malmöitiska textil- och konfektionsindustrin. Huvudnumren bland textilarkiven är Malmö Mekaniska Tricotfabriks AB (MMT), Manufakturaktiebolaget i Malmö (MAB) och Malmö Yllefabriks AB (MYA). Arkiven hade dock beklagliga luckor vid överlämnandet. De sorgliga resterna av MAB och MYA:s arkiv förvarades i kaotisk oordning på en vind till en fabriksbyggnad när stadsarkivet fick överta dem vid årsskiftet 1988–1989. Sanering och uppordning av materialet – främst omfångsrika akt- och räkenskapsserier samt personalredovisning – pågår, varför det än så

länge endast i begränsad utsträckning kan tillhandahållas för forskning. De sedan länge i stadsarkivet förvarade delarna av MAB och MYA:s arkiv befinner sig däremot i utmärkt och lättillgänglig ordning.

Den betydande textilindustrin i Malmö är idag ett minne blott. Liksom i fallet Kockums varv utgör arkiven från de nedlagda industrierna den för framtiden viktigaste källan till kunskap om deras verksamhet. Med tillfredsställelse kan vi nu konstatera att de dokumentariska kvarlevorna från de två industriella branscher som betytt mest för Malmö under de senaste hundra åren, nämligen varvs- och textilindustrin, räddats åt eftervärlden.

Manufakturaktiebolaget bildades 1855 av personer som drev handel med textilvaror. Företaget var ett av de första aktiebolagen i Malmö som, för att uppbringa kapital i större skala, använde sig av den då nya lagen om aktiebolag. Lagen gav möjlighet att delta i bolag utan att löpa annan personlig risk än det insatta beloppet.

Driften vid bomullsspinneriet kom igång på allvar 1859 i en anläggning i centrala Malmö. Kvarteret där fabriken var belägen fick så småningom namnet Spinneriet. Hela fabrikationen med tillhörande magasin flyttades 1899 till en vidsträckt tomt söder om Ystadvägen. En bit in på det nya seklet utvidgades och förnyades produktionen genom sammanslagningen med Malmö Bomullsväveri AB. Verksamheten hade god vind i seglen under 1900-talets första hälft, varvid bl a trikåtillverkning, fastighetsförvaltning och handelsrörelse integrerades med bolaget. År 1943 övertog MAB aktiemajoriteten i MYA och därmed skapades koncernen MAB & MYA (med lokaler vid Trelleborgsvägen); under 1940-talet Sveriges största textilföretag med som mest 3 500 anställda. Något år in på 1960-talet knöts även MMT till koncernen. Genom bister konkurrens från avlägsna länder tvingades företaget lägga ner sin produktion 1966 med undantag av MMT-delen.

Malmö Yllefabriks AB etablerades 1867 för tillverkning av huvudsakligen grövre kardgarnstyger. Fabriken var belägen i kvarteret Lübeck (där nutidens NK-hus ligger) och döptes snart i folkmun till "Doffeln" efter namnet på en typ av grovt ylletyg. Genom eldsvåda ödelades fabrikerna 1888. "När Doffeln brann" var länge ett tidsangivande uttryck i Malmö. En ny modern fabrikslokal i fyra våningar – en av landets första byggnader i järn och betong – uppfördes på kort tid på den gamla platsen och togs i bruk redan påföljande år. Anläggningen bildade en ny epok i bolagets utveckling. För en billig penning förvärvades MAB:s spinneribyggnader på andra sidan Stora Nygatan sedan detta företag flyttat sin verksamhet till stadens södra utkant 1899. Varbergs Yllefabriks AB inköptes 1914. Strumpor upptogs i tillverkningsprogrammet 1920. År 1955 var över 700 personer anställda i Malmö-fabriken. Dock hade det internationella konkurrensläget under 1950-talet gjort

situationen bekymmersam för hela den svenska ylleindustrin. Den ständigt avtagande lönsamheten och dess följder, den s k textildöden, drabbade till slut även gamla solida MYA. År 1959 avvecklades produktionen vid MYA.

Namnet och koncernen *MAB & MYA* levde kvar ännu en tid. Genom koncentration på tillverkning av kvalitetsvävnader för sport- och fritidskläder samt lättare konfektion, produktionsdecentralisering och elektronik åstadkom man ett kort uppsving i mitten på 1960-talet. Företaget t o m utvidgade i Hässleholm, Vollsjö och Furulund. År 1966 kom emellertid slaget: total nedläggning, förutom av dotterbolaget MMT i Malmö.

MAB & MYA övertogs 1971 av Beijerinvest och *Anders Wall*. Koncernen hade då två rörelsegrenar: trikåtillverkningen vid MMT inklusive "Katja of Sweden" och Maborex som gjorde vävplast. Företagets värdefullaste tillgång var dock dess fastigheter: tomter på 400 000 kvadratmeter med byggnader bara i Malmö. Det kan förmodas att det främst var dessa som lockade Anders Wall, vilket visade sig redan efter något år. MMT skars bort från det vinstrika Beijerinvest och överläts åt den verkställande direktören 1974. Ganska snart seglade konkurshoten upp för det anrika företaget. År 1978 dukade slutgiltigt MMT under och därmed var sagan all om ullens och bomullens förädling i större skala i Malmö.

Branschorganisationernas historia är väsentlig för förståelsen av hur näringslivets olika grenar sökt lösa frågor om branschreglering, konkurrens, pris- och lönesättning, arbetskonflikter m fl samt hur man som intresseorganisation påverkat politiska och andra viktiga beslut.

Många idag ännu livskraftiga branschorganisationer i Malmö växte fram i slutet av förra seklet.

Malmö Byggmästareförening

En sådan organisation är Malmö Byggmästareförening, vars äldre arkiv överlämnades till stadsarkivet 1989.

Strax innan hade föreningen avfirat sitt hundraårsjubileum med bl a utställning och minnesskrift.

Byggmästareföreningen i Malmö, räknad som Sveriges äldsta arbetsgivareorganisation, bildades alltså 1889 i en tid av intensivt byggande av fabriker, affärer, hotell och bostadshus. Bildandet var inte minst ett svar på en välorganiserad byggnadsarbetarkårs allt mer bestämda krav på löner och arbetsförhållanden. En strejkvåg på byggarbetsplatserna i Malmö hade inletts sensommaren 1888 med treveckorsstrejken vid bygget av "Doffeln". Strejkvågen kulminerade med den s k Malmörevolutionen 1890, då praktiskt taget all byggverk-

samhet avstannade. Konflikten bilades så småningom med byggmästareföreningen som ena förhandlingsparten.

Föreningen uppstod således i en stormig tid som arbetsgivarepart gentemot de fackliga organisationerna. Andra frågor av betydelse för föreningen var byggmästarkompetensen samt lärlingarnas villkor och utbildning. Politiskt slöt föreningen aktivt upp kring konservatism och antisocialism.

Det första kollektiavtalet i Sverige tecknades 1897 mellan byggmästareföreningen och murarfacket i Malmö.

De första två decennierna av 1900-talet var en expansiv byggnadsperiod; stenstaden med sina blockkvarter tog form. Rörsjöstadens, Mellersta förstadens och Möllevångens bebyggande inleddes. Under 1930-talet började funktionalismen sätta sin prägel på byggandet: lamellhus, punkthus, stjärnhus och en begynnande modernisering av miserabla bostadsförhållanden. Byggmästareföreningen med *Erik Sigfrid Persson* som främsta namn (Malmgården och Ribershus) gick i bräschen för utvecklingen.

På 1950- och 1960-talen blev bostadsbyggandet och innerstadens sanering byggmästarnas viktigaste arbetsfält. Omdömet har måhända inte stått sig lika bra som om den förkrigstida funktionalismen. Trelleborgs byggmästareförening och Lunds byggmästareförening uppgick i och sammanslogs med malmöföreningen 1976 respektive 1982. Även dessa föreningars arkiv införlivades med stadsarkivets samlingar i samband med överlämnandet.

Den för närvarande i högsta grad levande föreningen har idag namnet Malmö-Lunds byggmästareförening.

Malmö fastighetsägareförening

Stadsarkivet mottog 1990 som gåva av stadens fastighetsägareförening äldre handlingar från densamma jämte arkiv från föreningar och bolag nära befryndade med föreningen, t ex Lunds fastighetsägareförening.

Föreningens utveckling kan följas i protokoll, matriklar och räkenskapshandlingar från och med 1880-talets början. Verksamheten startade 1882 och har sedan dess haft som huvudändamål att främja enskilt fastighetsägande genom att verka för effektiv och ekonomisk fastighetsförvaltning samt god sed på hyresmarknaden. Föreningen lämnar juridiskt bistånd till medlemmarna och företräder dessa i tvister och förhandlingar med hyresgäster och deras organisationer.

Fastighetsägareföreningens m fl arkiv speglar relationerna under hundra år mellan å ena sidan hyresgäster och hyresvärdar i Malmö samt å andra sidan fastighetsägare och myndigheter och är därför av stort värde för den historiska och samhällsvetenskapliga forskningen.

Arkivet har redan varit föremål för forskning. *Hans Wallengren* behandlade

i Elbogen nr 1:1989 fastighetsägareföreningens äldsta historia i artikeln "En kamporganistion i vardande".

Malmö handelsförening m fl
Till branschorganisationerna får vi också räkna Malmö handelsförening, Malmö Frukt- och konfektyrhandlareförening, Södra Sveriges Frukt- och konfektyrhandlareförbund samt Skånes Speceri- och livsmedelshandlareförbund vars arkiv överlämnades till stadsarkivet 1988 av handelsföreningens mångårige ordförande köpman *Sture Svensson*.

I nämnda arkiv kan studeras exempelvis hur specerihandlarna i Malmö en gång i tiden reagerade på sådana nymodigheter som hälsovårdsstadgor, avancerad reklam, standardiserade förpackningar, självbetjäning och snabbköp. Handelsföreningens arvtagare kallas sedan 1963 Malmö Livsmedelshandlareförening.

Ett flertal andra **föreningsarkiv** har de senaste åren förts till stadsarkivets bestånd av enskilda arkiv. Här följer ett axplock.

Handelstjänstemannaförbundets (HTF) malmöavdelning
Handlingar från malmöavdelningen av HTF, som är ett förbund inom TCO, levererades till stadsarkivet 1988 och omspänner tiden från 1940 till 1980-talets mitt. I arkivet ingår protokoll, verksamhetsberättelser och förhandlingsdokumentation inte bara från avdelningen utan även från ett stort antal tjänstemannaklubbar. Arkivet är inte öppet för forskning utan tillstånd från HTF:s malmöavdelning.

Malmö Segelsällskap och Malmö Roddklubb
Sport- och fritidssektorn har också fått sin beskärda del på stadsarkivet. Segelsällskapets och roddklubbens arkiv överlämnades 1989 respektive 1986.

Malmö Segelsällskap bildades så tidigt som 1876 (från den första tiden finns dock inga handlingar bevarade). Föreningens tillvaro var till början tämligen blygsam. Fritidsaktiviteter av det mera pretentiösa slaget var då ett fåtal förunnat. Den första "internationella" kappseglingen i sällskapets regi avhölls 1894 med några få danska och norska båtar förutom de svenska.

Det får hållas för sannolikt att den gamla romerska devisen "Att segla är nödvändigt men att leva är inte nödvändigt" varit sällskapets ledstjärna under hela dess existens.

Malmö Roddklubb stiftades 1884. Den av klubben bedrivna vattensporten var av naturliga skäl mera kust- och hamnanknuten än seglarnas. Malmö med sina många hamnbassänger och kanaler lämpade sig särskilt väl för rodd i olika

former. Roddklubbens mest glansfulla period inföll, enligt klubbens egna vittnesbörd, under åren som föregick första världskriget med mängder av nationella och internationella framgångar för enskilda medlemmar. Roddklubbens arkiv har deponerats i Idrottsmuséet.

Sydsvenska filharmoniska föreningen
Bland musikföreningars arkiv som förvaras i stadsarkivet kan nämnas Musikaliska sällskapet, Malmö musikförening, Malmö musiksällskap och Salomon Smiths kammarmusikförening.

Samlingen breddades ytterligare genom förvärvet 1989 av Sydsvenska filharmoniska föreningens arkiv. Föreningen, som grundades av kapellmästare Andreas Hallén, var verksam åren 1902–1988. Offentliga konserter och musikaftnar inom främst den blandade körmusikens område stod på föreningens program.

Hermods
Vid sidan av föreningsarkiven kan framhållas undervisningsinstitutet Hermods mycket omfattande arkiv, som levererades 1988 från förlaget Liber. Kärnan i det bevarade undervisningsmaterialet från Hermods utgörs av den stora samlingen korrespondensbrev. För äldre generationer är Hermods ett begrepp. Under årtionden gav Hermods åt hundratusentals svenskar en möjlighet att skaffa sig elementär bildning eller en inkörsport till högre studier, men kanske framför allt att tillägna sig yrkeskunskaper för att vinna trygghet och drägligare levnadsförhållanden.

Den dominerande aktiviteten var länge brevundervisning. Under 1960-talet trädde utgivningen av läromedel alltmer i förgrunden. Grundaren, vars insatser i svenskt undervisningsliv inte kan överskattas, hette *Hans Svensson Hermod*. Han var född 1860 i Sunnanå strax utanför Malmö och gick bort 1920. Uppslagen till den s k hermodsmetoden hämtade han från Tyskland.

Einar Bagers excerpter
Den 28 januari 1990 gick den store malmöhistorikern Einar Bager ur tiden. I enlighet med Einar Bagers önskemål donerade arvingarna hans excerpter och anteckningsböcker till stadsarkivet. I dessa finstilta och prudentligt förda böcker över allt mellan himmel och jord som tilldragit sig i Malmö under 700 år finns ett långt livs unika forskargärning nedlagd. Annotationerna var i första hand avsedda för Einar Bagers egen skull, som minnesstöd när hävderna genom en sällsynt fabuleringskonst och visualiseringsförmåga skulle omvandlas till levande publikationer om ett malmöitiskt förflutet. På ålderns höst, som i Einar Bagers fall varade osedvanligt länge, insåg han att de till det yttre

anspråkslösa nedteckningarna skulle få ett värde för kommande malmöforskare.

En lista på de ämnen i stadens historia som fångat Einar Bagers intresse skulle kunna göras hur lång som helst: stadens fastigheter och byggnader, klostren, kyrkorna och deras utsmyckningar, brott och straff, folktro och folkliv i helg och söcken, hantverket, bemärkta händelser osv.

Einar Bager bedrev sina undersöknignar mestadels inom stadsarkivets väggar. Det var det rika källmaterialet i stadsarkivet från 1500-, 1600- och 1700-talen som lockade honom att spåra, excerpera och kombinera de många fakta varpå all historisk forskning måste bygga. Tusentals volymer ur Rådhusrättens, Bytingets, Magistratens och Borgerskapets arkiv genomsöktes av hans skarpa blick – som tragiskt med tiden i *medicinsk* bemärkelse helt fördunklades.

En stor del av Einar Bagers forskarmöda har därför nära anknytning till stadsarkivet. Stadsarkivet är hans efterlämnade excerpters naturliga hemvist.

Vi är övertygade om att Einar Bagers samling av excerpter, anteckningar och opublicerade krönikor kommer att vara till stor glädje och gagn för den fortsatta utforskningen av Malmö stads historia.

Ännu står det dock inte var och en fritt att ta del av de nu i stadsarkivet förvarade resultaten av Einar Bagers forskarverksamhet. Av hänsyn dels till att hans excerpter kommer att ta tid att ordna på ett för forskningen ändamålsenligt sätt, dels till upphovsrätten, krävs stadsarkivariens tillstånd för att nyttja materialet.

2. *Ny arkivlag*

I slutet av maj i år gjorde regeringen för första gången en samlad redovisning av samhällets arkivfrågor med förslag om arkivens framtida verksamhet. Ett omfattande utredningsarbete om och inom arkivsektorn har föregått den proposition till arkivlag som regeringen förelade riksdagen. Riksdagen antog förslaget och arkivlagen utfärdades den 7 juni (SFS 1990:782) för att träda ikraft den 1 juli 1991.

Utbildningsminister *Bengt Göransson* drar i propositionen upp följande riktlinjer för den framtida arkivpolitiken:

> *Inom arkivväsendet bör ansvarsfördelningen förtydligas, arbetet med gallring drivas vidare och behovet av depåer och metoder för lagring av arkivinformation tillgodoses, bl a i samverkan mellan olika offentliga arkiv. Enskild arkivverksamhet bör främjas och tillgängligheten till arkiven ökas.*

Arkivsektorn i Sverige har tidigare saknat en reglering på lagnivå. Bestämmelserna har varit spridda i ett flertal författningar som inte haft karaktär av lag.

Den nya arkivlagen skall gälla såväl statliga som kommunala myndigheter. Den är indelad i en allmän del som behandlar arkivbildningen och dess syften – vari slås fast att en myndighets arkiv bildas av de allmänna handlingarna hos myndigheten; arkivvården; arkivmyndigheternas uppgifter samt gallringen. I särskilda avsnitt ges särbestämmelser om statliga respektive kommunala arkiv. I den nya lagens portalparagraf (3 §) anges arkivverksamhetens mål:

> *Myndigheternas arkiv skall bevaras, hållas ordnade och vårdas så att de tillgodoser*
> *1. rätten att ta del av allmänna handlingar,*
> *2. behovet av information för rättskipningen och förvaltningen, och*
> *3. forskningens behov.*

Den nya arkivlagens tillkomst svarar mot länge kända behov av reglering och stöd för arkivens arbete i en alltmer komplicerad offentlig sektor och tekniskt svåröverskådlig arkivbildning och dokumenthantering. Det yttersta syftet med all arkivvård är att säkerställa existensen och tillgängligheten av viktig dokumentation för framtida användare. Man får hoppas att portalparagrafens stolta deklaration "Myndigheternas arkiv är en del av det nationella kulturarvet" inte blir en till intet förpliktande fras utan en lysande fyrbåk för våra beslutsfattare, så att vi kan lämna i arv till våra barnbarnsbarn något om vår egen tids samhällsliv att få kunskap om.

Myndigheternas arkiv får enligt nämnda proposition inte skymma vikten av att tillvarata även värdefulla enskilda arkiv (från företag, föreningar, privatpersoner m m). Ett ökat stöd föreslås till de enskilda arkiven och medel för bevarande av företagsarkiv bör avsättas i samverkan med näringslivet.

Arkivlagen kommer i flera avseenden att påverka stadsarkivet. Stadsarkivet är arkivmyndighet – en arkivmyndighet utövar tillsyn över andra myndigheters arkiv och mottar för förvaring äldre och upphörda myndighetsarkiv – för både kommunala myndigheter i Malmö och statliga myndigheter vars huvudsakliga verksamhetsområde avser Malmö.

3. Nya stadsarkivet

"Jag har hört ni skall flytta; när blir det? och vad blir av era gamla lokaler?"

Sedan det för några år sedan stod klart att stadsarkivet verkligen skulle få nya lokaler har sådana frågor varit ofta förekommande bland besökarna. Inte sällan har personalen tvingats svara undvikande.

Nu kan vi ge klarare besked. Stadsarkivet flyttar till nya lokaler under vintern-våren 1991. Vad den vackra gamla byggnaden vid Östergatan skall användas till när stadsarkivet utrymt den, känner däremot ingen till. För att lugna alla som är oroliga för före detta riksbanksfastighetens framtid kan vi meddela att byggnaden *inte* kommer att rivas eller på något avgörande sätt förvanskas!

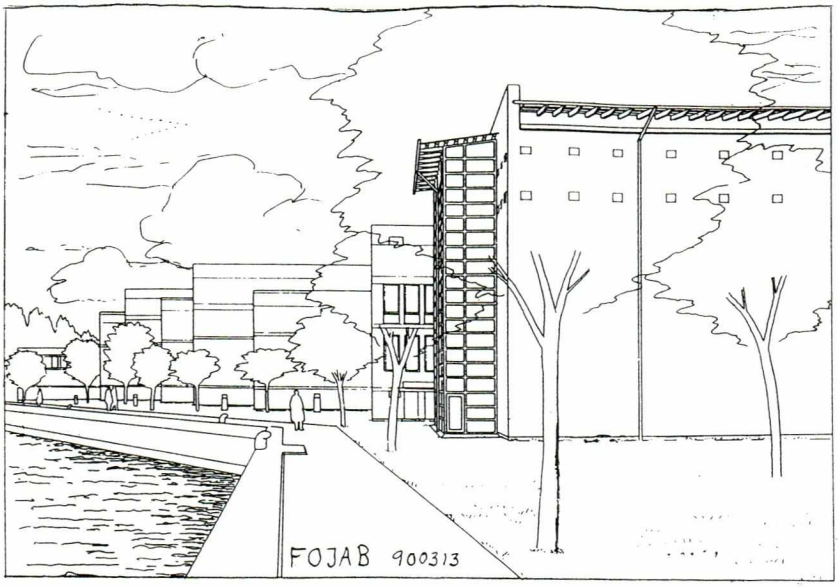

Våren 1991 står det nya stadsarkivet inflyttningsklart på Stora Varvsgatan vid Yttre Hamnbassängen. Teckning: FOJAB arkitektkontor, Lund.

Stadsarkivets nya hemort blir vid Stora Varvsgatan 11 N (vettande utåt Yttre hamnbassängen). Sedan december 1989 uppförs där nytt magasin i fem våningar och ombyggnad av befintliga lokaler intill för administration, forskning och andra aktiviteter.

Det nya stadsarkivet är dimensionerat för 12 000 hyllmeter arkivhandlingar. Hela komplexet kommer att ha anläggning för filtrering av luftintag (inomhusluften skall vara befriad från föroreningar) och temperering av klimatet. Fullständig *air-conditioning* för både anställda och arkivalier således! Nivån på brand- och inbrottsskyddet blir dessutom mycket hög. I lokalerna kommer att inrymmas bl a ett sofistikerat klimatarkiv för mikrofilm, en ljus och rymlig forskarsal med separat expedition, hörsal, pausrum för forskare, rationella tjänsterum, särskilda avdelningar för mikrofilmshantering, gallring, verkstad, folkbokföring etc. Kort sagt: nya fräscha och funktionella lokaler

står till både besökarnas och personalens förfogande fr o m april månad 1991.

Genom de nya magasinens iordningsställande kan stadsarkivet ta emot vissa av de kommunala och statliga förvaltningarnas äldre arkiv, vilka för tillfället dväljs hos myndigheterna själva och inte kunnat beredas plats i stadsarkivets nuvarande lokaler.

Skapelsen i betong, tegel och glas, som redan börjat ta form utmed kajen till yttre hamnen på Kockumsområdet, har ritats av *FOJAB arkitektkontor* i Lund och uppförs av byggföretaget *PEAB*. *Utvecklings AB Kranen* är byggherre.

Fornminnesföreningens medlemmar och andra intresserade hälsas välkomna att besöka det nya stadsarkivet, fr o m den 15 april 1991.

Referenser

Förutom uppgifter i ovannämnda arkiv och i historiker till stadsarkivets arkivförteckningar har bl a följande litteratur använts:

Kockums Mekaniska Verkstad AB, Malmö 1840–1940, Malmö 1940;
Kockumsknogaren, Kockums verkstadsklubb, Malmö 1986;
Manufakturaktiebolaget i Malmö 1855–1930, Malmö 1931;
Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Till minne af 50-års jubiléet, Malmö 1917;
Malmö bygger under hundra år, Byggmästareföreningen i Malmö 1889–1989, Stockholm 1989;
Gaddén, Gunnar, Hermods 1898–1973, Malmö 1973.

Elbogen Malmö Fornminnesförenings verksamhet 1989

Årsmöte

Ordinarie årsmöte hölls den 29 mars i Landstingssalen i Malmö Rådhus, med ca 100 närvarande medlemmar.

Inledningsvis höll ordföranden en parentation över styrelseledamoten fil lic Bengt Salomonsson avliden den 8 november 1988 varefter den avlidnes minne hedrades med en tyst minut.

Ordföranden redovisade med anknytning till föreningens 80-årsjubileum i styrelsen diskuterade förslag till förnyelse av arbetet inom föreningen, t ex genom samarbete med stadsdelsgrupper, medverkan i närradio och en allmänt bredare information i stadsmiljö-, kultur- och miljöfrågor.

Ordföranden informerade därefter om att föreningens tidskrift Elbogen från och med 1990 ersätts med en årsskrift. Den löpande informationen kommer i fortsättningen att delges medlemmarna genom ett enkelt fyra- eller åttasidigt medlemsblad. Dessutom startas en ny skriftserie i vilken publiceras mer omfattande uppsatser, artiklar eller annat material som faller utanför årsboken.

Avslutningsvis meddelade ordföranden att en valberedning tillsatts med uppgift att under innevarande år komma med förslag till ersättare för ordföranden och sekreteraren vilka båda vid årets slut önskar lämna styrelsearbetet.

Efter årsmötesförhandlingarna uppvaktades föreningen av Malmö Förskönings- och Planteringsförening genom dess ordförande direktör Jörgen Faxe med en blomsteruppsats.

Ordföranden Kjell Åke Modéer tackade för uppvaktningen och betonade det goda samarbetet föreningarna emellan genom åren.

Tre av 1988 års stipendiater till den Slangerup-Malmbergska fonden, Hans Wallengren, Anders Franzén och Elisabeth Rudebeck redovisade därefter sina forskningsprojekt varefter författaren fil dr Alf Henrikson höll ett bejublat

kåseri över ämnet "Kring en dansk historia". 64 medlemmar samlades därefter till samkväm i restaurang Rådhuskällarens lilla valv.

Styrelsen

Under året har styrelsen sammanträtt fyra gånger, den 14 mars, den 27 september, den 9 oktober och den 6 december.
Styrelsen har under året haft följande sammansättning:
Professorn Kjell Å Modéer, ordförande
Direktören John Hain, vice ordförande och kassaförvaltare
Arkitekten SAR Bengt Berggren, sekreterare
Fil kand Elsebeth Bager och lektorn Hans Ersgård med stadsarkivarien Birgit Arfwidsson-Bäck och redaktören Hans Janstad som suppleanter.

Utflykter, föredrag m m

Den 7 mars arrangerades ett besök i adventistsamfundets kyrka vid Östra Rönneholmsvägen i Malmö. Pastor Vivian Carlsson informerade om verksamheten och visade runt i församlingens olika lokaler. Deltagarna fortsatte sedan till Vår Frälsares kyrka, katolska församlingens, av arkitekt SAR Hans Westman ritade kyrka i kv Bispen. Kyrkoherden Bernhard M Koch berättade om den katolska kyrkan i Sverige, om kyrkobyggnaden och dess inventarier och utsmyckningar. 38 medlemmar deltog i arrangemanget som avslutades med kaffe.

Den 4 april samlades 70 medlemmar i pingstvännernas kyrka, f d Hippodromteatern, där Lennart Holmgren från Malmö Stadsteater assisterad av förre stadsplanechefen Gabriel Winge berättade om cirkus- och teatertiden samt visade ett bildband omfattande tiden 1898–1950 varefter Elsie och Boje Bjurström informerade om tiden som kyrka och verksamheten i dag. Kvällen avslutades med kaffe i Café Hipp.

Elbogen Malmö fornminnesförenings traditionella vårutfärd ägde rum Kristi Himmelsfärdsdag, torsdagen den 4 maj. Två abonnerade bussar med Elsebeth Bager och Bengt Berggren som färdledare förde 100 deltagare till Borgeby där etnologen Kristina Arfwidsson visade borgen och den aktuella Ernst Nordlind-utställningen.

Deltagarna, som delades i två grupper vid denna första anhalt, fick också se Borgeby kyrka där kyrkvaktmästaren Sven Nilsson tog emot och där lektor Hans Ersgård berättade om Skånska kriget 1675–1679.

På väg till Skyrupsgården, där lunchen serverades, gjordes ett kort uppehåll vid Hedenborg och monumentet över slaget vid Landskrona. Efter lunchen

fortsatte resan till Mölleröds kungsgård och slottsruin där fd turistchefen Hans Brorsson var guide.

Nästa anhalt var Göinge hembygdsmuseum som visades av hembygdsföreningens ordförande Uno Berggren.

Under eftermiddagskaffet berättade sedan författaren m m Vigo Erlandsson om snapphanekriget.

Före återresan till Malmö gjordes ett besök i Gryts kyrka som visades av kyrkvärden Börje Johnsson. Besöket avslutades med musik på kyrkoorgeln av kantor Sixten Johansson.

Den 29 augusti gjorde ca 60 medlemmar ett besök på judiska begravningsplatsen och i synagogan. Rektor Harry Rubinstein visade runt på begravningsplatsen och höll därefter i synagogan ett intressant anförande kring den judiska församlingens verksamhet och om byggnadens arkitektur. Församlingen bjöd på kaffe.

Ca 40 medlemmar deltog i stadsantikvarien Thomas Rombergs visning av utgrävningarna inom kv St Jörgen tisdagen den 12 september.

Elbogen Malmö fornminnesförenings höstutfärd arrangerades lördagen den 7 oktober och gick i beredskapstidens tecken. 47 medlemmar fördes med abonnerad buss till Klagshamn där fil kand Elsebeth Bager informerade. Resan fortsatte via Falsterbo, där professor Kjell Å Modéer berättade om Falsterbokanalen och Näset, till Trelleborg. Besök gjordes på Invalidkyrkogården och sedan serverades deltagarna kaffe på Trelleborgs golfklubb medan författarinnan Elsa Scherström kåserade om den skånska sydkusten under beredskapstiden. Utfärden avslutades med ett besök i Hangar II på Bulltofta. Ove L. Palmquist informerade.

Den 17 oktober samlades 50 medlemmar i den nybyggda moskén vid Jägersrovägen. Fatima Bellingryd visade byggnaden och berättade om islam och församlingens arbete i Malmö.

Jubileumsåret kulminerade i ett kulturellt festarrangemang tisdagen den 14 november i Frimurarelogens festvåning. Som hedersgäster vid sammankomsten fanns representanter för Malmö Förskönings- och Planteringsförening och hembygdsföreningarna i sydvästra Skåne.

Docent Anders Palm höll ett bejublat anförande om Anders Österling och Hjalmar Gullberg som Malmöpoeter. Föredraget som han kallade "Poesi i en prosaisk stad" finns tryckt i Sydsvenska Dagbladet 89 12 24.

Sångerskan Malin Gjörup från Musikhögskolan sjöng därefter tonsatta dikter av Hjalmar Gullberg och programmet avslutades med att skådespelaren Ingvar Andersson framförde några kupletter med Malmöanknytning. 128 inbjudna gäster och medlemmar deltog i arrangemanget.

Ca 50 medlemmar deltog i föreningens sista aktivitet för året, visningen av

Mormonkyrkan Jesu Kristi kyrka av sista dagars heliga tisdagen den 21 november. Stig Johansson visade kyrkan samt informerade om verksamheten och församlingens stora släktforskningsarkiv.

Föreningen deltog söndagen den 10 december i Malmö Museers arrangemang "Jul på slottet" med ett stånd för information om föreningens verksamhet och försäljning av föreningens alster.

Lokalhistoriska kurser

Elbogen Malmö fornminnesförening arrangerade under 1989 en studiecirkel i samarbete med studieförbundet Vuxenskolan under rubriken "Försvensknigtiden". Ca 30 medlemmar deltog.

Tisdagen den 17 januari informerade förste intendent Sven Rosborn på Kommendanthuset om museets material och utställningar som berör den aktuella tidsperioden. Bibliotekarien Per Andersson informerade den 31 januari i Skånerummet på Stadsbiblioteket om bibliotekets motsvarande material.

Cirkelarbetet startade därefter med en föreläsning av docent Lennart Améen tisdagen den 7 februari i fritidskvarteret S:t Gertrud under rubriken "Hur såg Malmö ut på 1600-talet?"

Vid följande två sammankomster den 28 februari och den 21 mars föreläste lektor Hans Ersgård om "Hur det var att leva i Malmö under försvensknings-tiden".

Cirkelarbetet avslutades under medverkan av föreningens ordförande professor Kjell Å. Modéer torsdagen den 13 april under rubriken "Hur märkte malmöbon att han blev svensk?" Fil kand Elsebeth Bager och redaktör Hans Janstad har varit cirkelledare.

Publiceringsverksamheten

Den 11 december överlämnade en delegation från Elbogen Malmö fornminnesförening och Malmö Förskönings- och Planteringsförening bestående av direktör Jörgen Faxe, professor Kjell Å Modéer, direktör John Hain, redaktör Hans Janstad och arkitekt Bengt Berggren till Einar Bager det första exemplaret av den färdigställda festskriften "Motsättning och samverkan".

Einar Bager uttryckte sin stora glädje över att få festskriften i sina händer och samtidigt sin tacksamhet över den vänskap och det goda samarbete han under många år haft med de båda föreningarna. Redaktionen för festskriften har bestått av Bengt Berggren och Kjell Åke Modéer.

För tryckningskostnaderna har till största delen Malmö Förskönings- och Planteringsförening svarat.

Elbogen Malmö fornminnesförenings tidskrift årgång 19 har utkommit med fyra nummer, nummer 1 den 19 mars 1989, nummer 2 den 21 april 1989, nummer 3 den 27 augusti 1989 och nummer 4 den 12 februari 1990.

Ordföranden har varit ansvarig utgivare och som redaktion har ordföranden och sekreteraren tjänstgjort.

Medlemsantal

Under året har föreningens medlemsantal utgjorts av fyra hedersledamöter, två ständiga medlemmar och 1 108 övriga medlemmar. Under året har 54 nytillträdande medlemmar registrerats och 83 medlemmar avförts ur medlemsregistret.

Styrelsen har för att öka medlemsantalet under året framställt en broschyr, vilken Sparbanken Skåne välvilligt har medverkat till att dela ut på samtliga sina kontor i Malmö.

Folke Malmbergs- och Birgit Slangerups-Malmbergs fond

Elbogen Malmö fornminnesförenings styrelse har i juni månad genom sitt arbetsutskott beslutat dela ut följande arbetsstipendier:

Gunhild Eriksdotter, Kongelige danske kunstakademiets Arkitekturskole, för forskning kring Wovragården i Södra Sallerup, Malmö kommun, ur byggnadsarkeologisk synvinkel.

Stipendiesumma: 5 000 kronor.

Ingrid Millbourn, historiska institutionen, Lunds Universitet, för forskning om förhållandet mellan Axel Danielsson och Malmös fackföreningar 1887–1899. Var fackföreningarna "Barn av socialdemokratin?"

Stipendiesumma: 20 000 kronor.

Lena Nilsson, arkeologiska institutionen, Lunds Universitet, för en osteologisk studie av mellanneolitiska trattbägareboplatser i Malmöområdet.

Stipendiesumma: 15 000 kronor.

Karin Möller, konstvetenskapliga institutionen, Lunds Universitet, för forskning kring malmöarkitekten Nils Alfred Andersson Arwidius.

Stipendiesumma: 5 000 kronor.

Leif Ljungbergs stiftelse

Under året har bidrag till Elbogen Malmö fornminnesförening utdelats med 65 000 kronor.

Kapitalbehållningen uppgick enligt balansräkningen per den 31 december 1989 till 595 370 kronor.

Föreningens balanskonto per den 31 december 1989 utgjorde:

Tillgångar		
Bank och kassa		150.676
Inventarier Hedmanska gården	31.782	
./. avskrivning 20 %	6.356	25.426
Aktier		
Asea, 729 aktier	6.818	
Svenska Hand. banken, 1.680 aktier	7.648	
Cardo, 301 aktier	3.681	
SE-Banken, 3.100 aktier	32. 829	
Skandia, 3.660 aktier	5.338	
Custos, 830 aktier	5.636	
Öresund, 500 aktier	50.775	112.725
Malmbergska Fonden		
Bank	179.212	
SE-Bankens Räntefond	367.950	
Sesam Aktiefond	367.745	914.907
		1.203.734

Skulder		
Bergska Fonden I och II		21.585
Leif Ljungbergs Fond		7.945
Anna Lisa och Sven Eric Lundgrens Fond		20.790
Emil och Iris Schelins Fond		10.650
Elisabeth Berntons Fond		8.030
Einar Bagers 90-års Fond		15.400
Reserv. för Elbogen 1989		50.000
Reserv. för Skånes Hembygdsförb.		5.295
Föreningens kapitalbehållning		149.132
Malmbergska Fonden		
Ingående Balans	913.946	
Årets underskott	961	914.907
		1.203.734

Utdrag ur Elbogen Malmö Fornminnesförenings matrikel november 1990

Hedersledamöter:

Andersson, Helge, skriftställare
Bergh, Brita, fru
Munck af Rosenschöld, Thomas, f d borgmästare

Årligen betalande medlemmar, vilka inträtt under år 1990 t o m maj månad:

Andersson, Anders

Bager, Märta
Bergström, Elsie
Billing, Peter
Borg, Ann-Christine

de Capretz, Kaisa

Ekstrand, Carin
Eldh, Lotta

Hagelborn, Rosemarie
Hansen, Siv
Hansson, Margit
Hell, Rigmor

Jönsson, Henry
Jörnfalk, Joakim

Kampf, Kai

Larsson, Peter och Christina Littgren
Liljenberg Bengt
Linder, Marianne och Lars-Anders

Malmberg, Helén
Månsson, Leif
Mårtensson, Annelie och Leif

Nilsson, Per Håkan

Orgelstam, Börje och Maja
Olsson, Lars

Pålsson, Birgitta

Rosendahl, Siv

Sandstedt Märta
Sikö, Karin

Trallid, Hampus

Windman, Elsie

Malmö-litteratur

Bibliografiska noteringar för år 1989 (med tillägg från föregående år)

AV BARBRO STUGE

A. Bok- och biblioteksväsen

1 *Fors, Gunilla,* Böcker och boktryckare i reformationstidens Malmö. – (Ale. (1): 1989:1, s 1–16; (2): 1989:2, s 13–24).

BIBLIOGRAFI

2 *Stuge, Barbro,* Malmö-litteratur : bibliografiska noteringar för år 1988 (med tillägg från föregående år). – (Elbogen. 1989:4, s 219–237).

3 *Almegård, Karin,* En spjutspets mot 90-talet. – (DIK-forum. 1989:19, s 14–16). – Intervju med bibliotekschef Sven Nilsson.

4 *Andersson, Helge,* Sockenbibliotek runt Malmö under 1800-talet. – (Elbogen. 1989:4, s 172–190).

5 *Holmström, Bengt,* Krogbråk och triangeldrama : huvudbiblioteksdiskussioner i Malmö under nio årtionden. – Stockholm, 1989. – S 117–140. – Särtryck ur: Svenska biblioteksbyggnader. – Stockholm, 1989.

6 *Leffler, Marion,* Bibliotek och samhällsförändring – en undersökning av biblioteksverksamhet i tre skånska städer (Malmö, Lund och Helsingborg) 1880–1947. – (Svensk biblioteksforskning. 1989:2, s 34–35). – Forskningsprojekt vid Lunds universitet.

7 *Lindh, Maria,* Biblioteksservice i musikens värld. (LUM. Lunds universitet meddelar. 1989:13, s. 4–5). – Musikhögskolans bibliotek.

8 *Ordets* gåva: en vänbok till Bengt Holmström : 31 juli 1989 / redaktör: Ulla Brohed. – Malmö, 1989. – 97 s. – (Föreningen Malmö stadsbiblioteks vänners skriftserie; 8).

9 *Wettemar, Jan,* Skånskt näringsliv i centrum. – (BBL. 1989:3, s 81–82). – Teknik- och sjöfartsbiblioteket på Tekniska muséet.

B. Allmänt

10 *Ajanki, Tord,* I skuggan av en världsbrand : för 75 år sedan öppnades Sveriges största industrimässa. – (SIF-tidningen. 1989:10, s 32–34). – Baltiska utställningen.

11 *Christenson, Göran*, Baltiska utställningen 1914 / Göran Christenson, Anne-Marie Ericsson, Per-Jan Pehrsson. – Lund, 1989. – 191 s.
12 *Hansson, Kjell Åke*, Baltisk sommar – Malmö 1989 : minne av Baltiska utställningen i Malmö 75 år. – (Samlarnytt. 1989:4, s 12–13).
13 *Kjellgren, Lennart*, "För stora skaror blev sommaren 1914 en riktig karneval". – (Byahornet. 1989:3, s 2–7).
14 *Ragnarsson, Per*, Baltiskan i Malmö 1914. – (Teknik & kultur. 1989:2, s 28).

MASSMEDIER
15 *Carlson, Claes*, Vad händer på KvP? – ... och på Arbetet / Per Weimersson. – (Nytt från Södra. 1989:4, s 2–3).
16 *Mårtensson, Mats*, Malmö: "Sponsring är den bästa vägen": lokal-TV i praktiken. – (Film & TV. 1989:3/4, s 24–26).
17 *Nydrén, Gösta*, Töväder i Malmö? – (Pressens tidning. 1989:15, s 17). – Konkurrens mellan Arbetet och Sydsvenska dagbladet.
18 *Schmidt, Lars*, Lugnet återställt på Arbetet : redaktionsdirektören finns : från Hierta till Fagerström. – (Pressens tidning. 1989:13, s 11–12).
19 *Sonesson, Inga*, Vem fostrar våra barn – videon eller vi?: TV, video och emotionell och social anpassning. – Solna, 1989. – 168 s. – (Rapport/Mediapanel; 36). – Redovisning av 10-årigt forskningsprojekt där ca 200 malmöbarn, födda 1969, följts från 7 t o m 17 års ålder.
20 *Ulfstedt-Jarl, Lisbeth*, Malmögrafiker erövrar nytt medium. – (Grafia. 1989:9, s 2–3). – Närradion har en grafikertimme.

C. Religion
21 *Kalderstam, Johnny*, Malmö Recess. – (Förf:s Kungamakt och kyrkojord. – Stockholm, 1989. – S 215–216). – Malmö recess 1662.
22 *Rosborn, Sven*, Helgeands- hus och kloster, spetälskehus/S:t Jörgenshospital. – (Skånska kloster. – Lund, 1989. – S 139–149. – (Skånes hembygdsförbunds årsbok; 1987/88)).
23 *Schlyter, Herman*, Motreformationens män i Malmö : tillika något om katolska missionärer i övriga Norden under 1500-, 1600- och 1700-talen. – (Elbogen. 1989:3, s 135–149). – Jens Aagesen Raaby, Arnold Weisweiler, Johan (Jean) Nicolaus Pouget och Johannes Ring.
24 *Straarup, Jørgen*, De aktiva i Fosie församling : resultat från en frågeundersökning. – Stockholm, 1989. – 39 s. – (Religion och samhälle; 1989:4 nr 42).

D. Filosofi och psykologi
25 *Berg Brodén, Margareta*, Mor och barn i ingenmansland : intervention under spädbarnsperioden. – Stockholm, 1989. – 396 s. – Verksamheten på Viktoriagården.

E. Undervisning och utbildning
26 *Bergström, Ann Marie*, Malmö : ung ekonom lockas med traineeutbildning. – (Personal – människor och arbete. 1989:7, s 52–53).
27 *Brozin Bohman, Viveca*, Ökad grundbemanning – ingen skrivbordsprodukt : kvalitet måste få kosta. – (Lärartidningen/Svensk skoltidning. 1989:12, s 16–19). – Försöksverksamhet med ÖGIM-lärare (ÖGIM = Ökad Grundbemanning I Malmö).

28 *Dalquist, Ulf*, Fritidsledarrollen : en studie av fritidsledares tolkningar av sin yrkesroll på två gårdar i Malmö. – Lund, 1989. – 41 bl. – SUCK och Höja fritidsgård.
29 *Elborgh, Gunbritt*, Likvärda läsmetoder / av Gunbritt Elborgh, Ebbe Lindell och Horst Löfgren. – (Att undervisa. 1989:3, s 11–12). – Jämförelse mellan tre läsmetoder, bl a LTG, i en fältstudie i Malmö.
30 *Falck, Brita*, Malmö kvinnliga klubb- och läsesällskap 1909–1989 : en vital 80-åring / av Brita Falck och Wiveca Sökjer-Petersen. – (Elbogen. 1989:4, s 197–204).
31 *Gradowski, John*, Debatter, cirkus och pommes frites. – (Förskolan. 1989:1, s 8–11). – Malmömässan "Barnens värld" 1988.
32 *Gradowski, John*, Uruguayanskt daghem i Sverige : vi håller kärleken till hemlandet levande. – (Förskolan. 1989:1, s 14–16). – Föreningen Sverige–Uruguays daghem Andresito.
33 *Hall, Bengt*, Kvarnbyskolan i Malmö. – (Folkhögskolan. 1989:3, s 24–28).
34 *Herngren, Maria*, Nedlagda fabriker får liv. – (Fönstret. 1989:11/12, s 22–23). – Invandrarföreningar hyr gamla fabrikslokaler för sin verksamhet.
35 *Holgersson, Ulla-Karin*, Världen i Kroksbäck, Kroksbäck i världen : fredsundervisning vid Kroksbäcksskolan i Malmö : erfarenheter och reflektioner / Ulla-Karin Holgersson, Marianne Svensson. – Malmö, 1989. – 59 s. – (Pedagogiska hjälpmedel, Lärarhögskolan; 45).
36 *Karl* Johansskolan 1889–1989 : Karl Johansskolan förr och nu : en jubileumsbok /redigering: Göran Winge. – Malmö, 1989. – 60 s.
37 *Kommunala* högskolan i Malmö / Lena Derbring ... – (Omvårdaren. 1989:2, s 4–8).
38 *Lange, Håkan*, Han varvade studier med extrajobb och tiggarbrev; Nordström, Erik, Allt fler i IMO har gått på WMU : höga befattningar efter utbildning i WMU. – (Nautisk tidskrift. 1989:7, s 12–15). – Studerande vid Sjöfartsuniversitetet.
39 *Påvall, Kerstin*, Barn och ungdom kan! – idé- och temavecka på Kirseberg och Segevång. – (Fritidspedagogen. 1989:10, s 22–24).
40 *Påvall, Kerstin*, Snöfolket kom till Malmö. – (Förskolan. 1989:10, s 26). – Temavecka på Högamöllans förskola i Kirseberg.
41 *Raune, Inger*, Skolpsykologer i Rinkeby och Rosengård : Det är nödvändigt med ett brett kontaktnät. – (Psykologtidningen. 1989:16, s 8–10).
42 *Ros, Eva*, Bris går ut i skolan med ett klart budskap : barn är oslagbara. – (Lärartidningen/Svensk skoltidning. 1989:11, s 2–3). – Intervju med dramapedagogerna, Irmeli Dahlberg och Eva Nilsson om projekt i Malmö.
43 *Rothlin, Anne*, Örtagårdsskolor växthus för kulturen. – (Abrakadabra. 1989:3, s 8–10). – Kryddgårdsskolan i Rosengård har elever från ca 50 olika kulturer.
44 *Welwert-Aunér, Gunilla*, Kulturkunskap – ett försök värt att permanenta. – (Bild i skolan. 1989:4, s 33). – 2-årig försöksverksamhet vid Malmö latinskola.
45 *Witting, Ann*, Kroksbäck i världen, världen i Kroksbäck. – (Krut. 1989:2, s 100–103). – Intervju med Ulla Karin Holgersson bl a om fredsundervisning vid Kroksbäcksskolan.
46 *Ösgård, Ingela*, Olle Holmberg har drivit landets enda omfattande försök med kompletteringsutbildning : Vi ställde viktiga krav. Staten saknar visioner. – (Lärartidningen/Svensk skoltidning. 1989:5, s 16–20). – Intervju med Olle Holmberg, rektor vid Oxievångsskolan.

F. Språk

47 *Salameh, Eva Kristina,* Logopedens arbete med flerspråkiga barn : projektet Svenska som andraspråk. – (Socialmedicinsk tidskrift. 1989:9/10, s 474–478). – Projekt vid Törnrosens förskola i Rosengård.

G. Litteraturhistoria

48 *Norling, Joakim,* Poesidagarna i Malmö : en bokstavlig internationalism. – (Den blinde Argus. 1989:19/20, s 66–68).

H. Skönlitteratur

49 *Adolfsson, Eva,* I hennes frånvaro : roman. – Stockholm, 1989. – 194 s. – Malmömiljö.

50 *Andersson, Mary,* Kyssen : en berättelse. – (Kommunalarbetaren. 1989:1, s 46–48). – Miljön är Infektionskliniken 2, MAS.

51 *Charpentier, C-J,* Pantone 549-A. – Eslöv, 1989. – 99 s. – Roman från Malmös undre värld.

52 *Danielsson, Axel,* Främlingen: ett besök i det nya samhället. – (Förf:s Hädisk munk och andra berättelser på vers och prosa / Axel Danielsson; redaktör: Christer B. Johansson. – Lund, 1989. – S 101–119).

53 *Grenverk* : illustrerade texter på vers och prosa / illustrationer: Gerty Widerberg-Sonidsson. – Malmö, 1989. – 111 s.

54 *Hodell, Åke,* Elddopet. – Malmö, 1989. – 312 s. – Fortsätter: Skratta Pajazzo. 1983. – Kråksymfonin. 1985. – Roman från andra världskriget. Huvudpersonen arbetar som regissör och författare vid Folkets parks barnteater.

55 *Liljenfors, Bennie,* Guds händer. – Stockholm, 1989. – 162 s. – Psykologisk thriller.

56 *Lundgren, Max,* BK Framåt. – Stockholm, 1989. – 197 s. – Ungdomsbok om en fotbollsklubb i Malmö.

57 *Malmquist, Ulf,* Strofer Ribersborg, Öresund, hösten 1987. – (Förf:s Den sköra ytan. – Malmö, 1989. – S 39). – Dikt. – Ersätter referens nr 63 i Malmö-litteratur 1988.

58 *Sachs, Andrew,* Nyfattig förälder till minst 15 barn : en Malmödokumentär / Andrew Sachs; övers. och adaption: Lena Strömberg & Stig Ossian Ericson. – Malmö. 1987. – Teaterpjäs om familj i Rosengård.

59 *Stadens* barn : en diktsamling. – Malmö, 1989. – 65 s. – Urval av tävlingsbidrag till Arbetets och Ungdom i Citys poesitävling 1989.

60 *Swahn, Sven-Christer,* Limhamns ödetomtskvarter. – (Förf:s Om en hård tid . . .: dikter. – Lund, 1989. – S 80–81). – Fler dikter om Malmö och Limhamn på sid 144–146, 174–176, 179–180, 188.

61 *Winter, Harry,* [pseud.], Ockupationen. – (Förf:s Operation Garbo. – D. 2. – Stockholm, 1989. – S 212–217). – Beskriver en tänkt rysk ockupation av Malmö år 1992.

62 *Wirén, Herta,* "Bröd och bildning". – (Varning för boken : samtida skånsk litteratur : en antologi / redigerad av C-J Charpentier, Johan Elmfeldt och Niklas Törnlund. – Eslöv, 1989. – S 169–170).

I. Konst, musik, teater och film

63 *Beckman, Ulf*, Exhibiting Sweden. – (Form. 1989:7, s 74–79). – Bl a om NordForm 90.

64 *Hammar, Britta*. En skattkammare byggs upp. – (Hemslöjden. 1988:6, s 16–18). – Malmöhus läns hemslöjdsförenings samlingar och arkiv.

65 *Lindström, Britta*, Eric Alsmark och Vattenhålet, väggmålning i sagogrottan på Malmö stadsbiblioteks barnavdelning då och nu. – Lund, 1989. – 15 bl. – Uppsats vid Konstvetenskapliga institutionen, Lunds universitet.

66 *Malmö museer*. Konstmuseet, Herman Gotthardts konstsamling : utställningskatalog. – Malmö, 1989. – 104 s.

67 *Mårtenson, Mats*, Malmös skol- och kulturråd vill satsa på film, teater och bildkonst. – (Folkets bio-bladet. 1989:3, s 27, 30). – Johnny Örbäck.

68 *Möller, Lotte*, NordForm 90 placerar oss på världskartan. – (Form. 1989:2, s 8–12).

69 *Nyman, Ulla*, Vykort som yrke. – (Antik & auktion. 1989:12, s 63–65). – Intervju med Ville Flensburg på Vykortsantikvariatet.

70 *Romberg, Ewa*, Antikurmakaren i Malmö. – (Antik & auktion. 1989:10, s 71–73). – Ingvar Månsson, Davidshallstorg.

71 *Svensson, Inga*, 25 år med Form! – (Femina. 1989:11, s 128–132). – Form Design Center.

72 *Wahlöö, Inger*, Vad menar C O Hultén?: Ska detta vara konst? – (Femina. 1989:7. Bil. "Vår konst", s 22–24). – Angående C-O Hulténs målning "Slutet av en mening".

KYRKOR OCH KYRKLIG KONST

73 *Aggedal, Jan-Olof*, 30 års jubilerande kyrka i framåtriktad församling. – (Slottstadens församlingsblad. 1989:4, s 3). – S:t Andreaskyrkan.

74 *Schlyter, Herman*, S:t Petri kyrka i Malmö och dess "märkvärdigheter". – (Elbogen. 1989:2, s 72–98). – Historik över kyrkan och dess inventarier.

75 *Wicklander, Torbjörn*, Stort intresse för att bevara äldre gravanläggningar. – (Kyrkogården. 1989:6, s 4, 6). – Bl a om Gamla kyrkogården.

ARKITEKTUR

76 *Andersson, Christina*, Planer för Jägersro : sned kub och inglasad park. – (Fritid i Sverige. 1989:6, s 21, 23).

77 *Beckman, Ulf*, Totaldesignad industri – nittiotalets verkstadsmiljö. – (Forum närmiljö. 1989:2, s 28–33). – Saabs nya fabrik.

78 *Brunnberg, Klas*, Charles Moore i Malmö. – (Arkitektur. 1989:5, s 52–53). – Förslag till bostadsbebyggelse på "Potatisåkern" av Charles Moore m fl.

79 *Freiesleben, Lasse*, Moderne kunst i tidligere el-værk. – (Arkitekten. 1989:22, s A544–A546). – Rooseums lokaler.

80 *Gonzalez, Abelardo*, Nattklubb Malmö. – (Arkitektur. 1989:6, s 46–50). – Nattklubb i Tunneln.

81 *Holmgren, Kjell-Åke*, Malmö slagthus i stadsförnyelse. – (Stadsbyggnad. 1989:5, s 13–16).

82 *Kåvestad, Leif*, Gatans garnityr. – (BoFast. 1989:14, s 15). – Intervju med arkitekt Ivo Waldhör om "street furniture", dvs regnskydd, telefonkiosker, cykelställ m m.

83 *Linde, Gunilla*, Malmö. – (Förf:s Stationshus 1855–1895 : A W Edelsvärd som järnvägsarkitekt. – Stockholm, 1989. – S 92–95).
84 *Mårdbrant, Christer*, Privatbyggt hyreshus – lönsamt och prisbelönt. – (Privatekonomisk årsbok. 1989. – S 216–221). – Lars Asklunds hus på Västergatan 16.

MUSIK
85 *Hansson, Mattias*, Krypen utmanar elefanterna : The Creeps om att vinna eller försvinna. – (Nöjesguiden. 1989:3, s 16–17).
86 *Larsén, Carlhåkan*, Mitt i orkestern / Carlhåkan Larsén, Bengt-Eric Richter; foto: Herbert Tinz. – Malmö, 1989. – 69 s. – Malmö symfoniorkester.
87 *Theander, Martin*, Nattens entreprenörer : tre som är lika unga som sin publik. – (Nöjesguiden. 1989:3, s 20–21). – Klubbvärdarna Björn Benner, Torbjörn Lorentz och Roger Ekström.

TEATER OCH FILM
88 *Donnér, Jarl W*, Det var en gång på teatern. – Lund, 1989. – 168 s.
89 *Engberg, Marguerite*, Malmö–Köpenhamn retur. – (Filmhäftet. 1989:67/68, s 120–123). – Bl a om Frans Lundberg.
90 *Friberg, Joakim*, Omdiskuterade barnpjäsen "8 år": barn tål att se verkligheten. – (Fritidspedagogen. 1989:3, s 3–5).
91 *Hördin, Peter*, Exemplet Malmö : ett mediapolitiskt handlingsprogram. – (Folkets bio-bladet. 1989:3, s 26). – Om Bian.
92 *Nero, Claes*, Fallerni, fallerja, falleralla : rena rama cirkusen! – (Kamratposten. 1989:1, s 3–5). – Cirkusskolan, som under somrarna uppträder under namnet Cirkus Applåd.
93 *Studioteatern* Malmö 40 : 1949–1989 / redaktion: Anna Ahrén ... – Malmö, 1989. – 27 s.
94 *Westling, Barbro*, Bekräftande eller ifrågasättande? – (Entré. 1989:2, s 24–27). – Folkteatern.

J. Arkeologi
95 *Björhem, Nils*, Fosie IV: byggnadstradition och bosättningsmönster under senneolitikum / av Nils Björhem och Ulf Säfvestad. – Malmö, 1989. – 142 s. – (Malmöfynd; 5).
96 *Boklund, Hans-Göran*, Hyllie hade vattentorn redan för mer än 5 000 år sedan. – (Malmömagasinet. 1989:14, s 34). – Fynd vid arkeologiska utgrävningar för blivande Annetorpsleden.
97 *Från* trattbägare till fajans / text: Ingmar Billberg; foto: Lena Wilhelmsson; ritningar: Jörgen Kling. – Malmö, 1987. – 159 s. – (Malmöya; 5 (1987)). – Katalog till Malmö museums 50-årsjubileumsutställning 1987.

K. Historia
98 *Riis, Thomas*, Should auld acquaintance be forgot ...: Scottish–Danish relations c. 1450–1707. – D. 1–2. – Odense, 1988. – (Odense University studies in history and social sciences; 114). – Om Malmö i d. 1, s 200–223 och i d. 2, s 159–178 (förteckning över skottar i Malmö på 14-, 15- och 1600-talen).

L. Biografi

99 *Matrikel* (Malmö filatelistförening). – Malmö, 1989. – 22 s.

100 *Schlyter, Herman*, Några märkliga människoöden i S:t Petri. – (Elbogen. 1989:2, s 99–102). – Claus Mortensen (ca 1499–1575), Hans Christensen Stehn (1544–1610), Valentin Schadenhausen (död 1696).

101 *Släktforskarförteckning* 1989. – (AnGripen. 1989:2, s 9–13).

SÄRSKILDA PERSONER OCH SLÄKTER

102 ALTGÅRD, CLEMENS. *Holmberg, Mats*, Altgård, Clemens. – (Bakhåll. 1989, s 10–11).

103 ALVERFORS, ANN-CHARLOTTE. *Olls, Kristina*, Ann-Charlotte Alverfors: Det ryms mycket i en människa. – (Olls, K, & Wahlén, I, Svenska arbetarförfattare under 1900-talet. – Örkelljunga, 1989. – S 259–261).

104 ANDERSSON, MAJT. *Mannberg, Gittan*, Majt Andersson, 83, älskar att studera, men . . .: hon har aldrig lärt sig att trappa ner. – (Röster i Radio TV. 1989:27, s 10–11, 61).

105 ANDERSSON, MARY. *Ljungberg, Margareta*, Inspirerades av litterärt "dassapapper". – (Fabriksarbetaren. 1989:17, s 24–25).

106 ANDERSSON, MARY. *Beckström, Liv*, Mary i Moas spår. – (Sia. 1989:21, s 26–27).

107 ANDERSSON, MARY. *Olls, Kristina*, Mary Andersson : författare från Hollywood. – (Olls, K, & Wahlén, I, Svenska arbetarförfattare under 1900-talet. – Örkelljunga, 1989. – S 224–225).

108 BERGSTRAND, GERTRUD se LUNDBERG, INGRID (ref nr 131).

109 BILLQUIST, FOLKE. *Rockbäck, Calle*, Folke – en av malmösimningens pionjärer. – (Så kom idrotten till Malmö. 1989:3, s 9–10).

110 BORGQVIST-STEEN, GERTY. *Borgqvist-Steen, Gerty*, Krigsåren i Limhamn. – (Artikelserie i Limhamnsposten 1989). – Fortsättning från föregående år.

111 BORIN, JÖRIEN. *Hamping, Lisbeth*, Jörien Borin på museum. – (Dockteatereko. 1988:2, s 18). – J. Borin arbetar vid Morianens dockteaterscen i Folkets park.

112 BUHRE, BIRGER. *Buhre, Birger*, Birger Buhre minns. – (Artikelserie i KvP 1989: 1/6, 4/6, 11/6, 18/6, 22/6, 25/6, 2/7, 6/7, 9/7, 17/9, 21/9, 24/9, 28/9, 1/10, 12/10 (den sista artikeln med titeln "Birger Buhres minnen")).

113 CAVALLI-BJÖRKMAN, HANS. *Buhre, Birger*, Han kan konsten att angöra en brygga : 90 minuter med en visionär. – (Så kom idrotten till Malmö. 1989:1, s 24–28).

114 DANIELSSON, AXEL. *Danielsson, Axel*, Ankomsten till Malmö. – (Förf:s Hädisk munk – och andra berättelser på vers och prosa / Axel Danielsson; redaktör: Christer B. Johansson. – Lund, 1989. – S 48–51).

115 DANIELSSON, AXEL. *Pinkert, Ernst-Ullrich*, Dantons död i Sverige, 1889 : Axel Danielsson, Büchner och den franska revolutionen. – (Arbetarhistoria. 1989:1/2, s 9–15). – Bl a om Danielssons översättning av "Dantons död" i Arbetet samt hans artiklar under signaturen "Marat".

116 ENGDAHL, PER. *Uisk, Ahto*, Per Engdahl – fascisten som aldrig ger upp. – (Arbetaren. 1989:37, s 4–6). – Intervju med Nysvenska rörelsens ledare.

117 FREDRIKSSON, LENNART. *Fredriksson, Lennart*, Mitt liv med bollen. – Malmö, 1989. – 14 s.

118 HALLENBORG, NILS-HUGO. *Rahmberg, Sven*, Nils-Hugo Hallenborg. – (Tidskrift i sjöväsendet. 1989:4, s 237–238). – Nekrolog.

119 HANSSON, KARIN. *Thorgren, Gunilla,* Med öppen blick och värdighet. – (Pockettidningen R. 1989:4, s 81–86). – Karin Hansson vid Länsarbetsnämnden.
120 HEJLL, LENA. *Björnstedt, Catharina,* Hon syr historia. – (Vår bostad. 1989:3, s 78–79). – Arkeolog vid Malmö museum syr historiska dräkter.
121 HODELL, ÅKE. *Cabaret* Hodell : en vänbok / redigerad av Torsten Ekbom och Bengt af Klintberg. – Stockholm, 1989. – 151 s.
122 HODGSON, ROY. *Bengtsson, Gunnar,* Fem fantastiska år. – (MFF-aren. 1989, s 21–27). – Intervju.
123 HYLTENIUS-SILFVERSKIÖLD, NILS. *Burgman, Torsten,* Hyltenius dagbok från belägringen av Malmö 1676. – (Förf:s Nils Hyltenius-Silfverskiöld : professor och akademirektor i Lund : hans dagbok från Malmö belägring 1676. – Stockholm, 1989. – S 47–54).
124 JOHANSSON, JOHN. *Ramsby, Åge,* Arbetarpojken som blev rekordung stadskamrer. – (Fritid i Malmö. 1989:1, s 7–9).
125 JÖNSSON, REIDAR. *Olls, Kristina,* Reidar Jönsson: Utveckling. För mig är det vad skrivandet handlar om. – (Olls, K, & Wahlén, I, Svenska arbetarförfattare under 1900-talet. – Stockholm, 1989. – S 254–256).
126 KANDINSKY, VASILIJ. *Endicott Barnett, Vivian,* Kandinsky och Sverige / Vivian Endicott Barnett; övers. från engelskan: Lars Håkan Svensson. – Malmö, 1989. – 220 s. – (Malmö konsthalls katalog; 134) (Moderna muséets katalog; 231). – Bl a om Kandinsky-utställningarna i Malmö 1914 och 1989.
127 LANDERHOLM, RAGNAR. *Rudberg, Ann,* Ragnar Landerholm, taltidningsredaktör, Malmö. – (SKTF-tidningen. 1989:3, s 8).
128 LARSEN, BARBRO. *Dahlbäck, Per,* Högamöllans Barbro i närbild. – (Fritidspedagogen. 1989:10, s 25–27). – Föreståndare för Högamöllans förskola och fritidshem i Kirseberg.
129 LARSSON, THOMAS. *Fridén, Gisela,* "Gärna ett glas öl på krogen": en kyrkans man tar nya kontaktgrepp. – (ICA-kuriren. 1989:38, s 45–46). – Komminister i S:t Johannes församling.
130 LUNDBERG, BERTIL. *Sporrstedt, Bo,* Bilden som språk – om Bertil Lundberg. – (Synpunkt. 1989:1, s 3–13). – Professor Lundberg är föreståndare och lärare vid Grafikskolan Forum.
131 LUNDBERG, INGRID. *Brozin Bohman, Viveca,* Gertrud och Ingrid : två systrar som blev rektorer. – (Lärartidningen/Svensk skoltidning. 1989:27, s 2–3).
132 LUNDBERG, LIZZIE. *Sporrstedt, Bo,* Ristningar i muren – om Lizzie Lundbergs bilder. – (Synpunkt. 1988:4, s 3–11).
133 LUNDGREN, MAX. *Kjersén Edman, Lena,* Fotboll och frihet : studier i Max Lundgrens författarskap. – Stockholm, 1987. – 249 s. – (Skrifter utg av Svenska barnboksinstitutet; 25).
134 LYSANDER, ALBERT. *Nivenius, Olle,* Hos Albert Lysander i Malmö : minnen från de första präståren. – (Lunds stiftsbok. 1988/89, s 19–32).
135 LÖFSTRÖM, PETER. *Cederberg, Irka,* Bokbussförare med språkvård i bagaget. – (SKTF-tidningen. 1989:8, s 21–23). – Språkkonsult kör bokbuss.
136 MAGNUSSON, MATS. *Mårtensson, Jan,* Försäkringsjobb väntar när fotbollsproffset blir "pensionär". – (Försäkringsvärlden. 1989:2, s 6–8).
137 MALMBORG, BO-GÖRAN. *Jonson, Lars,* Med far och söner i klubben. – (Heleneholmaren. 1989:2, s 16–19). – Löpare.

138 MÅRTENSSON, STURE. *Rockbäck, Calle,* Förste guldkaptenen : egen väg till miljonerna. – (Så kom idrotten till Malmö. 1989:2, s 17–18).
139 NANNE, LENNART. *Halvegård, Gun,* Kommunens mest kända doldis? – (Vårt Malmö. 1989:2, s 7).
140 NILSON, ANTON. *Norborg, Lars-Arne,* Anton Nilson. – (Folkets historia. 1989:3, s 68–69).
141 NILSON, ANTON. *Sallnäs, Ingemar,* Anton Nilson till minne. – (Folkhögskolan. 1989:5, s 44–45).
142 NILSON, ANTON. *Ståhl, Anna-Britta,* Anton Nilson dömd till döden 1908. – (Amnesty press. 1989:5, s 2–3).
143 OLOFSSON, GUNTRAM. *Jacobsson, Gun,* Bagaren som hamnat mitt i smeten – som kommunalråd. – (Mål och medel. 1989:4, s 6–8).
144 PERNFORS, MIKAEL. *Tegnér, Torsten,* Sagan om Micke. – (Davis Cup Sverige/ Italien, Baltiska hallen Malmö 3–5 februari 1989. – Malmö, 1989. – S 11–12).
145 PERSSON, BERTIL. *Landqvist, Per-Erik,* 28 år med MFF. – (MFF-aren. 1989, s 28–35). – Intervju.
146 PERSSON, ERIC. *Buhre, Birger,* Hövdingen : "lätt lockas i hans ledband". – (Så kom idrotten till Malmö. 1989:1, s 20–22).
147 PERSSON, ERIC SIGFRID. *Skriver, Poul Erik,* Byggeri som lidenskab. – (Ingeniören. 1987:18, s 16–17).
148 RIETZ, JOHAN ERNST. *Vide, Sten-Bertil,* Johan Ernst Rietz. – (Galningar i Skåne / redigerad av Helmer Lång. – Höganäs, 1989. – S 35–39). – Ordboksförfattare och kyrkoherde i Tygelsjö och Västra Klagstorps församlingar 1851–1860, kontraktsprost 1860–1867.
149 SANDELL, NILS-ÅKE. *Gottfridsson, Roger,* Kajan – alla tiders målkung. – (Skånebollen. 1989:1, s 18–20).
150 SCHMITZ, KARL-ERIK. *Andersson, Bo G,* Bobbos äventyr / Bo G Andersson & Bjarne Stenquist. – (Förf:s Vapensmugglarna : boken om Bofors, FFV, regeringen och svensk vapenexport. – Stockholm, 1988. – S 216–229).
151 SIMONSSON, INGEMAR. *Elworth, Kerstin,* Ingemar Simonsson, präst och alkoholist : Nu har jag slutat luras. – (Svenska kyrkans tidning. 1989:44, s 25).
152 SKYTTE, GÖRAN. *Claesson, Anders,* "Sanning!" skriker Skytte. – (Journalisten. 1989:25, s 19).
153 STIERNHOLM, KJELL. *Stiernholm, Kjell,* Ristorante Marsonaise. – (Galningar i Skåne / redigerad av Helmer Lång. – Höganäs, 1989. – S 136–142).
154 STOLT, ÅKE. *Ekwall, Patrick,* Sydsvenskans sportchef i heta stolen / Patrick Ekwall, Christer Björkman. – (Olympic-bladet. 1989:4, s 20–22).
155 STÅHLE, ROLF. *Ryderheim, Harald,* Kamratföreningens eldsjäl jubilerar. – (Lv-fyringen. 1989:1, s 10–12).
156 SVAHN, INGVAR. *Gottfridsson, Roger,* "Fotbollen räddade mitt liv". – (Skånebollen. 1989:5, s 11–14).
157 SVANLUND, OLLE. *Svanlund, Olle,* Livets legend : en bok om Olle Svanlund / redigerad av Helmer Lång. – Helsingborg, 1989. – 98 s.
158 THERN, JONAS. *Mårtensson, Jan,* Jonas – årets man. – (MFF-aren. 1989, s 61–67).
159 THÅSTRÖM, JOAKIM. *Drougge, Mats,* Thåström : mannen som vägrade bli artist. – (April. 1989:1, s 44–51). – Intervju med rocksångare.

160 WALLIN, JOHAN OLOF. *Schlyter, Herman,* J O Wallin och koleran på 1830-talet : med anledning av ett nyfunnet Wallinbrev i Malmö stadsarkiv. – (Elbogen. 1989:4, s 191–195).
161 VEBORG, ANDERS. *Veborg, Anders,* Jag älskar livet! : en berättelse om leukemi. – Stockholm, 1989. – 239 s. – Anders Veborg dog 1988. Han var lärare vid Lärarhögskolan i Malmö.
162 WERNER, MÅRTEN. *Elworth, Kerstin,* Mårten Werner: Den fattiges nöd är den rikes ansvar. – (Svenska kyrkans tidning. 1989:39, s 30–31).
163 WERNER, MÅRTEN. *Lefwert, Karl-Erik,* Samtal med Mårten Werner : stortiggare, författare och präst. – (Stridsropet. 1989:34, s 6–7).
164 WIRÉN, HERTA. *Wirén, Herta,* All vår början bliver svår. – (Bakläxor : skolminnen / berättade av Bengt Anderberg . . .; redaktör: Lena Persson. – Stockholm, 1989. – S 203–211).
165 WIRÉN, HERTA. *Olls, Kristina,* Herta Wirén : debutant vid 75 års ålder. – (Olls, K, & Wahlén, I, Svenska arbetarförfattare under 1900-talet. – Örkelljunga, 1989. – S 69–70).
166 ÅKERMAN, MALTE. *Johnsson, Gunnar,* Så minns jag Malte Åkerman. – (Galningar i Skåne / redigerad av Helmer Lång. – Höganäs, 1989. – S 94–99). – F d lektor vid Latinskolan.

M. Folkkunskap

167 *Andersson, Helge,* Ett "Satans Spökerij" i Malmö 1739. – (Elbogen. 1989:3, s 105–134). – Spökerier hos Per Nilsson Möller vid Kalendegatan.

N. Geografi

168 *Andersson, Torbjörn,* Malmö / Torbjörn Andersson, Per Lindström, Jan Richter. – Malmö, 1989. – 95 s.
169 *Ersgård, Hans,* Glimtar från militärstaden Malmö på 1660-talet. – (Elbogen. 1989:4, s 163–171.)
170 *Gustafson, Ragnar,* Malmö 1890 : adresskalenderns karta med kommentarer. – (Elbogen. 1989:4, s 205–218).
171 *Gustafson, Ragnar,* Malmöbilden / Ragnar Gustafson; utg av Sydsvenska dagbladet. – Malmö.
Nu och då / bilder nu: Ernst Henriksson. – 1989. – 123 s.
172 *Malmö* stads historia / utgiven på uppdrag av Stadsfullmäktige i Malmö; huvudredaktör: Oscar Bjurling. – Malmö.
D. 5: 1914–1939. – 1989. – 518 s. – Innehåll: Kultur och okultur i krig och fred/O Bjurling. Från kommunalreform till världskrig/P-E Back. Från världskrig till världskrig/B Malmsten. I skuggan av världskrig och världskris/B Å Häger. Handel och sjöfart i Malmö 1914–1939/O Bjurling.
173 *Malmö* stadsbebyggelse : en översiktlig inventering / Kommittén för kulturhistorisk byggnadsinventering i Malmö stad. – Malmö, 1989. – 249 s. – (Kulturhistorisk byggnadsinventering i Malmö. Rapport; 2).
174 *Motsättning* och samverkan : nya bidrag till Malmö historia : festskrift till Einar Bager på 100-årsdagen 19 april 1987 / utgiven av Malmö fornminnesförening och Malmö förskönings- och planteringsförening; redaktion: Bengt Berggren, Kjell Å Modéer. – Malmö, 1989. – 252 s. – Innehåll: Fattig och rik i senmedeltidens Malmö/S Rosborn. Jens Uffesen Neb – en malmöitisk riddare i början av 1300-talet/A Reisnert.

Några krukmakare i 1600-talets Malmö/I Billberg. Kyrkan och skolan i Malmö under den första försvenskningstiden/H Ersgård. En stadsbo om bönder och jordbruk i Skåne på 1700-talet/E Bager. Stad kontra landsbygd/H Andersson. "... klagar, efter ärlagde äsknings penningar ...": hantverksgesäller mot mästare i rättsmaterialets ljus/L Edgren. Kyrka och väckelse i Malmö 1820–1920/H Schlyter. De fördömda markattorna!: teaterns bildningskamp i Malmö/R Gustafson. Di röe mot Malmöidrotten/H Janstad. Fredrika och Pontus : om kampen för rättvisa i 1880-talets Malmö/K Å Modéer. Bostads- och industrimiljöer i kvarteret Humle/T Romberg. Den proletära rösten : kommunalarbetarstrejken i Malmö 1908/T Fogelberg. Från fattig-Malmö till välfärdssamhället/H Wirén.

175 *Rosborn, Sven*, Rundvandring i "Parkernas stad". – (Skåne / redaktör: Bo Tynderfeldt. – Stockholm, 1988. – S 151–155).

SÄRSKILDA BYGGNADER

176 HERMODSDAL. *Weggerup, Karl-Erik*, Hitta rätt i gamla Fosie!: vi börjar på gården Hermodsdal. – (Fosiebladet. 1989:3, s 6).

177 NYDALA GÅRD. *Weggerup, Karl-Erik*, Hitta rätt i gamla Fosie (2): Lars Jönsson och gården Nydala. – (Fosiebladet. 1989:4, s 4–5).

178 S:T ANDREASGÅRDEN. *Åhs, Ingemar*, S:t Andreasgården – en kyrkans förgård. – (Slottsstadens församlingsblad. 1989:3, s 4–5).

179 SJÖMANSHEMMET I LIMHAMN. *Rosendahl, Sven*, Limhamnsvägen 128 – en lokalhistoriskt intressant byggnad. – (Limhamns miljöförening. 1989, s 12–14).

SÄRSKILDA ORTER OCH OMRÅDEN

180 FOSIE. *Andersson, Helge*, Från lantsocken till stadsdel : en kortfattad Fosiehistorik. – (Fosiebladet. 1989:3, s 3).

181 KLAGSHAMN. Se ref nr 187.

182 LIMHAMN. *Larsson, Gerhard*, Förändringar i fiskeläget. – (Artikelserie i Limhamnstidningen 1989). – Fortsättning från föregående år. – Även publicerad i Malmötidningen 1989.

183 LUGNET. *Greiff, Mats*, Lugnet, en stadsdel i Malmö : dess tillblivelse och utveckling 1863–1915 / av Mats Greiff och Hans Larsson. – (Elbogen. 1989:2, s 57–71).

184 MÖLLEVÅNGSTORGET. *Cederberg, Irka*, Möllevångstorget – en idyll mitt i stan. – (BoFast. 1988:13, s 21–23).

185 TRIANGELN. *Alfelt, Stefan*, Malmös nya höjdare. – (Davis Cup Sverige/Italien, Baltiska hallen Malmö 3–5 februari 1989. – Malmö, 1989. – S 72–73). – Hotel Sheraton och Triangelnprojektet.

186 TRIANGELN. *Gigantiska* Triangelbygget ger Malmö ny centrumprofil. – (Husbyggaren. 1989:2, s 9–10).

187 VÄSTRA KLAGSTORP. *Västra* Klagstorp och Klagshamn : två världar?: en kyrkby – ett industrisamhälle / redaktörer: Elsebeth Bager ... – Malmö, 1989. – 104 s. – (Oxie härads hembygdsförenings årsbok; 1989).

O. Samhället

188 *Ahlstrand, Roland*, Skånepartiet och kommunalvalen i Malmö 1985 och 1988 / av Roland Ahlstrand och Tomas Peterson. – (Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia. 1989:43/44, s 54–76).

189 *Billing, Peter,* Malmö – vår stad : en socialdemokratins lokalpolitik / Peter Billing, Lars Olsson, Mikael Stigendal. – (Socialdemokratins samhälle : SAP och Sverige under 100 år / redaktörer: Klaus Misgeld, Karl Molin, Klas Åmark. – Stockholm, 1989. – S 117–143).

190 *Levnadsvillkor* i storstadsregioner : underlagsrapport från storstadsutredningen. – Stockholm, 1989. – 99 s. – (SOU; 1989: 67). – Stockholm, Göteborg och Malmö.

191 *Lindkvist, Kent,* Carl P Herslow och Skånepartiet GmBH. – (Zenit. 1988:4, s 33–38). – GmBH = Gesellschaft mit Beschränkter Haftung, beteckning för vanlig småföretagsform i Västtyskland.

192 *Lööv, Thomas,* Vardagsliv, livsstilar och massmedieanvändning : en studie av 12 malmöungdomar / Thomas Lööv och Fredrik Miegel. – Lund, 1989. – 38 s. – (Forskningsrapporter i kommunikationssociologi/Sociologiska institutionen, Lunds universitet; 16).

193 *Malmöregionens* utveckling. – (Storstadsregioner i förändring : underlagsrapport från storstadsutredningen. – Stockholm, 1989. – S 71–92. – (SOU; 1989:69).

194 *Riis, Thomas,* The population figures for Elsinore, Malmø and Copenhagen. – (Förf:s Should auld acquaintance be forgot ...: Scottish–Danish relations c. 1450–1707. – D. 2. – Odense, 1988. – S 17–21).

195 *Sjölander, Ann-Christin,* Malmö – ett år efter socialdemokratiska valsegern / av Ann-Christin Sjölander och Fredrik Runsiö. – (Kommunalarbetaren. 1989:17, s 12–19).

FÖRVALTNING OCH STADSPLANERING

196 *Brihmer, Birgitta,* Att lära känna sin stadsdel : stadsstudier i skolklasser, på fritidsgårdar och i studiecirklar : rapport över samverkansprojekt mellan Fritid Malmö, Malmö skolor, stadsbiblioteket, muséet och Lunds universitet. – Malmö, 1989. – 104 s. – Stadsdelar som studerats: Rörsjöstaden, Möllevången och Kirseberg.

197 *Brunnberg, Klas,* Malmö söker havet – ett möte på sikt. – (Blöd by. 1988:43/44, s 66–70).

198 *Collberg, Britta,* Politikernas tradition bryts i Malmö : en socialbudget som inte överskrids. – (SSR-tidningen. 1989:6, s 10–13). – Intervju med Sven-Olof Johansson på socialförvaltningen.

199 *Dergalin, Igor,* Demokratiseringsförsök : exempel från projekt i Norden : Möllevången / Igor Dergalin & Carl-Johan Engström. – (Förf:s Kan stadsförnyelse planeras? – Stockholm, 1988. – S 45–49).

200 *Fastighetskontoret* 1939–1989 / redaktör: Ulf Bjelkare; text: Stig Oredsson. – Malmö, 1989. – 52 s.

201 *Hitta* rätt i Malmö : en kommunal uppslagsbok / utg. av Malmö stad. – Ny utg. – Malmö, 1989. – 32 s.

202 *Jönsson, Jan-Olof,* Planering för kustnära bostadsbebyggelse. – (Plan. 1989:3, s 100–105). – Ön, Limhamns industriområde och Inre hamnen.

203 *Jönsson, Jan-Olof,* Stadsomvandling och miljökonflikter. – (Stadsbyggnad. 1989:5, s 9–11). – Konsekvenser av bostadsbebyggelse i Inre hamnen, på Skeppsbroområdet och Ön i Limhamn.

204 *Lane, Jan-Erik,* Kommunal förmögenhetsförvaltning i förändring : citykommunerna Stockholm, Göteborg och Malmö : rapport till Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi / Jan-Erik Lane & Stefan Back. – Stockholm, 1989. – 110 s. – (Ds; 1989: 56). – Sammanfattande artikel i: Från riksdag & departement. 1989:37, s 8.

205 *Malmö. Stadsbyggnadskontoret*, Översiktsplan för Malmö 1990. – Remissupplaga. – Malmö, 1989. – 122 s.
206 *Melldahl, Lars-Erik*, Besked från planerare : bygg ut infrastrukturen : storstadstrafik / av Lars-Erik Melldahl och Lars-Gunnar Tannerfors. – (Svensk vägtidning. 1989:6, s 9–13).
207 *Rütting, Anna*, Staten vänder storstan ryggen : "Kommunerna saknar kunskap i planering" / av Anna Rütting och Marie Närlid. – (Arbetartidningen Ny dag. 1989:41, s 3–6). – Stockholm, Göteborg och Malmö i ekonomiska svårigheter.
208 *Schmidt, Olle*, Exemplet Malmö över men SAP lånar idéerna. – (SAF-tidningen. 1989:5, s 18).
209 *Tenfält, Torbjörn*, Stadsdelsnämnder i Malmö : högtflygande planer utan entusiasm. – (Kommunaktuellt. 1989:31, s 24–25).
210 *Waldhör, Ivo*, Flanera och diskutera i sällskap med Ivo Waldhör i Malmö centrum / av Ivo Waldhör och Sven Tyselius. – (Stadsbyggnad. 1989:6, s 13–17).
211 *Wessling, Christina*, Malmös framtid. – (Stadsbyggnad. 1989: 5, s 7–8).

RÄTTSVÄSEN
212 *Bager, Einar*, Börge Bager i berättaretagen. – (Elbogen. 1989:1, s 3–6). – Ett domstolsmål i Malmö 1664.
213 *Bengtsson, Britt-Louise*, Metodutveckling i Malmö / Britt-Louise Bengtsson, Margareta Lincoln & Margita Mauritzson. – (Tidskrift för kriminalvård. 1989:3, s 15–18).
214 *Danielsson, Axel*, Herr Batong och slinkan Justitia. – (Förf:s Hädisk munk – och andra berättelser på vers och prosa / Axel Danielsson; redaktör: Christer B Johansson. – Lund, 1989. – S 97–100).
215 *Geinäs, Ulrika*, Här får brottsoffer hjälp. – (Svenska kyrkans tidning. 1989:8, s 19). – Brottsofferjouren.
216 *Holmbeck, Marianne*, Brottsofferjouren i Malmö : ett reportage. – (Socialt arbete. 1989:1/2, s 18–19).
217 *Jantoft, Kerstin*, Häktet i Malmö. – (Södra punkten. 1989:1, s 8–10).
218 *Rudberg, Ann*, Ewa Holmberg, diakonissa på Malmöfängelset: "Jag möter livets baksida". – (SKTF-tidningen. 1989:7, s 4–7). – Intervju.
219 *Svensson, Rolf*, Poströveri – tur og retur. – (Nordisk kriminalreportage, 1988, s 335–346). – Postrån, samma dag 1980, i Höja och Bara.

SOCIALA FRÅGOR
220 *Aulin, Sven-Åke*, Många önskade att jag skulle trilla dit! – (Grafia. 1989:15, s 2–3). – Intervju med Jan Svensson, anställd vid Kvällsposten och f d alkoholist.
221 *Brag, Karin*, Bostadsbristens profitörer : allt från städbolag till Frälsningsarmén. – (Proletären. 1989:13, s 19). – Högvakten och Fortunagården.
222 *Collberg, Britta*, Forskare kritiserar flyktingmottagande. – (SSR-tidningen. 1989:28, s 16–17). – Tapio Salonen, forskare och lärare vid Socialhögskolan i Lund, är kritisk mot Malmös flyktingmottagande.
223 *Collberg, Britta*, Splittring i Malmö; Bo jobbar ensam i Lomma. – (SSR-tidningen. 1989:26, s 2–7). – Flyktingmottagande i Malmö och Lomma, en jämförelse.
224 *Dalquist, Ulf*, SUCK: här bestämmer ungdomar. – (Uppväxtvillkor. 1989:3, s 90–104). – Stadens Ungdoms City Klubb.

225 *Dalquist, Ulf*, SUCK : här bestämmer ungomar : ungdomars tolkning av sin roll i Fritidsverksamhet i city, Stortorget 25, Malmö. – Lund, 1989. – 73 s. – Uppsats vid Sociologiska institutionen, Lunds universitet.
226 *Feyerabend, Max*, Nu har Bunkeflo fått sin nya fritidsgård. – (Fritid i Malmö. 1989:1, s 16–17). – Ängslättsgården.
227 *Häger, Rune*, Åter i Malmöparken. – (Nöjesguiden. 1989:3, s 24–25). – Folkets park.
228 *Gradowski, John*, Enighet mot förslaget i Malmö : nej till sexåringar på fritidshem. – (Fritidspedagogen. 1989:9, s 22–23).
229 *Hedman, Lena*, Demokrati föds inte i stormöten. – (Fritid i Sverige. 1989:1, s 34–35). – SUCK (Stadens Ungdoms City Klubb) – ny fritidsgård vid Stortorget.
230 *Levin, Bo*, Kulturer möts i Rosengård. – (Frihet. 1989:11, s 36–39).
231 *Levin, Bo*, Rosengård i Malmö : Folkets hus blev "folkens hus". – (Ny i Sverige. 1989:6, s 28–31).
232 *Lundberg, Eva*, Dagis till sena kvällen. – (Vårt Malmö. 1989:1, s 11). – Kvälls- och helgöppna daghem, bl a Ellenborg.
233 *Skarsgård, Åse Lo*, "Med Jesus fram i de bästa åren". – (Svenska kyrkans tidning. 1989:42, s 10–11). – Svenska kyrkans daghem Äpplet.
234 *Stockfelt-Hoatson, Britt-Ingrid*, Bättre barnomsorg för invandrarbarn i Malmö : förbättrat mottagande av flyktingbarn : material på invandrarspråk. – Norrköping, 1988. – 36 s. – (Språk och kultur för yngre minoritetsbarn; 4).
235 *Tidspress* / utg. av Ungdom i City. – Malmö. – Årg 1 (1989).
236 *Åberg, Lars*, Malmöungdom dansar i Vägasked. – (Uppväxtvillkor. 1989:2, s 5–15).

Arbete och arbetsmarknad:
237 *Bergström, Ann Marie*, Trainees i Malmö : idiotstämpeln ska bort från kommunala ekonomjobb. – (Jusek. 1989:2, s 8–10).
238 *Bremberg, Dag*, Desperat museipersonal i Malmö: Vi vill ha inflytande! – (SKTF-tidningen. 1989:18, s 4–6).
239 *Brink, Arne*, Henrik Menander och korkskärarna i Malmö. – (Elbogen. 1989:3, s 151–157).
240 *Carlsson, Christina*, Kvinnosyn och kvinnopolitik : en studie av svensk socialdemokrati 1880–1910. – Lund, 1986. – S 115–121. – (Arkiv avhandlingsserie; 25). – Om den kvinnliga arbetskraften vid Malmö yllefabrik och bildandet av Kvinnliga arbetarförbundet.
241 *Carlsson, Lennart*, Ett fragment av livsmedelsarbetarnas historia. – (Arbetets historia : föreläsningar i Lund. 2. – Lund, 1988. – S 37–48). – Bl a Malmö bagareförening.
242 *Carlsson Wetterberg, Christina*, Kvinnor, arbete och åldrande : textilarbeterskor i Malmö 1870–1918. – (Scandia. 1988, s 235–250). – Bl a om förhållandena vid Malmö yllefabrik.
243 *Cederberg, Irka*, Kom inte och snacka om rökförbud : Gunnel röker i tjänsten. – (SIF-tidningen. 1989:9, s 24–26). – Arbetsförhållanden vid Tobaksbolagets fabrik.
244 *Cederberg, Irka*, Kravallerna i Malmö : Möllevångstorget var svart av folk – polisen gjorde chock efter chock. – (LO-tidningen. 1989:43/44, s 24–25). – En konflikt mellan Träindustriarbetareförbundet och fabrikör A W Nilsson.

245 *Greiff, Mats,* De kontorsanställdas "goda avancemangsmöjligheter" – myt eller verklighet. – (Arbetets historia : föreläsningar i Lund. 2. – Lund, 1988. – S 129–146). – Bl a har de kontorsanställdas vid Kockums mekaniska verkstad 1883, 1915 och 1929 yrkeskarriär följts.
246 *Hindersson, Per,* Malmö först i Sverige med byggmästareförening. – (Tidningen byggindustrin. 1989:3, s 34–36).
247 *Klinteberg, Fredrik af,* Regler för avstängning vid gatuarbeten i Malmö. – (Stadsbyggnad. 1989:6, s 22–24).
248 *Kristensson, Kurth,* Ensam är inte alltid stark : arbetarnas uppträdande förenade byggmästarna; Malmö-byggmästare på "historisk mark". – (SAF-tidningen. 1989:1, s 6–7).
249 *Millbourn, Ingrid,* Om läroprocesser och socialism : skånska och danska handskmakares strategiska samarbete över sundet 1875–1890. – (Arbetets historia : föreläsningar i Lund. 2. – Lund, 1988. – S 19–36). – Bl a om handskmakareföreningen i Malmö.
250 *Storstädernas* arbetsmarknad : underlagsrapport / från storstadsutredningen. – Stockholm, 1989. – 48 s. – (SOU; 1989:70).
251 *Sundell, Åke,* Sista striden det var : Malmö trädgårdsarbetares föreningsrättsstrid 1935–1936 ... – Lund, 1988. – 110 s.
252 *Säfström, Charlotte,* Invandraröde med lyckligt slut – tack vare AMU ...: efter femtio försök fick Iwona ett jobb! – (SIF-tidningen. 1989:15, s 20–22). – AMU i Valdemarsro har kurser för högutbildade invandrare.
253 *Tidman, Yngve,* Värnplikt vid soptunnorna : kommunalarbetarstrejken i Malmö 1908 : förlopp och orsaker. – Lund, 1989. – 16 bl. – 60-poängsuppsats vid Historiska institutionen, Lunds universitet.
254 *Åkerlund, Staffan,* "Personalåtervinning" är PLMs recept mot arbetsskada och långtidssjukskrivning. – (SAF-tidningen. 1989:36, s 12–13). – PLM:s fabrik i Fosie.

Bostadsfrågan:
255 *Andersson, Christina,* Svår start ska bli lättare med Bo-start. – (BoFast. 1989:9 d. 2, s. 10). – Tvåårigt projekt med ungdomsbostäder.
256 *Att* bo: kvarteret Ledebur / utg av BGB i Malmö AB. – Malmö, 1989. – 14 s.
257 *Cederberg, Irka,* Bo 100 : bostadshus i Malmö som inte liknar något annat: hyresgästerna fick själva rita sina lägenheter. – (Tidningen byggindustrin. 1989:36, s 11–14). – MKB:s projekt Bo 100.
258 *Johansson, Börje,* Planera din egen villa. – (Stadsbyggnad. 1989:5, s 19–20). – Ett småhusprojekt i Malmö.
259 *Lange, Peter,* Drömhuset ... som hyresgästerna ritat. – (Kommunaktuellt. 1989:34, s 18–19). – MKB:s projekt Bo 100.
260 *Odenmar, Uno,* Inom synhåll : kvarboendets ekonomiska konsekvenser – alternativa boendeformer för äldre. – Lund, 1989. – 184 s. – Undersökning av boende på bl a Örtagården i Rosengård, Öresundsgården och Sevedshus.
261 *Olsson, Anders,* Malmös första hyreshus med boendeservice : Här ska vi bryta isolering och tristess. – (PRO pensionären. 1989:3, s 50–51). – MKB:s Boservice Örtagård i Rosengård.
262 *Wallengren, Hans,* En kamporganisation i vardande : de organiserade fastighetsägarna i Malmö 1882–1914. – (Elbogen. 1989:1, s 21–52).

Socialvård:
263 *Börjeson, Bengt,* Hotade, försummade, övergivna : är familjehemsplacering en möjlighet för barnen?: en bok för socialarbetare i den sociala barnomsorgen / av Bengt Börjeson och Hans Håkansson. – Stockholm, 1989. – 290 s. – Redovisning av ett forskningsprojekt gällande 89 barn, som omhändertagits av socialförvaltningen i Malmö.
264 *Drangel, Louise,* Kvinnojouren – räddningen för kvinnor som misshandlats. – (Nu. 1989:25, s 4–5).
265 *Holmberg, Barbro,* Utan personakter når socialtjänsten fler. – (Socialnytt. 1989:4, s 37–41). – Östra socialdistriktet har på försök slopat personakter.
266 *Lapidus, Robin,* Kyrkan och städfirma tar hand om Malmös hemlösa : socialt arbete på undantag / av Robin Lapidus och Bitte Lundborg. – (Kommunaktuellt. 1989:2, s 12–17). – Bl a om Fortunagården.
267 *Nilsson, Gerry,* Fattigliv : huvudrapport i projektet "Socialbidraget, socialarbetaren och klienten". – Lund, 1989. – 177 s. – (Meddelanden från Socialhögskolan; 1989:1).
268 *Svärd, Hans,* ... men var det bättre förr? – (Tidspress. 1989:1, s 21). – Ungdomsbrottslighet och gatuvåld i Malmö förr och nu.

P. Teknik, industri, kommunikationer
269 *Flemming, Gösta,* Malmö museer kämpar emot tiden. – (Fotografisk tidskrift. 1989:3, s 51–54). – Projektet Rädda bilden i Malmö.
270 *Lange, Peter,* Ariadnes nät gav flexibel utbildning. – (Personal – människor och arbete. 1989:3, s 26–27). – Lokalt nät baserat på persondatorer på AMU i Valdemarsro.
271 *Nydahl, Klas,* CAD på stora och små datorer i Malmö / av Klas Nydahl och Peter Stahre. – (Stadsbyggnad. 1989:5, s 31–32). – Stordatorer för stadens karthantering och mikrodatorer (PC) för CAD-projektering av gatu- och ledningsbyggnad.
272 *Stjernberg, Charlie,* Bilar istället för bostäder : industrin höll greppet om Malmö hamn. – (Nu. 1989:20, s 4).
273 *Vivere* la Svezia : Malmö a Firenze 1–10 dicembre 1989 / utg. av Malmö fotoklubb. – Firenze, 1989. – 29 s.
274 *Åberg, Lars,* Fotoalbum vapen i kampen mot klottrare. – (Brottsförebyggande rådets tidskrift Apropå. 1989:3, s 4–9).

BYGGNADSTEKNIK OCH KOMMUNALTEKNIK
275 *Almström, Håkan,* Kommunal pionjär kräver VDN-märkta byggmaterial : radon i bostäder – inte tobaksrökning – lungcancerorsak? – (Miljö i Sverige. 1989:1, s 5–8). – Intervju med Sven Andersson på fastighetskontoret och Gunnar Bengtsson på SSI.
276 *Andersson, Bengt,* Kvävereduktion i Malmö – utbyggnad grundas på omfattande försök. – (Bygg & teknik. 1989:5, s 28–30, 33–34). – Klagshamns- och Sjölundaverken.
277 *Carlsson, Hans-Erik,* Reglering och styrning av avloppsnätet i Malmö. – (Stadsbyggnad. 1989:6, s 18–21).
278 *Ericson, Gunilla,* Malmös kanaler renas : luckor i systemet tätas med – luckor! – (Kommunaktuellt. 1989:20, s 22–23).

279 *Gröndalen, Ola,* Utbildningsanläggning för medelstora värmepumpar vid Citadellskolan i Malmö. – (Scan ref. 1989:2, s 24–26).
280 *Hjälte, Hans,* Ingela har receptet för våra sjuka hus. – (BoFast. 1989:5, s 6–7). – Ingela Grahn-Ahlbom, doktorand i ämnet sjuka hus, har bl a studerat Malmö kommuns hus.
281 *Leikeryd, Per Anders,* Centrala Malmö förnyas i miljardprojekt : Triangel-drama mot lyckligt slut. – (VVS & energi. 1989:6, s 77–80).
282 *Liljequist, Karin,* Golvet slog ut personalen – fick fly miljonbygget. – (Arbetarskydd. 1989:13, s 4–5). – Liber AB:s nya kontorshus.
283 *MRV* (Malmö renhållningsverk) 90 : ett rent Malmö i nittio år : jubileumsskrift: 1898–1988. – Malmö, 1989. – 18 s.
284 *Murath, Lisbet,* Malmö bygger under 100 år : 1889–1989 : Byggmästareföreningen i Malmö / Lisbet Murath, Barbro Norén-Brunbäck. – Stockholm, 1989. – 105 s.
285 *Neuman, Renée,* Allt fler blir miljömedvetna ... men inom byggbranschen är det trögt. – (Allergia. 1989:7, s 6–7).
286 *Odeholm, Börje,* Rör av gamla stammen. – (Blänk & stänk. 1989:3, s 6). – Påträffade vattenledningsrör av trä vid grävning under Södergatan.
287 *Redlund, Margareta,* Satsning på miljön i nya bilfabriken : udda metoder för Saab-bygget i Malmö. – (Tidningen byggindustrin. 1989:19, s 11–13).
288 *Swahn, Johan,* Ventilation det stora sorgebarnet: "Vi måste hålla ihop för att få sunda hus!" – (Kommunaktuellt. 1989:28, s 21). – Intervju med Sven Andersson på fastighetskontoret.

Öresundsbroprojektet:
289 *Bremberg, Dag,* Brofrälst lokalpatriot säger ifrån: Det här är en skånsk affär. – (SIF-tidningen. 1989:11/12, s 10–11). – Yngve Lundberg, ordförande i SIF:s Malmöavdelning.
290 *Claesson, Anders,* Hans Cavalli-Björkman vill bygga bron, men ...: lastbilarna tar färjan! – (SIF-tidningen. 1989:11/12, s 14–15).
291 *Fasta* Öresundsförbindelser : betänkande / av Den danska och den svenska Öresundsdelegationen. – Stockholm, 1989. – 134 s. – (SOU; 1989:4).
292 *Johansson, Börje,* Regional inflation vid investeringsexpansion inom Malmöregionen under 1990-talet / Börje Johansson, Roland Thord. – Umeå, 1988. – 28 bl.
293 *Remissynpunkter* på betänkandet Fasta Öresundsförbindelser (SOU 1989:4) : en sammanställning / utarbetad inom kommunikationsdepartementet. – Stockholm, 1989. – 64 s. – (Ds; 1989:54).
294 *Tunnel* under Öresund : det miljövänliga alternativet : en debattbok / redigerad av Leif Franzén. – Stehag, 1989. – 79 s.
295 *Uddenberg, Erik,* Drömmen om bron. – (Arbetartidningen Ny dag. 1989:37, s 3–6).

KOMMUNIKATIONER
296 *Carlson, Ingemar,* Hur fungerar systemet på linje 20? – (ML-nytt. 1989:3, s 6–7). – Demonstrationsbusslinje för helt nytt trafikantinformationssystem.
297 *Forssman, Sven,* Kaptensbron – i färg och ljus. – (Stadsbyggnad. 1989:5, s 36).
298 *Gullberg, Jan-Åke,* Säkrare skolvägar – skolvägsprojekt i Malmö / av Jan-Åke Gullberg och Jan Ramqvist. – (Stadsbyggnad. 1989:5, s 29).

299 *Klinteberg, Fredrik af*, Nytt parkeringssystem för avgiftsbelagd parkering i Malmö. – (Stadsbyggnad. 1989:5, s 21, 23–24).
300 *Lundblad, Göran*, Sveriges största trafikomläggning. – (Stadsbyggnad. 1989:5, s 33–34). – Malmö lokaltrafiks omläggning av busslinjenätet.
301 *Malmborg, Andreas af*, Malmö först i landet med naturgasbussar. – (Svensk lokaltrafik. 1989:6, s 53, 55, 57).
302 *Nettelblad, Per*, Malmö provar minirondell / Per Nettelblad & Bengt Leijon. – (Stadsbyggnad. 1989:5, s 35). – Korsningen Jägersrovägen–Käglingevägen.
303 *Storstadstrafikkommittén*, Storstadstrafik. – Stockholm. – Material om Malmö ingår i:
D. 2: Bakgrundsmaterial. – 1989. – 642 s. – (SOU; 1989:15).
D. 4: Ytterligare bakgrundsmaterial. – 1989. – 218 s. – (SOU; 1989:79).
304 *Sävenfjord, Staffan*, Malmö Lokaltrafik : Malmö har fått ett helt nytt linjenät. – (Svensk lokaltrafik. 1989:9, s 6–8, 10–11).
305 *Tilläggsdirektiv* till Storstadstrafikkommittén. – Stockholm, 1988. – 2 s. – (Kommittédirektiv; 1988:55).

Järnvägar, spårvägar:
306 *Hansson, Tomas*, Användning av nedlagda järnvägar för nya ändamål. – Malmö, 1989. – 71 s. – S 46–47: Malmö–Staffanstorp–Dalby, s 48–49: Malmö–Klågerup–Genarp, s 54–55: Malmö–Vellinge–Falsterbo.
307 *Nørgaard Olesen, Mogens*, Jernbaneoverfarten København–Malmö. – København, 1989. – 95 s.
308 *Olsson, Håkan*, Malmö–Limhamns järnväg 1889–1989 : Sillabanan 100 år. – Malmö, 1989. – 220 s.

Sjöfart:
309 *Cederholm, Bertil*, Rationalisering och koncentration präglar Malmö hamn. – (Under svensk flagg. 1989:4, s 16–19).

Flyg:
310 *Aalbäk-Nielsen, B*, Scan-Avionics nu också på Malmö/Sturup. – (Flyv. 1989:9, s 23–25).

Q. Ekonomi och näringsväsen
311 *Clark, Erik*, Kvarteret Stralsund i Malmö 1832–1984 : jordränteutvecklingen i ett kvarter. – (Nordisk samhällsgeografisk tidskrift. 1985:2, s 48–56).
312 *Dibell, Hans*, Maltwhisky som hobby. – (Limhamnsposten. 1989:1, opag.). – Ulf Buxrud i Limhamn har Skandinaviens största samling av maltwhisky.
313 *Facit* ortstämpelkatalog 1989. – Leksand, 1988. – 349 s. – Ortsstämplar som används på postkontoren i bl a Malmö.
314 *Jönsson, Tore*, "De sista entusiasterna?": djurkolonisterna. – (Finform. 1989:2, s 17–18). – Kaninkolonin "Djurgården" i Valdemarsro och brevduveföreningen Spurts kolonier vid Östra sjukhuset.
315 *Maldaner, Vesna*, Polackerna i Malmö : marknaden som provocerar. – (Arbetaren. 1989:40, s 6–8). – Olaglig försäljning vid Mobilia och i Pildammsparken.

Parker:
316 *Ericson, Gunnar,* Nytt liv åt våra innerstadsparker. – (Stadsbyggnad. 1989:5, s 25–28).
317 *Trädgårdskonsten* i 90-talets park, Malmö. – (AT. Arkitekttidningen. 1989:3, bil. Arkitekturtävlingar nr 2, s 1–16).

SÄRSKILDA FÖRETAG
318 BÄST. *Ranft, Doris,* Bäst stormarknad – en framgångsrik affärsidé. – (Tidningsnytt. 1989:2, s 4–5).
319 FAZER AB. *Jacobsson, Gun,* Osäkerheten jagar företagen över gränsen. – (Mål och medel. 1989:5, s 16–18).
320 HALLDÉN AB, H. *Hinderoth, Sigge,* Limhamnsfirma firar 55-års jubileum med nybygge. – (Limhamnstidningen. 1989: maj, opag.).
321 HENNES & MAURITZ. *Steinwall, Carin,* Bekå – ett impulsköp? – (Steinwall, Carin & Crona, Åsa, Moderouletten : hur Hennes & Mauritz tog hem högsta vinsten. – Stockholm, 1989. – S 139–155).
322 KOCKUMS MARINE AB. *Bartal, David,* Swedish subs surface : a large door from "down under" is opening new doors for Sweden's submarine manufacturing industry. – (Sweden now. 1989:2, s 24–25).
323 KOCKUMS MARINE AB. *Nilsson, Jesper,* Någon måste lämna båten. – (Metallarbetaren. 1989:22, s 4–6).
324 KOCKUMS MARINE AB. *Pålsson, Paul-E,* Kockums på teknikens framkant. – (Under svensk flagg. 1989:4, s 20–23).
325 LUNDGRENS BOKHANDEL. *Palm, Magnus,* "Jag tror inte ett enda dugg på kedjor". – (Svensk bokhandel. 1989:1, s 4–7). – Intervju med bokhandelns VD Ulla Bella Gustafsson.
326 SAAB SCANIA AB. *Bertmar, Håkan,* Den svenska industrimodellen odlas i Malmö : nu grönskar bilfabriken : Saab rullar i Volvos hjulspår. – (Ny teknik. 1989:43, s 12–13.)
327 SAAB SCANIA AB. *Björkdahl, Per,* Saabs nya bilfabrik i Malmö : byggtiden halveras med trivsel och effektivitet. – (Svensk vägtidning. 1989:6, s 28–29).
328 SAAB SCANIA AB. *Karlsson, Urban,* Saab-Scanias Malmöfabrik : produktionslag bygger bilar i trivsam miljö. – (Verkstäderna. 1989:15, s 42).
329 SAAB SCANIA AB. *Mehler, Göran,* Saab i Malmö – organisation i tre steg. – (Arbetsledaren. 1989:5, s 18–21).
330 SAAB SCANIA AB. *Morgondagens* industri : en tidning om Saab Malmöfabriken / utg. av Saab Scania AB. – Malmö, 1989. – 12 s.
331 SAAB SCANIA AB. *Redlund, Margareta,* Satsning på miljön i nya bilfabriken: udda metoder för Saab-bygget i Malmö. – (Tidningen byggindustrin. 1989:19, s 11–13).
332 SAAB SCANIA AB. *Sundell, H,* SAAB-Scania i Malmö hamn. – (Industri och yttre miljö / red: K Nilsson. – Alnarp, 1989. – S 18–19).
333 SKANSKA AB. *Kayfetz, Victor,* Skanska : the first century : 1887–1987. – Danderyd, 1987. – 95 s.

R. Idrott
334 *Alfelt, Stefan,* Fair Play – klubben som har fördel. – (Davis Cup Sverige/Italien, Baltiska hallen Malmö 3–5 februari 1989. – Malmö, 1989. – S 80–82).

335 *Buhre, Birger,* "Ribban" – ett smultronställe i 101 år. – (Så kom idrotten till Malmö. 1989:3, s 7–8). – Även publicerad i KvP 29/5 1989.
336 *Buhre, Birger,* Så föddes hatet mellan gult och blått. – (Så kom idrotten till Malmö. 1989:1, s 18–19). – IFK Malmö och MFF.
337 *Ek, Ingvar,* Så kom basket till Malmö. – (Så kom idrotten till Malmö. 1989:3, s 30–33).
338 *Green, Tore,* Svåra förhållanden för tävlingsgymnastiken. – (Så kom idrotten till Malmö. 1989:3, s 28–29).
339 *Hansson, Wilbert,* Malmö-unikt : Småklubbarnas samorganisation. – (Så kom idrotten till Malmö. 1989:2, s 13–16).
340 *Heleneholms* IF : jubileumsskrift 1939–1989 / insamling av material, bearbetning och redigering: Lars Jonson. – Malmö, 1989. – 112 s.
341 *Husie* IF : jubileumsskrift och årsbok 1988 / ansvarig utgivare: Rolf Jonsson. – Malmö, 1989. – 96 s. – 40-årsjubileum.
342 *Jönsson, Åke,* Sveriges första lokala idrottstidning. – (Så kom idrotten till Malmö. 1989:1, s 6–11). – Tidningen "Sport" utkom 1891 med 33 nr och upphörde sedan.
343 *Larsson, Bernhard,* Limhamns tennisklubb – 25-årig bollfighter! – (Limhamnstidningen. 1989: april, opag.).
344 *Lindvall, Dagmar,* Malmöflickorna en världsattraktion. – (Så kom idrotten till Malmö. 1989:3, s 14–16).
345 *Malmöspelet* : familjespel för 2–6 deltagare. – Virserum, 1989. – Omslagstitel: Stadsspelet Malmö. – Tärningsspel.
346 *MTK* 90 år : 1899–1989 / utg. av Malmö tennisklubb. – Malmö, 1989. – 48 s.
347 *Persson, Sune,* Korpfotbollen röjde vägen. – (Så kom idrotten till Malmö. 1989:3, s 11–13).
348 *Svensson, Bengt,* När bordtennisen kom till Malmö. – (Så kom idrotten till Malmö. 1989:1, s 12–13).
349 *Svensson, Lars,* När kanotsporten kom till Malmö. – (Så kom idrotten till Malmö. 1989:2, s 19–22).
350 *Tegnér, Torsten,* MLTK först på plan. – (Så kom idrotten till Malmö. 1989:3, s 34–35). – Malmö tennisklubbs 90-årsjubileum.
351 *Wachenfeldt, Torsten von,* MFF i etern. – (MFF-aren. 1989, s. 97–99). – MFF i Malmö närradio.
352 *Warnerbring, Mats,* När budosporterna kom till Malmö. – (Så kom idrotten till Malmö. 1989:2, s 24–27).
353 *Wiberg, Lennart,* Möte med idrottsledare under 50 år. – (Pallasiten. 1989:1, s 14–15).

U. Naturvetenskap

354 *Levander, Anette,* Det våras för luften! – (Vårt Malmö. 1989:2, s 9). – Mätningar av Malmös luft.
355 *Madsen, Frank,* Rapport fra Malmö Reptilcenter – Sverige : Gila'en (Heloderma suspectum). – (Nordisk herpetologisk förening. 1987, s 230–237).
356 *Miljöskyddsprogram* för Malmö stad / utg. av Centrala miljönämnden. – Malmö, 1989.
D. 1: Faktasammanställning.
D. 1:1: Natur och bebyggelse. – 87 s.

D. 1:2: Luft. – 113 s.
D. 1:3: Buller. – 27 s.
D. 1:4: Vatten och avlopp. – 36 s.
D. 1:5: Avfall. – 69 s.
D. 1:6: Kemiska produkter. – 26 s.
D. 1:7: Liten miljöordlista. – 11 s.
Sammanfattning. – 31 s.
D. 2: Åtgärdsprogram. – 48 s.
357 *Tofslärkan* Galerida cristata i Malmö 1985–1988 / Ola Hultén ... – (Anser. 1989:4, s 229–234).

V. Medicin

358 *Ajanki, Tord,* BVC i Rosengård : flyktingarna är våra bästa patienter. – (Vårdfacket. 1989:16, s 20–23).
359 *Ajanki, Tord,* "Förnedringen är oftast det värsta": tortyroffermottagningen i Malmö. – (Aktuellt i politiken. 1989:3, s 12–13).
360 *Alexandersson, Pär,* Aids-information på stritan : samtal om kärlek får männen att åka hem. – (Socialnytt. 1989:5, s 17–19). – Intervju med Margareta Appel och Mårten Werner om deras arbete bland de prostituerades kunder.
361 *Alexandersson, Pär,* Fontänhuset i Malmö : arbetet ska vara nödvändigt, inte någon sorts terapi. – (Socialnytt. 1989:6, s 16–19). – Fountain House-modellen, ett hus för f d mentalpatienter.
362 *Alexandersson, Pär,* Är svenskarna beredda att donera organ? – (Socialnytt. 1989:3, s 12–13). – Bl a om Malmöundersökningen, som gjordes 1986/87.
363 *Annerstedt, Lena,* Gruppboendets roll i vårdkedjan : erfarenheter av pilotprojektet "Gruppboende för åldersdementa i Malmö 1985–1986". – Malmö, 1988. – 104 s. – Projekt vid Värnhems sjukhus.
364 *Axelsson, Runo,* Malmös utvecklingsprogram renodlar sjukhusvården / av Runo Andersson och Lars Tejler. – (Läkartidningen. 1989:49, s 4313). – Somatiska korttidsvården vid MAS.
365 *Bergenudd, Hans,* Talent, occupation and locomotor discomfort. – Malmö, 1989. – 102 s. – Akademisk avhandling, Lund. – Studie av rörelseorganens sjukdomar hos Malmöbor födda 1928.
366 *Carrén, Cajsa,* Kirsebergsprojektet : lokalt engagemang för minskat drickande. – (Vigör. 1989:4, s 16–17).
367 *Cassel, Åsa,* Räddarna i nöden ger snabb hjälp vid akuta problem. – (Kommunalarbetaren. 1989:1, s 12–14). – Intervju med Ingvar Ekdahl och Sven Thörn om Signalgruppen på Östra sjukhuset.
368 *Christensson, Brith,* Hepatit B-spridning : för tidigt dra slutsatser om preventiva programs effektivitet / Brith Christensson & Margareta Böttiger. – (Läkartidningen. 1989:20, s 1881–1882). – Sprututbytesprogram för narkomaner i Malmö. – Anknyter till artiklar i nr 7, 13 och 18 av Läkartidningen 1989.
369 *Dahlbeck, Per,* Plastgran – det enda tillåtna. – (Förskolan. 1989:1, s 17–19). – Toftängens förskola tar emot svårt allergiska barn.
370 *De Ille, Aytanga,* Forskningsprojekt i Malmö : vuxna heroinmissbrukare i familjeterapi. – (Alkohol och narkotika. 1989:4, s 18–20).

371 *Hansson, Bertil S*, Kirsebergsprojektet : ett folkhälsoprojekt i Malmö / Bertil S Hansson & Karin Hård. – (Vårt Malmö. 1989:3, s 21). – Fram till år 2000 skall folkhälsan successivt förbättras i Kirseberg.
372 *Hansson, Bertil S*, Socialt nätverk och socialt stöd påverkar hälsan hos äldre män. – (Läkartidningen. 1989:21, s 2007–2008). – Sambandet dödlighet – risk- och livsstilsfaktorer i undersökningen "1914 års män" i Malmö.
373 *Helleberg, Lisbet*, Hos Emilia pratar sig flickorna friska. – (Barnen och vi. 1989:1, s 18–19). – Grupp Emilia är en behandlings- och samtalsgrupp för tonårsflickor som utsatts för incest.
374 *Hultén, Göran*, Lokalerna stod tomma men personalen var på plats. – (Läkartidningen. 1989:28/29, s 2504–2505). – En undersökning vid några mottagningar på MAS.
375 *Johansson, Thomas*, Tandklinik för HIV- och AIDS-patienter. – (Tandläkartidningen. 1989:1/2, s 26–27, 29–30). – En av folktandvårdens kliniker tar emot HIV-smittade patienter.
376 *Kirsebergsprojektet* – ett folkhälsoprojekt med speciell inriktning på alkohol / av Bertil S Hansson ... – (Alkohol och narkotika. 1989:6/7, s 40–43).
377 *Kristenson, Hans*, Fritidspraktik i psykiatri : vilka missbrukare kan skötas i privat öppen vård? – (Läkartidningen. 1989:49, s 4357–4358, 4360).
378 *Lundgren, Kaj*, Akut otit i förskoleåldern. – (Läkartidningen. 1989:40, s 3346, 3351–3352). – Epidemiologisk studie vid öronkliniken, MAS.
379 *Magnusson, Elisabeth*, Fontänhuset i Malmö : "Vi måste utplåna hospitaliseringen": medlemmen skall hitta sin väg ut till samhällslivet. – (Landstingsvärlden. 1989:12, s 20–22).
380 *Olsson, Anders*, Stress skadar kroppen. – (Byggnadsarbetaren. 1989:7, s 12–13). – Intervju med Eva Holmström vid Bygghälsan.
381 *Ramsby, Åge*, Institutionen för klinisk samhällsmedicin har givit socialmedicinen stärkt ställning. – (Läkartidningen. 1989:16, s 1488–1490, 1492–1493). – Institution vid MAS.
382 *Rönngren, Marianne*, SJ i Skåne satsar på rehabilitering. – (Statsanställd. 1989:26, s 8–9). – Reportage från Statshälsan Petri i Malmö.
383 *Wallmark, Anders*, The Malmö polymorphism of coagulation factor IX : allotypes of factor IX that can be used for carrier identification in hemophilia B. – Malmö, 1989. – 102 s. – Akademisk avhandling, Lund.
384 *Åberg, Gunnar*, Apotekarna på Fläkta Örn och deras medicinalväxtodlingar. – (Elbogen. 1989:1, s 7–20). – Förut publicerad i Farmaceutisk tidskrift. 1982:5, s 34–44.

REGISTER

Aagesen Raaby, Jens 23
Aalbäk-Nielsen, B 310
Adolfsson, Eva 49
Aggedal, Jan-Olof 73
Ahlbom, Ingela Grahn- 280
Ahlstrand, Roland 188
Ahrén, Anna 93
Aids 360, 375
Ajanki, Tord 10, 358–359
Alexandersson, Pär 360–362
Alfelt, Stefan 185, 334
Alkoholism 220, 366, 371, 376–377
Allergi 369
Almegård, Karin 3
Almström, Håkan 275
Alsmark, Eric 65

Altgård, Clemens 102
Alverfors, Ann-Charlotte 103
AMU 252-270
Anderberg, Bengt 164
Andersson, Bengt 276
Andersson, Bo G 150
Andersson, Christina 76, 255
Andersson, Helge 4, 167, 174, 180
Andersson, Majt 104
Andersson, Mary 50, 105–107
Andersson, Sven 275, 288
Andersson, Torbjörn 168
Andresito (förskola) 32
Annerstedt, Lena 363
Antikurmakare 70
Appel, Margareta 360
Arbetet 15, 17–18, 59, 115
Asklund, Lars 84
Aulin, Sven-Åke 220
Aunér, Gunilla Welwert 44
Axelsson, Runo 364

Back, Pär-Erik 172
Back, Stefan 204
Bager, Börge 212
Bager, Einar 174, 212
Bager, Elsebeth 174, 187
Baltiska utställningen 10–14
"Barnens värld" (mässa) 31
Barnett, Vivian Endicott 126
Bartal, David 322
Basket 337
Beckman, Ulf 77
Beckström, Liv 106
Bekå 321
Bengtsson, Britt-Louise 213
Bengtsson, Gunnar 122, 275
Benner, Björn 87
Berg Brodén, Margareta 25
Bergenudd, Hans 365
Berggren, Arne 64
Berggren, Bengt 174
Bergstrand, Gertrud 131
Bergström, Ann Marie 26, 237
Bertmar, Håkan 326
BGB i Malmö AB 256
Bian 91
Bibliografi 2
Billberg, Ingmar 97, 174
Billing, Peter 189
Billquist, Folke 109
Bjelkare, Ulf 200
Bjurling, Oscar 172
Björhem, Nils 95
Björkdahl, Per 327
Björkman, Christer 154
Björkman, Hans Cavalli- 113
Björnstedt, Catharina 120
Bo 100 257, 259
Bohman, Viveca Brozin 27, 130
Boklund, Hans-Göran 96
Boktryckare 1
Bordtennis 348
Borgqvist-Steen, Gerty 110
Borin, Jörien 111
Boservice Örtagård 261
Bostart (projekt) 255
Brag, Karin 221
Bremberg, Dag 238, 289
Brevduveföreningen Spurt 314
Brihmer, Birgitta 196
Brink, Arne 239
Bris 42
Brodén, Margareta Berg 25
Brohed, Ulla 8
Brottsofferjouren 215–216
Brozin Bohman, Viveca 27, 130
Brunbäck, Barbro Norén- 284
Brunnberg, Klas 78, 197
Budosporter 352
Buhre, Birger 112–113, 146, 335–336
Bunkeflo 226
Busslinjeomläggning 300, 304
Burgman, Torsten 123
Buxrud, Ulf 312
Byggmästareföreningen 246, 248, 284
Byggnadsinventering 173
Bäst stormarknad 318
Börjeson, Bengt 263
Böttiger, Margareta 368

Carlsson, Christina 240
Carlson, Claes 15
Carlsson, Hans-Erik 277
Carlson, Ingemar 296
Carlsson, Lennart 241

Carlsson Wetterberg, Christina 242
Carrén, Cajsa 366
Cassel, Åsa 367
Cavalli-Björkman, Hans 113, 290
Cederberg, Irka 135, 184, 243–244, 257
Cederholm, Bertil 309
Centralstation 83
Charpentier, C-J 51, 62
Christensen Stehn, Hans 100
Christensson, Brith 368
Christenson, Göran 11
Cirkus Applåd 92
Cirkusskolan 92
Citadellskolan 279
Claesson, Anders 152, 290
Clark, Erik 311
Collberg, Britta 198, 222–223
The Creeps (rockgrupp) 85
Crona, Åsa 321

Daghem se Förskolor
Dahlbeck, Per 369
Dahlberg, Irmeli 42
Dahlbäck, Per 128
Dalquist, Ulf 28, 224–225
Danielsson, Axel 52, 114–115, 214
Den danska och den svenska Öresundsdelegationen 291
Datorisering 270–271
De Ille, Aytanga 370
Derbring, Lena 37
Dergalin, Igor 199
Dibell, Hans 312
Djurgården (koloni) 314
Djurkolonier 314
Dockteater 111
Donnér, Jarl W 88
Drangel, Louise 264
Drougge, Mats 159

Edelsvärd, Adolf Wilhelm 83
Edgren, Lars 174
Edman, Lena Kjersén 133
Ek, Ingvar 337
Ekbom, Torsten 121
Ekdahl, Ingvar 367
Ekström, Roger 87
Ekwall, Patrick 154
Elborgh, Gunbritt 29
Ellenborg (förskola) 232
Elmfeldt, Johan 62
Elsmark, Eric 59
Elworth, Kerstin 151, 162
Emilia (samtalsgrupp) 373
Endicott Barnett, Vivian 126
Engdahl, Per 116
Engberg, Marguerite 89
Engström, Carl-Johan 199
Ericsson, Anne-Marie 11
Ericson, Gunilla 278
Ericson, Gunnar 316
Ericson, Stig Ossian 58
Ersgård, Hans 169, 174

Fair play (tennisklubb) 334
Falck, Brita 30
Fastighetskontoret 200
Fastighetsägareföreningen 262
Fazer AB 319
Feyerabend, Max 226
Flemming, Gösta 269
Flensburg, Ville 69
Flyktingar 222–223, 234, 358–359
Flyktingmottagande 222–223, 234
Fläkta Örn (apotek) 384
Fogelberg, Torbjörn 174
Folkets park 54, 111, 227
Folkteatern 94
Fontänhuset 361, 379
Form Design Center 71
Fors, Gunilla 1
Forssman, Sven 297
Fortunagården 221, 266
Fosie 95, 176–177, 180
– församling 24
Fountain House 361, 379
Franzén, Leif 294
Fredriksson, Lennart 117
Fredsundervisning 35, 45
Freiesleben, Lasse 79
Friberg, Joakim 90
Fridén, Gisela 129
Frimodig, Lars 65
Fritid Malmö 196

Fritidsgårdar 28, 39, 128, 224–226, 228–229, 235
Fåglar 357
Fängelset 218
Föreningen Sverige–Uruguay 30
Förskolor 30, 32, 40, 47, 128, 232–233, 369

Galerida cristata (tofslärka) 357
Gamla kyrkogården 75
Gatuvåld 268
Geinäs, Ulrika 215
Gonzalez, Abelardo 80
Gottfridsson, Roger 149, 156
Gotthardt, Herman 66
Gradowski, John 31–32, 228
Grafikskolan Forum 130
Grahn-Ahlbom, Ingela 280
Green, Tore 338
Greiff, Mats 183, 245
Grupp Emilia 373
Gruppboende 363
Gröndalen, Ola 279
Gullberg, Jan-Åke 298
Gustafson, Ragnar 170–171, 174
Gustafsson, Ulla Bella 325
Gymnastik 338

Hall, Bengt 33
Halldén AB 320
Hallenborg, Nils-Hugo 118
Halvegård, Gun 139
Hammar, Britta 64
Hamnen 202–203, 272, 309
Hamping, Lisbeth 111
Handskmakareföreningen 249
Hansson, Bertil S 371–372, 376
Hansson, Karin 119
Hansson, Kjell Åke 12
Hansson, Mattias 85
Hansson, Tomas 306
Hansson, Wilbert 339
Hedman, Lena 229
Hejll, Lena 120
Heleneholms IF 340
Helgeandshus 22
Helgeandskloster 22
Helleberg, Lisbet 373
Hemslöjden 64
Hennes & Mauritz 321
Henriksson, Ernst 171
Hermodsdal 176
Herngren, Maria 34
Herslow, Carl P 191
Hinderoth, Sigge 320
Hindersson, Per 246
Hjälte, Hans 280
Hoatson, Britt-Ingrid Stockfelt- 234
Hodell, Åke 54, 121
Hodgson, Roy 122
Holgersson, Ulla-Karin 35, 45
"Hollywood" 107
Holmbeck, Marianne 216
Holmberg, Barbro 265
Holmberg, Ewa 218
Holmberg, Mats 102
Holmberg, Olle 46
Holmgren, Kjell-Åke 81
Holmström, Bengt 5, 8
Holmström, Eva 380
Hotel Sheraton 185
Hultén, Carl-Otto 72
Hultén, Göran 374
Humle (kvarter) 174
Husie IF 341
Hyllie vattentorn 96
Hyltenius-Silfverskiöld, Nils 123
Håkansson, Hans 263
Hård, Karin 371
Häger, Bengt Åke 172
Häger, Rune 227
Häktet 217
Högamöllans förskola 40, 128
Högvakten 221
Höja fritidsgård 28
Hördin, Peter 91

IFK Malmö 336
Inre hamnen 202–203
Institutionen för klinisk samhällsmedicin 381
Invandrare 32, 34, 43, 47, 230–231, 234, 252

Jacobsson, Gun 143, 319
Janstad, Hans 174

Jantoft, Kerstin 217
Jarl, Lisbeth Ulfstedt- 19
Johansson, Börje 258, 292
Johansson, Christer B 52, 114, 214
Johansson, John 124
Johansson, Sven-Olof 198
Johansson, Thomas 375
Johnsson, Gunnar 166
Jonson, Lars 137, 340
Jonsson, Rolf 341
Jägersro 76
Jönsson, Jan-Olof 202–203
Jönsson, Lars 176
Jönsson, Reidar 125
Jönsson, Tore 314
Jönsson, Åke 342

"Kajan" 149
Kalderstam, Johnny 21
Kandinsky, Vasilij 126
Kanotsport 349
Kaptensbron 297
Karl Johansskolan 36
Karlsson, Urban 328
Kartor 170
Kayfetz, Victor 333
Kirseberg 196
Kirsebergsprojektet 366, 371, 376
Kjellgren, Lennart 13
Kjersén Edman, Lena 133
Klagshamn 187
Klagshamnsverket 276
Kling, Jörgen 97
Klintberg, Bengt af 121
Klinteberg, Fredrik af 247, 299
Klotter 274
Kockums Marine AB 322–324
Kockums mekaniska verkstad 245
Kommunala högskolan 37
Kommunalarbetarstrejken 1908 174, 253
Konsthallen 126
Korkskärare 239
Korpfotboll 347
Kristenson, Hans 377
Kristensson, Kurth 248
Kroksbäckskolan 35, 45
Kryddgårdsskolan 43
Kvarboende 260
Kvarnbyskolan 33
Kvinnliga arbetarförbundet 240
Kvinnojouren 264
Kvällsposten 14
Kåvestad, Leif 82

Landerholm, Ragnar 127
Landqvist, Per-Erik 145
Lane, Jan-Erik 204
Lange, Håkan 38
Lange, Peter 259, 270
Lapidus, Robin 266
Larsen, Barbro 128
Larsén, Carlhåkan 86
Larsson, Bernhard 343
Larsson, Gerhard 182
Larsson, Hans 183
Larsson, Thomas 129
Latinskolan 44, 166
Ledebur (kvarter) 256
Leffler, Marion 6
Lefwert, Karl-Erik 163
Leijon, Bengt 302
Leikeryd, Per Anders 281
Levander, Anette 354
Levin, Bo 230–231
Levnadsvillkor 190
Liber AB 282
Liljenfors, Bennie 55
Liljequist, Karin 282
Limhamn 36, 60, 179, 182, 202–203, 308, 320
Limhamns tennisklubb 343
Lincoln, Margareta 213
Linde, Gunilla 83
Lindell, Ebbe 29
Lindh, Maria 7
Lindkvist, Kent 91
Lindström, Britta 65
Lindström, Per 168
Lindvall, Dagmar 344
Ljungberg, Margareta 105
Lokal-tv 16
Lorentz, Torbjörn 87
Luftmätningar 354
Lugnet 183
Lundberg, Bertil 130

Lundberg, Eva 232
Lundberg, Frans 89
Lundberg, Ingrid 131
Lundberg, Lizzie 132
Lundberg, Yngve 289
Lundblad, Göran 300
Lundborg, Bitte 266
Lundgren, Kaj 378
Lundgren, Max 56, 133
Lundgrens bokhandel 325
Lunds universitet 196
Lysander, Albert 134
Lång, Helmer 148, 153, 157
Läsmetoder 29
Löfgren, Horst 29
Löfström, Peter 135
Lööv, Thomas 192

Madsen, Frank 355
Magnusson, Elisabeth 379
Magnusson, Mats 136
Malmborg, Andreas af 301
Malmborg, Bo-Göran 137
Maldaner, Vesna 315
Malmquist, Ulf 57
Malmsten, Bo 172
Malmö allmänna sjukhus 50, 364, 368, 374, 378, 381
– bagareförening 241
– belägring 1676 123
– byggmästareförening 246, 248, 284
– filatelistförening 99
– fornminnesförening 174
– fotbollsförening 122, 138, 145–146, 149, 156, 158, 336, 351
Malmö fotoklubb 273
– förskönings- och planteringsförening 174
– kommunala bostadsaktiebolag 257, 259–261
– kvinnliga klubb- och läsesällskap 30
– latinskola 44, 166
– lokaltrafik 296, 300–301, 304
– museer 66, 97, 126, 196, 238, 269
– recess 21
– renhållningsverk 283
– reptilcenter 355
– slagthus 81
– stadsarkiv 160
– stadsbibliotek 3, 5–6, 65, 135, 196
– symfoniorkester 86
– tennisklubb 346, 350
– trädgårdsarbetareförening 251
– yllefabrik 240, 242
Malmö–Klågerup–Genarp (järnväg) 306
Malmö–Limhamns järnväg 308
Malmö–Staffanstorp–Dalby (järnväg) 306
Malmö–Vellinge–Falsterbo (järnväg) 306
Malmöflickorna 344
Malmöfängelset 218
Malmöhus läns hemslöjsförening 64
Malmöspelet 345
Mannberg, Gittan 104
"Marat" [sign.] 115
MAS 50, 364, 368, 374, 378, 381
Mauritzson, Margita 213
Mehler, Göran 329
Melldahl, Lars-Erik 206
Menander, Henrik 239
MFF 122, 138, 145–146, 149, 156, 158, 336, 351
Miegel, Fredrik 192
Miljöskyddsprogram 356
Millbourn, Ingrid 249
Misgeld, Klaus 189
MKB 257, 259–261
Modéer, Kjell Å 174
Molin, Karl 189
Moore, Charles 78
Mortensen, Claus 100
Murath, Lisbet 284
Musikhögskolans bibliotek 7
Månsson, Ingvar 70
Mårdbrant, Christer 84
Mårtensson, Jan 136, 158
Mårtensson, Mats 16, 67
Mårtensson, Sture 138
Möller, Lotte 68
Möller, Per Nilsson 167
Möllevången 196, 199
Möllevångskravallerna 244
Möllevångstorget 184

Nanne, Lennart 139
Narkomani 368, 370, 377
Naturgasbussar 301
Neb, Jens Uffesen 174
Nero, Claes 92
Nettelblad, Per 302
Neuman, Renée 285
Nielsen, A Aalbäk- 310
Nilsson, A W 244
Nilson, Anton 140–142
Nilsson, Eva 42
Nilsson, Gerry 267
Nilsson, Jesper 323
Nilsson, Sven 3
Nilsson Möller, Per 167
Nivenius, Olle 134
Norborg, Lars-Arne 140
Nord Form 90 63, 68
Nordström, Erik 38
Norén-Brunbäck, Barbro 284
Norling, Joakim 48
Nydahl, Klas 271
Nydala gård 177
Nydrén, Gösta 17
Nyman, Ulla 69
Nysvenska rörelsen 116
Närlid, Marie 207
Närradio 20, 351
Nørgaard Olesen, Mogens 307

Odeholm, Börje 286
Odenmar, Uno 260
Olesen, Mogens Nørgaard 307
Olls, Kristina 103, 107, 125, 165
Olofsson, Guntram 143
Olsson, Anders 261, 380
Olsson, Håkan 308
Olsson, Lars 189
Oredsson, Stig 200
Organdonation 362
Ortsstämplar 313

Palm, Magnus 325
Parker 76, 316–317
Parkeringssystem 299
Pehrsson, Per-Jan 11
Pernfors, Mikael 144
Persson, Bertil 145
Persson, Eric 146
Persson, Eric Sigfrid 147
Persson, Görel 64
Persson, Lena 164
Persson, Sune 347
Petersen, Wiveca Sökjer- 30
Peterson, Tomas 188
Pinkert, Ernst-Ullrich 115
PLM 254
Polackmarknad 315
"Potatisåkern" 78
Pouget, Johan (Jean) Nicolaus 23
Pålsson, Paul E 324
Påvall, Kerstin 39–40

Raaby, Jens Aagesen 23
Ragnarsson, Per 14
Rahmberg, Sven 118
Ramqvist, Jan 298
Ramsby, Åge 124, 381
Ranft, Doris 318
Raune, Inger 41
Redlund, Margareta 287, 331
Reisnert, Anders 174
Renhållningsverk 283
Reningsverk 276
Ribersborg 57
Ribersborgs kallbadhus 335
Richter, Bengt-Eric 86
Richter, Jan 168
Rietz, Johan Ernst 148
Riis, Thomas 98, 194
Ring, Johannes 23
Rockbäck, Calle 109, 138
Romberg, Ewa 70
Romberg, Thomas 174
Roos, Tony 65
Rooseum 79
Ros, Eva 42
Rosborn, Sven 22, 174–175
Rosendahl, Sven 179
Rosengård 41, 47, 58, 230–231, 260–261, 358
Rothlin, Anne 43
Rudberg, Ann 218
Runsiö, Fredrik 195
Rydberg, Ann 217
Ryderheim, Harald 155

Rütting, Anna 207
Rädda bilden i Malmö (projekt) 269
Rönngren, Marianne 382
Rörsjöstaden 196

Saab Scania AB 77, 287, 326–332
Sachs, Andrew 58
Salameh, Eva Kristina 47
Sallnäs, Ingemar 141
Salonen, Tapio 222
Sandell, Nils-Åke 149
S:t Andreasgården 178
– Andreaskyrkan 73
– Johannes församling 129
– Jörgenshospital 22
– Petrikyrkan 74
– Petri församling 100
Scan-Avionics AG 310
Schadenhausen, Valentin 100
Schlyter, Herman 23, 74, 100, 160, 174
Schmidt, Lars 18
Schmidt, Olle 208
Schmitz, Karl-Erik 150
Sevedshus 260
Signalgruppen 367
Silfverskiöld, Nils Hyltenius- 123
"Sillabanan" 308
Simonsson, Ingemar 151
Simsport 109
"Sjuka hus" 275, 280, 282, 288
Sjöfartsuniversitetet 38
Sjölander, Ann-Christin 195
Sjölundaverket 276
Sjömanshemmet i Limhamn 179
Skanska AB 333
Skarsgård, Åse Lo 233
Skeppsbroområdet 203
Skolvägsprojekt 298
Skriver, Poul Erik 147
Skytte, Göran 152
Skånepartiet 188, 191
Skånes taltidningar 127
AB Skånska vykortsantikvariatet 63
Slottstadens församling 73, 178
"Slutet av en mening" (konstverk) 72
Släktforskarförteckning 1989 101
Småklubbarnas samorganisation 339
Socialbidraget, socialarbetaren och klienten (projekt) 267
Sonesson, Inga 19
Sonidsson, Gerty Widerberg- 53
Sponsring 15
Spetälskehus 22
Sporrstedt, Bo 130, 132
Sport (tidning) 342
Sprutytbytesprogram 368
Spurt (brevduveförening) 314
Stadens ungdoms city klubb (fritidsgård) 28, 59, 224–225, 229, 235
Stadsbyggnadskontoret 205
Stadsdelsnämnder 209
Stadsstudier 196
Stahre, Peter 271
Statshälsan Petri 382
Steen, Gerty Borgqvist- 110
Stehn, Hans Christensen 100
Steinwall, Carin 321
Stenquist, Bjarne 150
Stiernholm, Kjell 153
Stigendal, Mikael 189
Stjernberg, Charlie 272
Stockfelt-Hoatson, Britt-Ingrid 234
Stolt, Åke 154
Storstadstrafikkommittén 303, 305
Storstadsutredningen 190, 193, 250
Straarup, Jørgen 24
Stralsund (kvarter) 311
"Street furniture" 82
Strömberg, Lena 58
Studioteatern 93
Stuge, Barbro 2
Sturup 310
Ståhl, Anna-Britta 142
Ståhle, Rolf 155
SUCK (fritidsgård) 28, 59, 224–225, 229, 235
Sundell, H 332
Sundell, Åke 251
Svahn, Ingvar 156
Swahn, Johan 288
Swahn, Sven-Christer 60
Svanlund, Olle 157
Svensson, Bengt 348
Svensson, Inga 71
Svensson, Jan 220

Svensson, Lars Håkan 126
Svensson, Marianne 35
Svensson, Rolf 219
Svärd, Hans 268
Sydsvenska dagbladet 17, 154, 171
Säfström, Charlotte 252
Säfvestad, Ulf 95
Sävenfjord, Staffan 304
Sökjer-Petersen, Wiveca 30

Taltidningar 127
Tannerfors, Lars-Gunnar 206
Tegnér, Torsten 144, 350
Tejler, Lars 364
Teknik- och sjöfartsbiblioteket 9
Tenfält, Torbjörn 209
Theander, Martin 87
Thern, Jonas 158
Thord, Roland 292
Thorgren, Gunilla 119
Thåström, Joakim 159
Thörn, Sven 367
Tidman, Yngve 253
Tidspress (tidning) 235
Tinz, Herbert 86
Tobaksbolaget 243
Tofslärka 357
Toftängens förskola 369
Tortyroffermottagningen 359
Trafik 206, 300, 303–305
Triangeln 185–186, 281
Trädgårdsarbetare 251
Träindustriarbetareförbundet 244
Tunneln 80
Tygelsjö församling 148
Tynderfeldt, Bo 175
Tyselius, Sven 210
Törnlund, Niklas 62
Törnrosens förskola 47

Uddenberg, Erik 295
Uffesen Neb, Jens 174
Ulfstedt-Jarl, Lisbeth 20
Uisk, Ahto 116

Wachenfeldt, Torsten von 351
Wahlén, Ingvar 103, 107, 125, 165
Wahlöö, Inger 72
Valdemarsro 314
Waldhör, Ivo 82, 210
Wallengren, Hans 262
Wallin, Johan Olof 160
Wallmark, Anders 383
Warnerbring, Mats 352
"Vattenhålet" (konstverk) 65
Veborg, Anders 161
Weggerup, Karl-Erik 176–177
Weimersson, Per 14
Weisweiler, Arnold 23
Welwert-Aunér, Gunilla 44
Werner, Mårten 162–163, 360
Wessling, Christina 211
Westling, Barbro 94
Wettemar, Jan 9
Wetterberg, Christina Carlsson 242
Wiberg, Lennart 353
Wicklander, Torbjörn 75
Vide, Sten-Bertil 148
Widerberg-Sonidsson, Gerty 53
Viktoriagården 25
Wilhelmsson, Lena 97
Winge, Göran 36
Winter, Harry [pseud.] 61
Wirén, Herta 62, 164–165, 174
Witting, Ann 45
World Maritime University 38
Vykortsantikvariat 69
Värnhems sjukhus 363
Västergatan 16 84
Västra Klagstorp 187
Västra Klagstorps församling 148

Åberg, Gunnar 384
Åberg, Lars 236, 274
Åhs, Ingemar 178
Åkerlund, Staffan 254
Åkerman, Malte 166
Åmark, Klas 189

Ängslättsgården (fritidsgård) 226
Äpplet (förskola) 233

ÖGIM 27
Ön (Limhamn) 202–203
Örbäck, Johnny 67
Öresundsförbindelsen 289–295, 307

Öresundsgården 260
Örtagården 260–261
Ösgård, Ingela 46
Östra sjukhuset 367

"8 år" (teaterpjäs) 90
"1914 års män" (undersökning) 372

FÖRKORTNINGAR

AMU	=	Arbetsmarknadsutbildning
BBL	=	Biblioteksbladet
bil.	=	bilaga
bl	=	blad
bl a	=	bland annat (andra)
Bris	=	Barnens rätt i samhället
ca	=	cirka
CAD	=	computer aided design = datorstödd konstruktion
D.	=	del(ar)
DIK	=	Dokumentation, information, kultur (förbund)
Diss.	=	dissertation = akademisk avhandling
Ds	=	Departementsserien
d v s	=	det vill säga
f d	=	före detta
FFV	=	Förenade fabriksverken
förf:s	=	författarens, författarnas
IFK	=	Idrottsföreningen Kamraterna
KvP	=	Kvällsposten
LO	=	Landsorganisationen
LTG	=	Läsning på talets grund
MAS	=	Malmö allmänna sjukhus
MFF	=	Malmö fotbollsförening
m fl	=	med flera
MKB	=	Malmö kommunala bostadsaktiebolag
ML	=	Malmö lokaltrafik
m m	=	med mera
MRV	=	Malmö renhållningsverk
MTK	=	Malmö tennisklubb
nr	=	nummer
opag.	=	opaginerad = utan sidnummer
PC	=	personal computer = persondator
PRO	=	Pensionärernas riksorganisation
pseud.	=	pseudonym
ref.	=	referens
s	=	sida(n), sidor

SAF	=	Svenska arbetsgivareföreningen
SAP	=	Socialdemokratiska arbetarpartiet
SIF	=	Svenska industritjänstemannaförbundet
sign.	=	signatur
SKTF	=	Svenska kommunaltjänstemannaförbundet
SOU	=	Statens offentliga utredningar
SSI	=	Statens strålskyddsinstitut
SSR	=	Sveriges socionomers riksförbund
SUCK	=	Stadens ungdoms city klubb
t o m	=	till och med
utg.	=	utgiven, utgivna, utgåva
VD	=	verkställande direktör
VDN	=	Varudeklarationsnämnden
WMU	=	World Maritime University
VVS	=	värme-, ventilations- och sanitetsteknik
årg.	=	årgång
ÖGIM	=	Ökad grundbemanning i Malmö
övers.	=	översättning

ELBOGEN 1990

MALMÖ FORNMINNESFÖRENING